

В.В. Сухонос

Д Е Р Ж А В А : П И Т А Н Н Я Т Е О Р І І

**(загальний і конституційно-правовий
аспекти)**

Монографія

Суми
Університетська книга
2015

УДК 342.5
ББК 67.300.6
С 91

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України» (протокол № 13 від 01.07.2015 р.).

Рецензенти:

Н. М. Пархоменко, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;

Н. В. Мішина, доктор юридичних наук, професор;

В. Д. Чернадчук, доктор юридичних наук, професор

Науковий редактор: О. В. Скрипнюк, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України

Сухонос В. В.

С 91 Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) / В. В. Сухонос. — Суми : Університетська книга, 2015. — 343 с. : іл.

ISBN 978-966-680-761-1

У монографії на основі сучасних досягнень теорії держави і новітньої конституціоналістики, досліджуються поняття, сутність і функції держави. Зокрема, висвітлюється історія її становлення й розвитку, а також аналізується статус держави у суспільстві. Значна увага приділяється взаємодії держави і громадянського суспільства.

Для науковців, викладачів і студентів, а також тих, хто цікавиться проблемами держави та її роллю в процесах становлення й розвитку суспільства.

УДК 342.5
ББК 67.300.6

Наукове видання

Сухонос Володимир Вікторович

Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти)

Монографія

На обкладинці використано фрагмент картини Рафаеля Санті «Афінська школа» (1509)

Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус. Технічний редактор А.О. Литвиненко

Друкується в авторській редакції.

Підписано до друку 26.08.2015. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Друк цифровий. Ум. друк. арк. 5,1. Обл.-вид. арк. 4,2. Тираж 500 прим. Замовлення № 72

Відділ реалізації. Тел./факс: (0542) 65-75-85. E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга». 40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27

E-mail: publish@book.sumy.ua. www.book.sumy.ua

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001

Віддруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»

вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001

ISBN 978-966-680-761-1

© Сухонос В. В., 2015

© ТОВ «ВТД «Університетська книга»,
2015

Зміст

Передмова	6
Вступ	8
Розділ 1 Держава: історико-теоретичний концепт і місце в політичній системі суспільства	11
1.1. Суспільство: питання еволюції і майбутнього розвитку	11
1.2. Держава: ознаки і статус	59
1.3. Генеза держави	112
Розділ 2 Сутність і функції держави	133
2.1. Держава: владна характеристика	133
2.2. З'єднання і поділ — два втілення єдності державної влади	171
2.3. Держава: функціональна парадигма	198
Післямова	269
Список використаних джерел	272
Глосарій	304
Додатки	306

*Моєму рідному татові –
Сухоносу Віктору Володимировичу,
присвячується*

Передмова

Державотворчі та правотворчі процеси в Україні протягом останнього періоду її розвитку вирізняються багатоаспектністю і, незважаючи на ті труднощі, з якими зараз зіткнулася наша країна, вітчизняне державознавство не могло не отримати нового творчого імпульсу. У науковій літературі з'являються досить оригінальні ідеї з приводу як права, так і держави, адже, незважаючи на майже двадцятип'ятирічний термін функціонування вітчизняної юридичної науки, сьогодні важко сказати, що вона вже стала усталеною і не потребує подальшого розвитку. Як і в усіх інших сферах суспільного знання, в українському державознавстві триває процес подолання стереотипів радянських часів, пристосування до нових соціально-економічних та культурних умов, змінюються погляди на його роль в системі юридичної науки в цілому. Водночас відбуваються наукові пошуки оптимізації діяльності різних державних інститутів, підвищення їхньої ефективності.

Безумовно, діяльність окремих державних інститутів потребує свого дослідження, однак воно не повинно відбуватися за рахунок фундаментального аналізу держави в цілому. Такий шлях здебільшого веде в нікуди. Необхідно шукати нові науково обґрунтовані підходи до висвітлення природи держави, які дадуть можливість усвідомити місце та роль її окремих інститутів в єдиній системі державної влади.

Важливо при цьому вивчати й досліджувати роль держави у суспільстві як у цілому, так і крізь призму її взаємодії із інститутами громадянського суспільства. Але якщо проблематика останнього є більш-менш дослідженою, то роль держави на різних етапах розвитку суспільства, за виключенням окремих підручників, залишається практично не розробленою. І мова тут йде не про звичайне історико-політологічне дослідження, а про фаховий теоретичний і конституційно-правовий аналіз держави у частині її організації, функціонування та подальшого розвитку.

Незважаючи на те, що авторське бачення подальшої еволюції суспільства і держави є далеко не безперечним, певні його моменти можуть мати право на життя. Особливо це стосується утопічності тих чи інших положень комуністичної ідеології, а також авторської ідеї М-

еволюції як напряму реалізації в майбутньому трансгуманістичного проекту.

Внаслідок того, що кардинально якісного підходу потребує оновлення системи стримувань і противаг між гілками влади та запровадження нової моделі взаємодії між органами державної влади, автор обґрунтовує і відстоює свою позицію на виключно функціональну складову поділу влади і аргументовано пропонує, замість існуючого зараз поділу на законодавчу, виконавчу і судову владу, виділити інші три гілки: правотворчу, позитивно-правозастосовчу та контрольню-юрисдикційну. І хоча ця ідея виглядає досить радикальною, проте вона має право на існування.

Запропонована монографія є неординарною спробою осмислення владно-функціонального та понятійно-статусного аспектів держави, здійснення аналізу процесів її виникнення та розвитку.

Сподіваюся, що дана монографія стане в нагоді як науковцям, так і викладачам та студентам вищих навчальних закладів, а також усім пересічним громадянам, хто цікавиться питаннями державознавства.

*Академік НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
О. В. Скрипнюк*

Вступ

У XIX ст. держава розглядалася лише як своєрідний «нічний сторож», що виконує лише охоронну функцію, проте в життя суспільства не втручається. Утім надалі історія вже свідчила про протилежне: внаслідок того, що держава виникла у суспільстві, вона, так чи інакше, регулювала різного роду суспільні відносини та поведінку людей. Сфера «спільних справ», яка була врегульована державою, час від часу різнилася. Зокрема, в Стародавньому Єгипті держава займалася організацією іригаційних робіт та відала питаннями війни і миру. В сучасних умовах держава через законодавство про власність, планування та грошовий обіг регулює економічні відносини, а через законодавство про працю, пенсійне забезпечення та охорону здоров'я – соціальну сферу життя. Держава, встановлюючи державні стандарти освіти і піклуючись про театри й музеї, займається питаннями освіти й культури. Держава втручається в питання ідеології, встановлюючи певну ідеологію в умовах тоталітаризму або ж проголошуючи ідеологічний плюралізм в умовах демократії, контролює релігійні питання, закріплюючи, поміж іншим, інститут державної релігії: християнства¹, ісламу² чи буддизму³. Таким чином, держава є найбільш впливовим чинником не лише міжнародних відносин, а й внутрішнього життя будь-якої країни.

Будучи необхідною складовою частиною сучасного суспільства, держава, разом з тим, являє собою цілісну систему. Саме тому актуальність дослідження держави як особливої політичної спільноти, тенденцій її розвитку підтверджується перш за все необхідністю приведення її у відповідність з об'єктивними вимогами, які висуваються до неї у зв'язку з докорінними змінами в суспільному житті України.

У зв'язку з цим головною метою наукових досліджень має стати визначення місця і ролі держави у суспільному житті, правової природи її функцій та формування адекватної світовим стандартам конституційної моделі української держави.

¹ Велика Британія.

² Іран.

³ Бутан.

Концептуальні засади, напрямки і тенденції розвитку окремих інститутів держави вже стали об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених, про що свідчить низка монографічних досліджень, конференцій, наукових семінарів та круглих столів протягом останніх років. Різні аспекти походження, статусу та функціонування держави досліджували українські вчені та публіцисти Д. Артемчук, В. Бабкін, Ю. Барабаш, Ю. Волошин, Р. Гринюк, В. Давиденко, І. Каганець, Ю. Канигін, Л. Кормич, Т. Кривошея, В. Лемак, Д. Лук'янець, М. Малишко, Н. Мішина, Н. Пархоменко, В. Погорілко, О. Речкалов, В. Савченко, С. Серьогіна, В. Сіренко, В. Скрипнюк, О. Скрипнюк, І. Тимошенко, В. Федоренко, В. Чернадчук, О. Шевченко, Ю. Шемшученко, Ю. Шилов, О. Ющик та ін.

Проблеми ж трансформації держави в демократичну, правову, соціальну, а також роль держави у житті суспільства аналізували у своїх працях філософи, правознавці та історики з Росії й інших країн СНД – В. Авдієв, А. Буровський, О. Бушков, Х. Думанов, М. Кайїмбаєв, С. Кулланда, І. Мазуров, А. Малахов, О. Матвейчев, А. Мігранян, О. Ніконов, О. Панарін, О. Сізов, С. Смірнітський, В. Суворов, В. Сумський, І. Суриков, Е. Фролов, З. Черніловський, В. Чиркін та ін.

Сучасні і вітчизняні, і російські науковці свої дослідження будують на фундаменті, сформованому дореволюційною російською та зарубіжною класичною юриспруденцією, філософією та історією. Зокрема, проблемам держави свого часу були присвячені роботи таких мислителів, як Аристотель, О. Бауер, Ж. Боден, М. К. Ганді, Г. В. Ф. Гегель, В. Гессен, С. Десницький, Ф. Енгельс, І. Кант, Б. А. Констан де Ребек, П. Кропоткін, Дж. Лок, К. Маркс, Ш. Л. Монтеск'є, М. Оріу, Ф. Прокопович, Сунь Ятсен та ін. Історична доктрина дослідження проблеми держави здебільшого зводилася до опису її в цілому. Серед представників цього напрямку можна назвати таких видатних істориків минулого, як Боплан, Діонісій Галікарнаський, Л. Гумільов, В. Ключевський, М. Костомаров, М. Маркевич, Плутарх, Л. Тихомиров, Гай Светоній Транквілл та інші.

Гносеологічні, онтологічні та інші проблеми походження, розвитку та функціонування держави досліджували такі відомі вчені далекого зарубіжжя, як Р. Агранофф, М. Блок, Н. Верт, К. Дайсон, Дж. Т. С. Кілер, М. Мур, Я. Нергеш, Х. Рейні, С. Фішер-Фабіан, Х. Флейзіг та ін.

Не применшуючи значущості доробку вищезгаданих науковців, слід визнати, що в Україні майже відсутні фундаментальні дослідження держави, на основі яких можливо було б опрацювати новітню методологію та практику її формування і функціонування.

Саме тому метою цього дослідження є загальнотеоретичний та конституційно-правовий аналіз держави як особливої політичної спільноти, її правової природи, характеристика її походження, сутності та функціонування на основі аналізу чинного українського та зарубіжного законодавства, а також праць вітчизняних та зарубіжних науковців.

Реалізація даної мети зумовила необхідність розв'язання наступних дослідницьких завдань:

- здійснити еволюційну характеристику суспільства як сукупності форм спільної діяльності, що склалася історично;
- охарактеризувати ознаки держави та її статус як у контексті взаємодії із громадянським суспільством, так і з точки зору впливу на суспільство в цілому;
- проаналізувати історичні передумови виникнення держави в світі, охарактеризувати процеси її історичного становлення;
- здійснити сутнісну характеристику держави в контексті її владної системи;
- сформулювати авторське розуміння поділу та з'єднання влади як двох втілень єдності державної влади;
- дати функціональну характеристику держави, охарактеризувати її у контексті співвідношення з формами та методами діяльності держави, а також здійснити класифікацію функцій держави за різними параметрами.

На завершення хотілося б подякувати рецензентам, які неодноразово читали текст під час підготовки монографії до друку, всіх, хто сприяв її виходу своїми цінними порадами і критичними зауваженнями, що дало можливість більш чітко окреслити авторську позицію та посилити аргументацію окремих положень, а також надати праці логічної послідовності, а висновкам – завершеної форми.

Особлива вдячність – за написану передмову – моему науковому редактору, доктору юридичних наук, професору, академіку Національної академії правових наук України, Заслуженому юристу України Олександру Васильовичу Скрипнюку.

Держава: історико-теоретичний концепт і місце в політичній системі суспільства

1.1. Суспільство: питання еволюції і майбутнього розвитку

Суспільство. Це слово багато в чому походить від слова «спілкуватися» або «діяти спільно».

Говорячи про спільну діяльність, ми розуміємо, що, незважаючи на ідеологію прав людини, окрема особистість не є первинним суб'єктом суспільства. На нашу думку, ним є пара осіб, яка спільно займається якоюсь діяльністю: працює, спілкується тощо. Окрема ж особистість спільно сама із собою не може ані працювати, ані спілкуватися (в останньому випадку її можуть визнати психічно хворою).

Проте така спільна діяльність в різні історичні часи була різною. Саме тому другою важливою характеристикою суспільства є історизм.

У своєму розвитку суспільство пройшло два сталі і два макрореволюційні етапи. Сталими етапами є первісне та виробниче суспільство. В умовах первісного суспільства виробництва не було: люди лише присвоювали собі продукти природи за допомогою збирання плодів, полювання, а згодом – пастухування. Відомий український політик Є. Марчук, характеризуючи первісне суспільство, зазначав, що воно тривало «...близько одного мільйона років. Більшість людей жили маленькими, як правило, мігруючими групами, займаючись збиранням їстівних рослин, полюванням і примітивним скотарством, використовуючи при цьому найпростіші знаряддя праці. Якщо уявити найбільш лаконічний символ цієї епохи, то ним, мабуть, можуть бути багаття і спис» [202, с. 11].

Офіційно у своєму розвитку первісне суспільство пройшло три етапи: кам'яний вік; бронзовий вік; залізний вік.

В умовах кам'яного віку людина ще не знала металів і використовувала каміння як основний матеріал для виробництва відповідних знарядь та зброї. Тверде каміння підходило для цього якнайкраще. Так, у Європі найпоширенішим був кремій, а в Африці – кварц, сланець, базальт та обсидіан. Періодизація кам'яного віку є різною для різних регіонів світу, але загально визнаним став європейський варіант. Кам'яний вік у Європі поділявся на: палеоліт – ранній кам'яний вік; мезоліт – середній кам'яний вік; неоліт – новий кам'яний вік.

За часів палеоліту не було домінуючого типу людини. Тут існували як „люди-вмілі” та „люди прямо ходячі”, так і „люди розумні”. Палеоліт припадає на період льодникового періоду. Основне заняття – збір плодів та полювання.

Основний спосіб передачі інформації – усний. Саме усні міфи, легенди, казки складали основу для так званих мононом – недиференційованих та синкретних правил поведінки, що не могли бути віднесені ані до сфери права, ані до сфери моралі з її релігійним усвідомленням, ані до сфери етикету унаслідок об'єднання особливостей будь-якої норми поведінки.

Доба палеоліту характеризується існуванням збирального та мисливського устрою.

Часи мезоліту розпочинаються після льодникового періоду близько 10 тис. років потому. Поряд із збиранням плодів та полюванням з'являються перші общини, що займаються землеробством і скотарством.

Саме в добу мезоліту остаточно зникають неандертальці і людство представляють лише кроманьйонці.

Неоліт характеризується так званою неолітичною революцією, коли поряд із збиранням плодів та полюванням істотно поширюються елементи аграрної економіки – землеробство і скотарство.

Бронзовий вік призвів до появи знарядь та зброї з бронзи, тобто сплаву міді та олова. Прямим наслідком бронзового віку було:

1. Значне розширення міжнародної торгівлі.
2. Істотне посилення соціального розшарування. Це пояснюється тим, що ті, хто міг добути бронзу, посилили свою владу над тими, хто такої можливості не мав.

Залізний вік розпочався приблизно у 1500–1200 рр. до н.е., коли племена хетів з Анатолії почали використовувати знаряддя та зброю з заліза.

Таким чином, ми бачимо, що офіційно первісне суспільство торкається всього додержавного суспільства. На нашу думку, з цим погодитись не можна і слід визначати первісне суспільство як етап, що три-

вав до «неолітичної революції» — першої макрореволюційної епохи, під час якої первісне суспільство було змінене на виробниче.

Саме виробнича епоха характеризується державною організацією суспільства. Основним же способом передачі інформації стає письмовий. Спочатку письмо фіксувалося на пергаменті, глиняних табличках тощо. Основними особами, які розповсюджували інформацію, стали писарі, переписчики тощо, які від руки переписували перші книги. І якщо раніше інформація передавалася усно, про що згадувалося вище, а особами, які її поширюють, були казкарі, барди тощо, що передбачало необхідність особистої присутності означеної особи, то у виробничу епоху досить було отримати необхідного листа для одержання тих чи інших відомостей.

Проте іноді книги друкували. Зокрема, можна згадати, що окремі надруковані тексти існували в Китаї, Римі та інших частинах стародавнього світу

Ця ситуація тривала аж до кінця Середньовіччя, коли Й. Гуттенберг винайшов друкарський станок. Після цього письмовий спосіб передачі інформації з рукописного перетворився на друкарський. Від цього часу поширення інформації набуває загальнопланетарного характеру.

У своєму розвитку виробнича епоха пройшла два етапи.

Зокрема, в результаті безпосередньо неолітичної революції первісне суспільство збирачів коріння та мисливців змінилося на нове, назвами якого є «Друга технологічна епоха», «доіндустріальне суспільство» чи «Перша хвиля змін розвитку цивілізації».

Так, характеризуючи Другу технологічну епоху, Є. Марчук зазначав: «Основною рушійною силою Другої технологічної епохи (нерозривно пов'язаної з землею) була сила м'язів людини і тварин, посилена простими знаряддями. Саме тому її символами якнайкраще можуть слугувати усім відомі серп і молот» [202, с. 11–12].

Рис. 1.1 – Друкарський верстат Й. Гуттенберга

Цю епоху відомий соціолог Е. Тоффлер назвав Першою хвилею змін, що була викликана «...10 тисяч років потому застосуванням сільськогосподарства» [358, с. 31].

Більш детально цей період характеризував професор соціології Колумбійського університету Д. Белл. Зокрема він зазначав: «...доіндустріальне суспільство організоване навколо “взаємодії з природою”: ресурси забезпечуються видобувними галузями промисловості, а суспільство законам зниженої віддачі та низької продуктивності» [25, с. 157]. І ще: «У доіндустріальних суспільствах, що на сьогодні об'єднують більшість населення світу, робоча сила, як правило, використовується у видобувних галузях: гірській промисловості, рибальстві, лісництві та сільському господарстві. Життя є насамперед взаємодією з природою. Людина використовує мускульну силу, працює за рецептами минулого, а її уявлення про світ обумовлені наявністю природних елементів – зміною пори року, типом ґрунту, кількістю вологи. Саме цим визначається ритм життя. Час розуміється виключно як тривалість (*duree*), як довгі та короткі його проміжки, а темп роботи залежить від пори року та погодних умов. І внаслідок цієї взаємодії з природою продуктивність праці є низькою, господарство залежить від нестійких зовнішніх процесів та капризів цін на товари сировини на міжнародних ринках. Базовим осередком суспільного життя виступає велика родина. Соціальне забезпечення обмежується допомогою у прогодуванні зайвого рота, що є потрібним для родини майже завжди. Низька продуктивність та перенаселення зумовлюють наявність великого відсотка недозайнятого населення, яке розподіляється у сільському господарстві та сфері домашніх послуг. Тому має місце значна частка зайнятих у сфері послуг, що більшою мірою залишаються особистими послугами. Оскільки працівники, як правило, погоджуються з платнею, достатньою лише для харчування, праця на дому є дешевою і дуже поширеною... Доіндустріальні суспільства суть *аграрні суспільства*, побудовані на традиційних елементах рутини та підкорення старшим» [25, с. 169].

Саме тому, на наш погляд, найбільш прийнятним терміном для Другої технологічної епохи є назва «аграрне суспільство».

Основним багатством в аграрному суспільстві була земля. Це пояснюється тим, що спеціалізація племен на землеробстві та скотарстві призвела до зростання продукції, котру легко можна було обміняти на інші товари. Надлишок, що був характерним для первісного суспільства, змінився прибутком, котрий можна було використовувати не лише для продажу, а й для експлуатації праці.

Рис. 1.2 – Малюнок фараона Тутанхамона

При землеробстві одна родина стала спроможною забезпечити себе за один-два місяці, а весь інший час вона працювала задля прибутку. Таке землеробство як правило вело до осілості людей та їх об'єднання у територіальні громади, що згодом вели до утворення держав.

Державний період аграрного суспільства пройшов чотири епохи:

1. Деспотична епоха.
2. Епоха античності.
3. Середньовіччя.
4. Епоха Революцій.

Деспотична епоха розпочалася приблизно у 3800 р. до н.е. [401, с. 515], коли утворилася перша цивілізація в писаній історії – Шумер.

В деспотичний період всі держави аграрного суспільства утворились внаслідок необхідності створення іригаційних систем для землеробів. Характерною ознакою таких держав був факт їх утворення поблизу від значних водойм: Єгипетська держава Та-Кем утворилася поблизу Нілу, месопотамські держави Шумер, Акад, Вавилон – поблизу Тигру та Євфрату, індійська держава утворилася на берегах річок Інд та Ганг, а китайська – Хуанхе та Янцзи. Всі ці держави мали багато спільного. Так, основним багатством у них була вода, якою користувалися землероби. Внаслідок того, що для створення іригаційних систем було потрібно багато робочих рук, раби стали власністю общини. Таким чином, земля, вода та раби знаходились у общинній власності, тобто у власності держави. Уособленням держави був **деспот** – нащадок вождя, монарх, що мав необмежену владу та проголошувався Богом. Так, єгипетські фараони вважалися синами Бога Ра.

Епоха **античності** розпочалася у 594 р. до н.е., коли архонтом Афінів став Солон. Саме він провів низку реформ, які врешті-решт призвели до появи рабовласницької держави і були одним із варіантів античного шляху виникнення держави. Для цього періоду була характерна

приватна власність на землю та рабів. У суспільстві існували два основні класи: рабовласники та раби. Суб'єктами права вважалися рабовласники, а раби були всього-на-всього об'єктами права. Таке становище вело до того, що раб не мав прав і вважався річчю. Першим центром античності була Еллада – конгломерат давньогрецьких полісів (міст-держав). Найвпливовішими з них була Аттика з центром в Афінах та Лаконіка з центром у Спарті. Після численних громадянських війн та тимчасового панування Македонії цей центр змістився до Рима. У Римі класичне рабовласництво поступово модернізувалося. Так, наприкінці періоду античності раби стали суб'єктами права, їм було надано право власності на майно (так звані «раби з хатами»). Такі відносини скоріше нагадували відносини феодала та кріпаків. Під тиском варварських союзів племен Римська імперія була знищена у 476 р. н.е. і період античності завершився.

Період між класичної античністю та відродженням античного мистецтва і філософії (Ренесанс) здобув назву Середніх віків або *Середньовіччя*. Це поняття виникає в період Ренесансу, який розпочався після взяття Константинополя турками-османами у 1453 р.

Середньовіччя розпочалося в 476 р. н.е., коли король готів Одоакр усунув від влади останнього римського імператора Ромула Августула. Для цього етапу була характерною станова нерівність і феодальний лад, коли існували феодальні повинності для селян і городян: панщина та оброк, а правителі земель (королі) роздавали великі маєтки (феоди) своїм наблизеним. Така система здобула назву васалітету, згідно з якою васал (лицар) служить своєму сюзерену (барону) за певний земельний феод. У свою чергу барон (васал) мав ті ж стосунки з графом (сюзереном). Граф – з герцогом, а останній – з королем. Таким чином, лицар нічим не був зобов'язаний королю. Це явище вело до появи девізу Середньовіччя: “Васал мого васалу – не мій васал”. Такі своєрідні “феодальні сходи” призвели до того, що ранньофеодальні монархічні держави розпалися, адже разом з заколотниками-герцогами проти королів повставали всі їх васали.

Умовно деспотичний період, античність та середньовіччя можна назвати *епохою стагнації*, коли розвиток йшов повільними темпами.

На відміну від епохи стагнації, *Епоха Революцій* характеризується певною бурхливістю розвитку. Вона розпочалася після взяття турками Константинополя у 1453 р., що призвело до масової еміграції візантійських філософів до Італії, де вони почали пропагувати погляди філософів античності.

Саме на цей період припадають як культурні революції Ренесансу та Просвітництва, так і релігійні революції Реформації та Контрреформації, як соціальні антифеодальні революції у Англії та Франції, так і політичні революції в Нідерландах та США.

Так, наприклад, наприкінці XVI ст. іспанська провінція Нідерланди піднялася проти свого сюзерена короля Філіпа II. У результаті боротьби за незалежність¹ Нідерланди розпалися. Південна частина залишилася під пануванням Іспанії, північна частина утворила незалежну державу Об'єднані провінції Голландії. Так була сформована перша буржуазна держава, що у ту епоху² було скоріше прикритим непорозумінням для усього феодального світу. Другий удар по феодалізму у XVII ст. нанесла одна з головних країн феодального світу – Англія. В результаті Англійської буржуазної революції була утворена друга буржуазна держава – Англія. Третьою державою стали Сполучені Штати Америки, що утворилися в XVIII ст. в результаті боротьби англійських колоній в Америці за свою незалежність. І лише Велика Французька буржуазна революція наприкінці XVIII ст. визначила перемогу капіталістичної³ суспільно-економічної формації (СЕФ) в усьому світі.

Саме Епоха Революцій стала епохою великих географічних відкриттів та первинного накопичення капіталу, епохою формування конституційних республік і зародження конституційних монархій.

Утім, порівняно із неолітичною макрореволюцією, вона може вважатися так би мовити «мезореволюцією», адже здебільшого її рушійною силою виступали європейські країни. Інакше кажучи, Епоха Революцій здебільшого була притаманна Європі.

Проте її результатом став перехід від аграрного періоду виробничої епохи до наступного періоду цієї ж епохи.

Е. Тоффлер виділив наступні ознаки цього періоду: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація та централізація [358, с. 777].

Характеризуючи синхронізацію, він писав: «У Сполучених Штатах та Радянському Союзі, в Сінгапурі та в Швеції, у Франції і в Данії, Німеччині та Японії, – повсюди родини піднімалися одночасно, їли в одну і ту ж годину, їхали до роботи, працювали, поверталися додому, лягали спати, спали і навіть кохалися більш-менш в унісон, так як вся цивілізація в цілому... використовувала принцип синхронізації» [358, с. 104].

¹ Буржуазної революції, що отримала назву Нідерландської.

² Епоха Відродження і Реформації.

³ Інша назва – буржуазної.

Наслідком синхронізації став час пік і підпорядкування життєвих ритмів людини годинникам. Зрозуміло, що далеко не всім подобався перехід до індустріального суспільства. Як приклад можна згадати відомого російського письменника Є. Замятіна, який, проживши все життя у аграрній Росії, процеси її індустріалізації в радянський період сприйняв досить негативно. Зокрема, у своїй антиутопії «Ми» письменник з жахом наголошував щодо такої риси індустріалізму як синхронізація: «Усі ми (а можливо й ви) ще дітьми, у школі читали цю найвеличнішу з пам'яток стародавньої літератури, що дійшла до нас – “Розклад залізниць”. Але поставте навіть його поряд із Скрижаллю – і ви побачите поряд графіт та діамант: в обох одне й те саме С, вуглець, – але який вічний, прозорий, як сяє діамант. У кого не паморочилася голова, коли ви з гуркотом несетесь сторінками “Розкладу”? Але Годинна Скрижаль кожного з нас перетворює на сталевого шестиколісного героя великої поеми. Кожного ранку, з шестиколісною точністю, в одну й ту ж годину, – ми, мільйони, піднімаємося як один. В одну і ту ж годину, одномільйонно, розпочинаємо роботу – одномільйонно закінчуємо. І, зливаючись у єдине, мільйонноруке тіло, в одну і ту ж, передбачену Скрижаллю, секунду, – ми підносимо ложки до рота, – виходимо на прогулянку та йдемо в аудиторіум, в зал Тейлорівських екзерсисів, засипаємо» [101, с. 16].

Економіка цього періоду опирається на вичерпну енергетику: нафту, газ, вугілля тощо. З'являється технократія. Саме вона, ставши урядом, стимулювала розвиток залізниць, побудову портів, автострад, каналів тощо. Вона створила адекватну систему комунікацій: пошту, телеграф, телефон. Саме вона стандартизувала торгівлю за рахунок вироблення єдиних тарифів та мір. Вона зруйнувала велику родину¹ і створила так звану нуклеарну родину: батьки й діти, викинувши з родини інших родичів. Влада в державі індустріального типу належала саме технократам. Тепер і президенти, і королі, і міністри вважали себе не державними і політичними лідерами, а скоріше менеджерами. Державна ж бюрократія нагадувала піраміду. Саме в цей період з'являються національні держави.

Е. Тоффлер назвав цей період Другою хвилею, зазначивши при цьому: «Коли Друга хвиля стала домінуючою, навіть найбільш глибинні та інтимні сторони життя були вплетені в індустріальну систему ритму» [358, с. 104].

¹ Свого роду рід.

Є. Марчук називав її Третя технологічна епоха, характеризуючи її наступним чином: «Символами Третьої технологічної епохи, безумовно, можна вважати двигун (паровий, внутрішнього згорання, ядерний тощо) і технологію масового виробництва, основним елементом якої є конвеєр. Епоха індустріалізації принесла системи масового виробництва, споживання, масової освіти та засобів інформації. Становлення та домінування індустріальної цивілізації тривало щонайменше три століття...» [202, с. 12].

Як ми бачимо, і Є. Марчук, і Е. Тоффлер пов'язують Третю технологічну епоху та Другу хвилю з процесом індустріалізації, з індустріальною цивілізацією. Саме тому слід погодитись з Д. Беллом, який назвав цей період епохою індустріального суспільства.

Характеризуючи останнє, він писав: «Індустріальне суспільство — це “взаємодія з перетвореною природою”, яка заснована на взаємовідносинах людини і машини та використовує енергію для перетворення навколишнього природного середовища в технічне» [25, с. 157]. І ще: «Індустріальні суспільства — в основному представлені країнами Північноатлантичного регіону, а також СРСР та Японією — є суспільствами, що виробляють товари. Життя в них є взаємодією з перетвореною природою. Світ стає технічним і раціональним. Головне місце займає машина, і ритми життя розмічені з механічною точністю: час хронологічний і ділиться на рівні відрізки. На зміну фізичній праці прийшла енергія, що стала основою продуктивності — мистецтва виробляти більше з меншими затратами, — що забезпечило масове виробництво товарів, яке характеризує індустріальне суспільство. Енергія та машини змінили природу праці. Навички розпалися на їх компоненти, і ремісника минулого змінили дві нові фігури — інженер, що відповідає за загальну орієнтацію і проведення роботи, і напівкваліфікований працівник, що уособлював людське “коліща” між машинами, — змушені співіснувати доти, поки технічний талант інженера не створить машину, що замінить і самого працівника. Це світ координацій, де люди, сировина і ринки підганяються під потреби виробництва та розподілу товарів. Це світ чітких розрахунків та запрограмованої діяльності, у якому компоненти товарів виробляються у потрібних пропорціях і у відповідний час, що потрібен для прискорення кругообігу благ. Це світ чіткої організації — ієрархії та бюрократії, — де до людини ставляться як до речі, тому що речами керувати легше, ніж людьми. Таким чином, створюється необхідна відмінність між роллю та людиною, і вона закладається у принципи діяльності підприємства. Організації мають справу з потребами ролей, а не особистостей.

Критерієм *techné* стає ефективність, і життя будується за економічним принципом: як здобути якомога більше енергії з певної кількості ресурсів (вугілля, нафти, газу, води) за допомогою кращих машин і за найбільш конкурентними цінами? Головними словами стають максимізація та оптимізація, які складаються в космологію, засновану на користі та прекрасній теорії І. Бенґама. Первинним елементом є індивід, і вільне суспільство є сукупністю індивідуальних рішень у тому вигляді, в якому вони виражаються у потребах ринку. Насправді ж життя ніколи не буває настільки одномірним, наскільки вважають ті, хто перетворює будь-яку тенденцію в онтологічний абсолютизм. Традиційні елементи зберігаються. У тих випадках, коли з'являється така можливість, групи робітників намагаються впливати на встановлення власних робочих ритмів чи обмеження масштабів виробництва. Відходи зростають. Партикуляризм та політична діяльність розповсюджується все ширше. Вони пом'якшують найгостріші кути індустріальної дійсності. Між тим, її сутнісні, технічні риси зберігаються» [25, с. 169–171].

Таким чином, в індустріальному суспільстві значна кількість населення працює в промисловості, а живе у місті. До появи такого суспільства призвели глобальні процеси *урбанізації* – переселення людей у міста і поширення міських цінностей життя на всі верстви населення.

На відміну від аграрних держав та імперій, населення індустріальних країн є більш численним – десятки та сотні мільйонів людей. Це високоурбанізовані суспільства. І якщо в аграрному суспільстві міста мали важливе, але не самостійне значення, то в індустріальному суспільстві вони почали відігравати головну роль.

Розподіл праці призвів до того, що, замість кількох десятків чи сотень спеціальностей аграрного суспільства з'явилися тисячі та десятки тисяч професій. При цьому швидкість зміни одних професій іншими зросла у десятки та стони разів. Більшість з цих професій була невідомою аграрному суспільству.

Таке становище призвело до того, що більше половини населення було зайнято у промисловості, всі інші – у аграрному секторі. При цьому престиж промислової праці постійно зростає, а престиж роботи у аграрному секторі поступово падає.

Характерною ознакою індустріального суспільства є також відокремлення місця роботи працівника від місця проживання: на відміну від ремісника, робітник кожного ранку залишає своє житло і їде у міському транспорті в інший кінець міста, де знаходиться його робоче місце.

Слід також пам'ятати, що, хоча розвиток індустріального суспільства значною мірою залежить від економічних чинників, проте його

ідеологія була закладена політичною революцією, якою стала Велика Французька революція 1789–1794 рр. Саме вона дала людству як політичні права і свободи, так і нову політичну форму суспільства — демократію, засновану на рівності всіх людей перед законом.

Зародки ж суспільства індустріального типу з'явилися майже 300 років потому, з часів, коли в 1650–1750 рр. розпочалася промислова революція в Англії. Остаточо ж воно закріпилося у ХІХ ст., яке стало періодом переможної ходи капіталізму. Одними з останніх капіталістичних держав стали Росія, Японія, Німеччина.

Безпосередньо ж індустріальне суспільство пройшло два етапи:

- *індустріалізація*, яка призвела до потужного машинного виробництва;
- *імперіалізм*, що пов'язаний з утворенням промислово-фінансових імперій.

Перший етап слід характеризувати, опираючись на ті чинники, що з'явилися в період епохи Революцій аграрного суспільства. Мова йде про так зване «первинне накопичення капіталу», яке К. Маркс характеризував таким чином: «В історії первинного накопичення епоху складають перевороти, що є важелем для виникнення класу капіталістів, і насамперед ті моменти, коли значні маси людей раптово і внаслідок насильства відриваються від засобів свого існування і викидаються на ринок праці у вигляді поставлених поза законом пролетарів. Експропріація землі у сільськогосподарського виробника, селянина, складають основу всього процесу» [200, с. 728].

Крім того, К. Маркс зазначав: «Як відомо, у реальній історії велику роль відіграють завоювання, перетворення у рабство, розбій — одним словом, насильство» [200, с. 726].

Таким чином, на нашу думку, «експропріація землі у сільськогосподарського виробника»¹, завоювання², перетворення на рабів³, розбій⁴, а також торгівля стали тими чинниками, які призвели до первинного накопичення капіталу.

Індустріалізація ж почалася внаслідок двох чинників: *по-перше*, первинний капітал було поділено між певними власниками — державами, компаніями, окремими індивідами, і, *по-друге*, законодавство, закріпивши «священну приватну власність», не допустило «перероз-

¹ Що в Англії виражалося, наприклад, у практиці обгороджувань.

² У тому числі колоній.

³ І работоргівля.

⁴ У тому числі піратство.

Рис. 1.3 – Карл Маркс

поділу власності». Саме тому виникла потреба пошуку нових засобів збагачення. Таким засобом стала парова машина. Як зазначив з цього приводу К. Маркс: «...Джеймс Уатт у 1735 році проінформував про свою прядильну машину, а разом тим – про промислову революцію XVIII століття...» [200, с. 383].

Використання парових машин та інших науково-технічних засобів призвело до нового витка збагачення промисловців.

Більша частина XIX ст. – це період індустріалізації, коли внаслідок запеклої конкуренції між підприємцями розвивався науково-технічний прогрес.

Така запекла конкуренція не могла не призвести до наступного етапу – імперіалізму, який, на думку В. Леніна, характеризувався так: «Імперіалізм виріс як розвиток і пряме продовження основних рис капіталізму взагалі. Але капіталізм став капіталістичним імперіалізмом лише на певному, дуже високому щаблі свого розвитку, коли певні основні риси стали перетворюватись на свою протилежність... Економічною основою у цьому процесі є зміна капіталістичної вільної конкуренції капіталістичними монополіями. Вільна конкуренція є основною характеристикою капіталізму і товарного виробництва взагалі; монополія є пряма протилежність вільної конкуренції, але ця остання на наших очах стала перетворюватись на монополію, створюючи потужне виробництво, витісняючи дрібне, замінюючи велике колосальним, доводячи концентрацію виробництва та капіталу до того, що з неї виростала й виростає монополія: картелі, синдикати, трести, капітал будь-якого десятку банків, що оперує мільярдами та зливається з вищевказаними монополіями. І в той же час монополії, виростаючи із вільної конкуренції, не усувають її, а існують над нею і поряд з нею, породжуючи цим низку особливо гострих і крутих суперечностей, протиріч, конфліктів» [180, с. 385–386].

Однак, як нам уявляється, визначення всіх картелів, синдикатів та трестів як монополій не зовсім правильно.

Дійсно, рух у цьому напрямку був, але спроба утворити монополії наштовхувалась на протидію держави. Так, уже в 1890 р. в США було

прийнято «Акт для захисту торгівлі та комерції від незаконних обмежень та монополій», який забороняв трестування і був більш відомим під назвою «Закон Шермана». Антитрестівське законодавство призводило до примусового розділу монопольних об'єднань. Саме тому визначення В. Леніна, що «...імперіалізм є монополістична стадія капіталізму» [180, с. 386] є не зовсім правильним.

Натомість слід вважати, що імперіалізм – це період індустріального суспільства, коли в економіці домінували *промислово-фінансові та колоніальні імперії*.

З розпадом колоніальної системи ряд країн здобули незалежність. Деякі з них стали розвиватися в індустріальному напрямку, але були й ті, хто обрав собі аграрну стратегію.

Основним чинником, який розділив індустріальну та аграрну стратегії, була наявність корисних копалин і, насамперед, нафти та газу.

У 1973 р. розпочалося протистояння індустріальних країн з аграрними, які, вважаючи себе монополістами на ринку сировини, раптово підняли ціни на нафту, вугілля, срібло, нікель та мідь. Розпочалася тяжка економічна криза, яка здобула назву нафтового шоку. Так, наприклад, в США рівень цін у 1973 р. зріс на 8,7 %, а в 1974 – на 12,3 %, безробіття досягло 9 % працездатного населення, індекс Доу-Джонса з січня 1973 по грудень 1974 р. знизився майже вдвічі, а промисловість скоротила випуск продукції майже на 15 % [110, с. 64].

Індустріальні країни опинилися на межі катастрофи.

Однак цього не сталося: використовуючи досягнення науково-технічного прогресу, США, Японія та країни Західної Європи радикально перебудували свою економіку, скоротивши використання сировини.

Доктор економічних наук В. Іноземцев назвав цей період початком постіндустріальної ери [110, с. 63]. На нашу ж думку, саме тоді розпочалася постіндустріальна революція.

Термін «постіндустріальний» у багатьох дослідників викликає нарікання. Так, відомий російський футуролог М. Калашников свого часу зазначав: «...нам потрібно будувати не міфічну «постіндустріальну» економіку, а надіндустріалізм» [129, с. 160]. Термін «надіндустрі-

Рис. 1.4 – Володимир Ленін

лізм» чи «суперіндустріальне суспільство» акцентує нашу увагу на процесах нової індустріалізації.

Зокрема, сама назва «суперіндустріальне суспільство» вперше була запропонована Е. Тоффлером у його праці «Шок майбутнього» [359, с. 31]. Вона вийшла в світ у 1970 р. і була присвячена тим шаленим темпам перетворень, які характерні для сучасного періоду. Але, роблячи свої прогнози, Е. Тоффлер опирався на існуючу у 1970 р. ситуацію розвинутого індустріального суспільства.

Процеси нової індустріалізації характеризували появу технологій п'ятого технологічного устрою, проте вони не відміняли того факту, що більша частина населення індустріальних країн була зайнята у сфері промислового виробництва.

Під час постіндустріальної революції більша частина населення переходить працювати з виробничої сфери до сфери послуг. Критика ж сучасного розуміння постіндустріального суспільства пов'язана з процесами глобалізації.

Справа в тому, що досягти ситуації, коли більша частина населення буде зайнята у сфері послуг, можна двома шляхами. Перший шлях: розвивати технології п'ятого і шостого технологічних устроїв і тим самим скорочувати потреби виробництва у працівниках. Вивільнені в результаті цього люди йдуть працювати до сфери послуг. Саме на цьому свого часу наполягав Д. Белл, зазначаючи, що оскільки в умовах індустріального суспільства «напівкваліфікована праця є супутником масового виробництва, і його застосування зростало разом із зростанням його обсягів», проте «...застосування високих технологій різко скоротило темпи зростання цієї групи» [25, с. 183] в умовах постіндустріального суспільства. При цьому, на його думку, в постіндустріальному суспільстві «серед напівкваліфікованих робітників знизиться й частка фабричних працівників» [25, с. 184].

Другий шлях передбачає вивід виробництва за межі країн постіндустріального центру в регіони, де робоча сила є більш дешевою. В центральних же країнах залишаться жити лише ті, хто зайнятий у сфері послуг. Проте це – не постіндустріальне суспільство. Теоретики постіндустріалізму чітко визначили постіндустріальне суспільство як суспільство теоретичних знань, науки, інновацій, нових інтелектуальних технологій, основною характеристикою якого є зайнятість основної робочої сили у сфері послуг: торгівлі, фінансах, транспорті, охороні здоров'я, науці, освіті, організації дозвілля, державному управлінні тощо. При цьому означена зайнятість формується виключно внаслідок звільнення людей з-під гніту монотонної праці у сфері індустріалі-

льного виробництва за рахунок широкого використання досягнень науково-технічного прогресу.

Те ж, що сьогодні нагадує постіндустріальне суспільство, зайнятість у сфері послуг якого формується внаслідок звільнення людей з-під гніту монотонної праці у сфері індустріального виробництва за рахунок винесення останнього в країни індустріальної напівпериферії (глобалізація), постіндустріальним суспільством не є. Відомий російський вчений Ю. Яковець зазначав з приводу цього, що сучасні протиріччя глобалізації належать «...не до постіндустріального, а до пізньоіндустріального суспільства, завершальної фази індустріальної цивілізації» [407, с. 13].

На наш погляд, сам термін «постіндустріальний» є найбільш нейтральним для визначення тих процесів, що відбуваються у світі. З одного боку, він позначає «те, що буде після індустріального», тобто сучасного індустріального суспільства. З іншого ж — це достатньо умовний термін, який не розкриває суті самих процесів змін, як це роблять, наприклад такі терміни як «інформаційний» або «когнітивний», які акцентують нашу увагу виключно на окремих аспектах майбутніх змін.

Умовно, постіндустріальна революція повинна бути реалізована у трьох вимірах: соціальному, технологічному та гуманітарному.

Соціальний вимір постіндустріальної революції почав реалізовуватися в 1979–81 рр., коли в США, Великій Британії та Німеччині до влади прийшли право-консервативні уряди. Саме вони провели реформи, що були спрямовані на розвиток господарської ініціативи та сфери послуг і, зокрема, у 1980 р. майже 70 % американської робочої сили були зайняті у сфері послуг.

Соціальний вимір постіндустріальної революції характеризувався появою сервісного суспільства, в якому на перший план висувається сфера послуг, в якій центральне місце займає наука та освіта в університетах; в соціальній структурі провідна роль переходить до вчених та професійних спеціалістів; теоретичні знання стають джерелом нововведень та формування політики; виробництво, розподіл та споживання інформації стають домінуючою сферою діяльності суспільства.

Для сервісного суспільства характерною є поява особливої форми зайнятості — надомної праці. Це повертає суспільство у аграрне суспільство, але на значно нових умовах. Це — своєрідні “комп’ютерні надомники”, котрі оперують великою кількістю інформації. Саме в сервісному суспільстві розвивається **когнітаріат** — пролетаріат розумової праці.

Утім далеко не всі дослідники погоджуються із самим терміном «сервісне суспільство». Так, наприклад, доктор філософських наук А. Буровський, назвавши це суспільство урбано-сциентичним, охарактеризував його так: «Урбано-сциентичне суспільство – це суспільство, в якому основним елементом стає не громада і не група, а особистість. І традиція у ньому є менш важливою, аніж знання. Сциенсис з латини – знання. Суспільство індивідуальних людей, для яких важливою є не традиція, а їх особистий успіх. І які знання про зовнішній світ беруть з науки, спостереження, дослідження, а не з досвіду мудрих предків, які і так все знають» [45, с. 124–125].

Таким чином, основою функціонування цього суспільства є знання.

Є. Марчук назвав це суспільство Четвертою технологічною епохою. Він писав, що на зміну індустріальній цивілізації «...приходить значною мірою загадкова і досі до кінця не пізнана Четверта технологічна епоха, символами якої є комп'ютер і супутник зв'язку...

У Четверту технологічну епоху людський інтелект стає безпосередньою виробничою силою, інформація – найціннішим продуктом, а швидкість і якість зв'язку – визначальними чинниками конкурентоспроможності» [202, с. 12].

Таким чином, вказано символіку та основу економіки нового суспільства.

Е. Тоффлер назвав це суспільство Третьою хвилею. Його характерними ознаками стали нові екологічно-чисті технології, що зайняли командні висоти у економіці; демасифікація ЗМІ, що протистоїть синхронізації Другої хвилі; ліквідація масового виробництва тощо.

Так, стосовно відео як засобу переходу від синхронізації до десинхронізації, він зазначив: «Відео не лише дає можливість записати, наприклад, футбольний матч у понеділок, щоб подивитися його у неділю (таким чином порушуючи синхронність образного ряду, що дає телевізійна мережа), але й закладає основу продажу касет з записами фільмів та спортивних подій...» [358, с. 275].

Досить цікавою є також уява Е. Тоффлера про структуру суспільних інститутів цивілізації Третьої хвилі, центром якої вчений вважає дім. Зокрема він писав: «Я вважаю, що в цивілізації Третьої хвилі дім набуде неочікувано важливого значення. Зростання самозабезпечення, поширення “електронних котеджів”, поява нових організаційних структур у бізнесі, автоматизація та демасифікація виробництва – все це вказує на те, що дім стане центральним елементом майбутнього – елементом, що виконує певні економічні, медичні, освітнянські та медичні функції.

Однак малоімовірно, що будь-який суспільний інститут – навіть дім – почне відігравати центральну роль у житті суспільства – роль, яку у минулому відігравали церква чи підприємство. Тому що це суспільство скоріше за все буде будуватися за принципом мережі, а не за принципом ієрархії інститутів» [358, с. 564].

Дуже поширеною назвою є термін «постіндустріальне суспільство». Доктор філософських наук О. Панарин, аналізуючи це поняття, виділяв три варіанти постіндустріального суспільства: «Одні дослідники (Д. Белл, Ж. Фурастьє) пов'язують його зі сферою послуг (на відміну від промислової економіки попереднього типу), інші (Г. Беккер, А. Турен) – з інтелектуальною сферою (наукою, освітою, охороною здоров'я), що обслуговує людський капітал на відміну від промислової інвестиції; треті – з постеконімічною людиною, зорієнтованою не лише на матеріальний рівень життя, скільки на цінності якості життя» [257, с. 314].

Як ми бачимо, серед дослідників нема сталої точки зору стосовно природи постіндустріального суспільства.

Саме тому слід навести хоча б деякі з них.

Так, основоположник сучасної теорії постіндустріального суспільства Д. Белл говорить про цю категорію наступне: «Постіндустріальне суспільство засноване на “грі між людьми”, в якій на фоні машинної технології піднімається технологія інтелектуальна, заснована на інформації» [25, с. 157]. І ще: «Постіндустріальне суспільство засноване на послугах. Тому воно є грою між людьми. Головне значення мають вже не мускульна сила та не енергія, а інформація. Основною діючою особою стає професіонал, тому що його освіта та досвід дозволяють йому відповідати всім вимогам, що пред'являються у постіндустріальному суспільстві» [25, с. 171].

В. Іноземцев зазначає, що «...в постіндустріальних суспільствах матеріальне споживання перестає бути основним мотивом людської діяльності» [109, с. 548].

Досить цікаві ознаки постіндустріального суспільства виводять відомі дослідники Г. Кан та А. Вінер, які, на протипагу В. Іноземцеву, вважають останнє суспільством масового споживання:

- доход на душу населення приблизно у 50 разів вище доіндустріального;
- більшість з видів економічної діяльності стосується сфери послуг (орієнтовані на послуги), а не в сфері виробництва (одержання продукту);
- бізнес-фірми більше не є основними джерелами інновацій;

- вони можуть частіше працювати не на ринок, а на постійну клієнтуру;
- досить високий мінімальний рівень доходів та добробуту;
- «ефективність виробництва» – не головне;
- роль ринку, порівняно з громадянським сектором та «соціальним забезпеченням», знижується;
- широке розповсюдження кібернетизації (комп'ютеризації);
- розвиток «світу малих підприємств»;
- типове «подвоєння часу» між трьома та тридцятьма роками (за багатством подій, що відбуваються в цей період);
- «суспільство навчання» – безперервна освіта для всіх або майже всіх його членів;
- швидке вдосконалення освітянських інститутів та методів навчання;
- ерозія (у середньому класі) цінностей, зорієнтованих на працю, досягнення, прогрес;
- ерозія цінностей «національного інтересу»;
- головного значення набувають цінності почуттєві, світські, гуманістичні і, можливо, ті, що потурають прагненням людини [130, с. 324].

Таким чином, апологети постіндустріального суспільства дійсно вважають, що постіндустріальне суспільство – це суспільство теоретичних знань, науки, інновацій, нових інтелектуальних технологій, основною характеристикою якого є той факт, що більшість робочої сили зайнята у сфері послуг: торгівлі, фінансах, транспорті, науці, освіті, охороні здоров'я, організації дозвілля та державному управлінні.

Проте і «урбано-сциентичне», і «постіндустріальне» суспільство, і, навіть, «Черверта технологічна епоха» є не зовсім вдалими назвами, адже акцентують нашу увагу на сталості цих категорій, а не на перехідному характері тих революційних змін, що відбуваються зараз.

Набагато більш вдалим є термін Е. Тоффлера «Третя хвиля», що, по суті, відображає мінливий характер революційних змін сьогодення.

Ми ж з вами зупинимось на терміні «сервісне суспільство постіндустріальної революції», адже, на наше переконання, в цей період дедалі більша частина населення країн, яких зачепила постіндустріальна революція, буде переходити до сфери послуг, а тому цей термін є найбільш вдалим.

Д. Белл, визначаючи постіндустріальне суспільство, по суті, дає основні параметри сервісного суспільства:

- в економічному секторі: перехід від виробництва товарів до розширення сфери послуг;

- в структурі зайнятості: домінування професійного та технічного класу;
- осьбовий принцип суспільства: центральне місце теоретичних знань як джерела нововведень та формулювання політики;
- майбутня орієнтація: особлива роль технології та технологічних оцінок;
- прийняття рішень: створення нової інтелектуальної технології [25, с. 18].

Стосовно сфери послуг він зазначав: «Якщо виділити у сервісному секторі такі галузі послуг, як особисті (магазини торгівлі у роздріб, пральні, гаражі, салони краси); ділові (банківська справа та фінанси, торгівля нерухомістю, страхування); транспорт, комунікації, комунальне господарство; а також охорона здоров'я, освіта, науково-дослідницька діяльність та управління, — то саме розвиток і зростання останньої категорії є вирішальним чинником для постіндустріального суспільства. Проте експансія цього сектора відображає зростання нової інтелігенції — в університетах, дослідницьких центрах, професійній сфері та управлінні» [25, с. 19].

Технологічним виміром постіндустріальної революції є процеси інформатизації, які розпочалися на початку 1990-х рр.

Саме тоді індустріальні країни знову опинилися напередодні глибокої кризи — кризи, що приніс з собою процес глобалізації. Відомий дослідник Е. Корніш вказав на одинадцять груп проблем.

По-перше, міжнародна напруга, що виражається у необхідності запобігання Третій світовій війні, розповсюдження ядерної зброї, боротьби з тероризмом, перешкоджання загибелі культур та необхідності врегулювання питань щодо володіння океанами.

По-друге, вразливість економіки, що виражається у безладі на фінансових ринках, невдалій торгівельній політиці та розподілі багатства, а також фактах іноземного володіння нерухомістю, корпораціями та іноземними активами.

По-третьє, зростання забруднення навколишнього середовища: повітря, води, що веде до скорочення озонового шару, парникового ефекту, забруднення океанів. Гострою є також проблема шуму та утилізації відходів.

По-четверте, наркотична криза, яка веде до зростання злочинності та появи матерів-наркоманок. Гострим є питання щодо контролю за обігом наркотиків та їх легалізації, а також необхідність скорочення споживання алкоголю та тютюну.

По-п'яте, зниження ресурсів, що виражається у дефіциті енергії, зникненні окремих видів флори та фауни, скороченні посівних земель, наступі пустель, дефіциті води та загибелі лісів.

По-шосте, боротьба з бідністю та її проявами: нуждою, голодом, бездомністю, безробіттям. Це також піднімає проблему бідності як стилю життя та необхідності реформування освіти.

По-сьоме, розгул беззаконня і пов'язані з цим проблеми: скорочення злочинності, особиста свобода, відповідальність ВІЧ-інфікованих, застосування покарання, інтелектуальна власність, комп'ютерна безпека та комп'ютерні збої.

По-восьме, демографічні небезпеки і проблеми: зростання кількості населення, падіння рівня народжуваності, міграція, збільшення тривалості людського життя.

По-дев'яте, медичні дилеми: вартість лікування, проблеми обстеження, наявність препаратів, що стимулюють розумову діяльність, розподіл людських органів-трансплантатів, проблеми СНІД, абортів, умиртвіння малих дітей, вибір статі майбутньої дитини.

По-десяте, криза родини, яка виражається у розлученнях, материнстві поза шлюбом, неповних родин, зневажливому ставленні до дітей, соціальній ізоляції та гомосексуалізмі.

По-одинадцять, «хвороби ЗМІ»: надлишок інформації, проблеми невтручання в особисте життя, антигромадська інформація, нереальність інформації та контрабандна інформація [158, с. 61–71].

Крім того, на цивілізаційному рівні відбувається певне протистояння. Як зазначив доктор філософії Гарвардського університету С. Хантінгтон: «Суперництво наддержав поступається місцем зіткненню цивілізацій» [380, с. 533].

Передбачити наслідки цього «зіткнення» досить важко, хоча професор Ф. Фукуяма і поквапився проголосити перемогу ліберальної цивілізації: «Тріумф Заходу, західної ідеї є очевидним насамперед тому, що у лібералізмі не залишилося жодних життєздатних альтернатив» [376, с. 85]. Саме ця ідея стала основою постулату про «кінець історії».

Але сучасність надає нам багато прикладів того, що ліберальна доктрина сама знаходиться у глибокій кризі.

Так, після терористичних актів 11 вересня 2000 р. в країні – оплоті лібералізму – США було вжито низку заходів щодо обмеження прав і свобод американських громадян.

Саме тому говорити про «кінець історії» ще передчасно, а подолати проблеми 90-х чи запобігти «зіткненню цивілізацій» можливо лише за наявності переходу світової спільноти до нового типу суспільства.

Боротьба ж постіндустріальних країн¹ з Японією та «азіатськими драконами»², які розвивалися в індустріальному напрямку, призвела до бурхливого зростання випадків застосування в економіці постіндустріальних держав інтелектуального капіталу та інформаційних технологій.

Це дозволило їм у 1992 р. розпочати технологічний етап розвитку постіндустріальної революції, який дехто з дослідників назвав формуванням *інформаційного* суспільства. Аналізуючи його, В. Іноземцев зазначав: «Можна стверджувати, що цей етап характеризується невразливістю постіндустріального світу, що розвивається на міцній внутрішній основі» [110, с. 70].

Однак не можна стверджувати, що сервісне суспільство було змінене на інформаційне. Скоріше слід говорити про певну коеволюцію цих етапів.

Хоча сам термін «інформаційне суспільство» з'являється в 60-х роках у працях японських вчених [345, с. 287], проте лише після 1992 р. він підкорює сучасне суспільствознавство настільки, що В. Бодякін не зовсім коректно вважає його наступним (після постіндустріального) етапом розвитку людської цивілізації [34].

Категорія «інформаційне суспільство» потребує певних пояснень.

Так, в США інформаційне суспільство визнається таким у разі, якщо:

- навчальні заклади та викладачі стають доступними для всіх студентів, незалежно від географічних умов, території, ресурсів і працездатності;
- колосальний потенціал науки, літератури та мистецтва стає доступним не лише в музеях та бібліотеках;
- соціальні і медичні послуги стають доступними в інтерактивному режимі;
- створюється можливість для повноцінної праці за рахунок електромагістралей;
- невеликі фірми за допомогою електронних засобів зможуть робити замовлення з усього світу;
- кожен може дивитися останні фільми, звертатися до магазину чи банку із свого дому, легко вступати у контакт з державними службовцями, здобувати державну інформацію як безпосередньо, так і через місцеві бібліотеки;

¹ США та країни Західної Європи.

² Гонконг, Сінгапур, Південна Корея.

- як ділові, так і державні структури зможуть обмінюватися інформацією за допомогою електронних засобів, знижуючи тим самим обсяг паперового документообігу, а також удосконалюючи якість послуг [210, с. 17].

В СРСР же ще з кінця 80-х рр. писали, що перехід до інформаційного суспільства означає, що найважливішим продуктом соціальної дійсності є експлуатація, виробництво і використання знань та послуг. При цьому наріжна вага знань суттєво зростає. Справжнє інформаційне суспільство повинно забезпечити як соціальні, так і правові гарантії того, що кожен громадянин, котрий знаходиться у будь-якому пункті будь-якого відрізка часу, зможе здобути всю необхідну для нього інформацію. Інформаційне суспільство – це суспільство, де всі засоби інформаційних технологій, тобто комп'ютери, відео, інтегровані системи, супутниковий, кабельний та інший зв'язок, наукові дослідження та програмне забезпечення націлені на те, щоб зробити інформацію загальнодоступною, що дозволить активно застосувати її у життя і виробництво.

На думку радянських вчених, основним критерієм інформаційного суспільства служить як кількість, так і якість інформації, що знаходиться у обороті, а також її ефективна передача і обробка. Крім того, додатковим критерієм є загальна доступність інформації завдяки її відносній дешевизні. Це означає, що основна мета трудящих переходить із сфери виробництва промислової та сільськогосподарської продукції до сфери виробництва та поширення інформації. Внаслідок цього виникає особлива інформаційна економіка, що відіграє дуже важливу роль у всіх промислово розвинених країнах з огляду на те, що в ній виділяють два сектори, які виробляють інформаційні продукти та надають інформаційні послуги як для безпосереднього споживання, так і для виробництва інформаційних продуктів.

Саме тому інформаційне суспільство демонструє такий рівень розвитку економіки, коли її інформаційний сектор виходить на перше місце за кількістю зайнятих у ньому трудящих [210, с. 17–18].

Після ліквідації СРСР роботи вчених у напрямку методологічних проблем інформаційного суспільства не припинилися.

Так, відомий дослідник І. Курносов вважає, що в інформаційному суспільстві:

- переважають віддалені комунікації, дистанційна робота та дозвілля;
- формуються нові відносини між людьми як у процесі виробництва так і у громадській діяльності;

- значна частина ВВП виробляється в інформаційному секторі, праця більшої частини людей за характером стає інформаційною;
- здійснюється розвиток інтерактивних інформаційно-телекомунікаційних технологій, глобальних комп'ютерних мереж, комплексної обробки наданої інформації;
- надаються нові комунікаційні можливості для взаємодії та вираження політичної волі суспільства та соціальних груп;
- зростає роль країн з потужним інформаційним потенціалом [210, с. 18–19].

Академік МАІ Р. Абдеєв назвав п'ять основних параметрів інформаційної цивілізації.

По-перше, скорочується кількість зайнятих у промисловому виробництві та сільському господарстві, що, втім, призводить не до зниження виробництва, а до зростання його ефективності за рахунок застосування нових технологій та роботизації, а також внаслідок підвищення кваліфікації працівників. Ефективна ж праця збільшує кількість вільного часу громадян – для дозвілля, туризму, підвищення культури та для самоосвіти.

По-друге, завдяки зростаючій інтенсифікації інформаційного забезпечення виробництва знижується потреба у багатьох традиційних видах сировини, що сприяє природозабезпеченню та вирішенню екологічних проблем. Інформація стає новим ресурсом людства, дозволяючи створювати високоефективні матеріали з дешевих компонентів. «Знання» стає «силою».

По-третьє, наукомісткі виробництва з мінімальним використанням енергії та сировини дозволяють навіть невеликим державам, що майже не мають власних природних ресурсів, добиватися великих успіхів в економіці. Так, Сінгапур вважається свого роду попередником цивілізації майбутнього, де життям правлять інтелект, знання та високоорганізована праця, де нема безробіття та національних проблем (незважаючи на змішання націй та рас), де народ пишається своїм розумним (демократично обраним) урядом, своєю країною та задоволений життям.

По-четверте, держава, як складна система, все більшою мірою удосконалює свою структуру. Досвід розвинених країн, що вже вступили до інформаційної цивілізації і досягли великих успіхів у науково-технічному прогресі, економіці та «якості життя», вказує, що правова демократична держава повинна будуватися за принципом «п'яти кілець». Цей принцип означає: держава може мати гарну економіку та прогрес у соціально-культурному плані лише за умови взаємодії п'яти незале-

жних влад: законодавчої, виконавчої, судової, влади інформації та влади інтелекту, — причому дві останні влади повинні пронизувати всі інші. Тут влада інформації означає свободу преси, гласність, велику кількість загальнодоступних банків даних, котрі реалізуються, зокрема, через системи супутникового ТБ, що здійснює всевітній потік новин протягом всієї доби (наприклад CNN).

Влада інтелекту реалізується жорстким відбором у керівні ланки всіх рівнів найбільш підготовлених, компетентних спеціалістів — в усіх сферах: законодавчій, виконавчій, судовій та інформаційній.

По-н'яте, шалено зростає динамізм економіки. Створюються глобальні ринкові механізми, що включають у себе не лише матеріальне виробництво, але й банківську справу, наукові дослідження, систему освіти. Всі елементи цієї системи, обмінюючись великою кількістю інформації та знань, на шляху безперервної технології управління створюють новий, більш значимий базис економічного прогресу. Масова комп'ютеризація та бум малого бізнесу відкрили невидані у минулому можливості швидкої перебудови виробництва і створення нових підприємств. В цілому з'явилася можливість надвисокого функціонування економічного механізму, подальшого підвищення його ефективності [220, с. 383–385].

О. Фінько та Ю. Нестеров інформаційним вважають суспільство, у якому:

- персональний комп'ютер, підключений до глобальних інформаційних мереж є у кожному домі;
- кожен член суспільства має можливість своєчасного доступу за допомогою глобальних інформаційних мереж до повної та достовірної інформації будь-якого вигляду та призначення з будь-якої держави, знаходячись при цьому у будь-якому місці географічного простору;
- надається можливість оперативної комунікації як кожного члена суспільства з кожним, так і з державними і громадянськими структурами, незалежно від місця знаходження на Земній кулі;
- трансформується діяльність ЗМІ за формами створення та розповсюдження інформації; технологічно поєднуючись з інформаційними комп'ютерними мережами;
- «зникають» географічні та геополітичні кордони держав в рамках інформаційних мереж, відбувається «зіткнення» інформаційних законодавств різних країн, виникає необхідність гармонізації законодавств;

- з'являються нові форми діяльності з використанням інформаційних мереж: праця, творчість, виховання та освіта, медицина тощо [210, с. 19].

Г. Смолян та Д. Черешкін основними ознаками інформаційного суспільства вважають:

- формування єдиного світового інформаційного простору та поглиблення процесів інформаційної та економічної інтеграції країн та народів;
- становлення та наступне домінування в економіці країн, що якнайдалі просунулись на шляху до інформаційного суспільства, нових технологічних устроїв, що базуються на масовому використанні мережевих інформаційних технологій, перспективних засобів обчислювальної техніки та телекомунікацій;
- створення ринку інформації та знань як чинників виробництва на додаток до ринків природних ресурсів, праці та капіталу і перехід до інформаційних ресурсів суспільства в реальні ресурси соціально-економічного розвитку за рахунок розширення доступу до них;
- зростання ролі інфраструктури (телекомунікаційної, транспортної, організаційної) у системі суспільного виробництва та посилення тенденцій до сучасного функціонування в економіці інформаційних та грошових потоків;
- фактичне задоволення потреб суспільства в інформаційних продуктах та послугах;
- підвищення рівня освіти за рахунок розширення можливостей систем інформаційного обміну на міжнародному, національному та регіональному рівнях і, відповідно, підвищення ролі кваліфікації, професіоналізму та творчих здібностей як найважливіших характеристик послуг праці;
- підвищення значущості проблем забезпечення інформаційної безпеки особи, суспільства і держави і створення ефективної системи забезпечення прав громадян і соціальних інститутів на вільний доступ, поширення і використання інформації [210, с. 19–20].

Таким чином, навіть глобальне інформаційне суспільство формується локально. Причому в різних країнах цей процес відбувається з різною інтенсивністю та особливостями. Можна сказати, що інформаційне суспільство має три основні характеристики.

По-перше, інформація використовується як економічний ресурс. Це означає, що організації використовують інформацію у все більших

масштабах насамперед для того, щоб підвищити ефективність, стимулювати інновації та зміцнити їх конкурентноздатність.

По-друге, інформація стає предметом масового споживання у населення.

По-третє, відбувається інтенсивне формування інформаційного сектора економіки, котрий зростає більш шаленими темпами аніж інші галузі.

Відомі дослідники інформаційного суспільства М. Кастельс та П. Хіманен виділяють три моделі інформаційного суспільства:

1. Модель «Силіконової долини» – відкрите інформаційне суспільство, що рухається за допомогою ринку.
2. Сінгапурська модель – авторитарне інформаційне суспільство.
3. Фінська модель – відкрите інформаційне суспільство добробуту [381, с. 26].

Зрозуміло, що рух до інформаційного суспільства є загальною тенденцією як для розвинених країн, так і для країн, що розвиваються, і одним із вимірів цього руху є формування електронно-цифрового суспільства.

Його основними ознаками є:

- орієнтація на знання;
- цифрова форма представлення об'єктів;
- віртуальна природа;
- молекулярна структура;
- інтеграція. Взаємодія між мережами;
- усунення посередників;
- конвергенція;
- інноваційна природа;
- трансформація відносин «виготовлювач-споживач»;
- динамізм;
- глобальні масштаби;
- наявність протиріч [352, с. 84–87].

Вплив цих ознак на суспільство, організації та технології відображено в таблиці 1.1.

На сьогодні провідні країни світу вже дійшли до інформаційного етапу постіндустріальної революції, який не лише поширює інформацію про невід'ємні права людини, а й розповсюджує знання з різних сфер науки і техніки.

Це дозволяє деяким вченим говорити про настання у майбутньому му гуманітарного етапу постіндустріальної революції.

Таблиця 1.1. Вплив ознак інформаційного суспільства на суспільство, організації та технології

Ознака	Суспільство	Організація	Технологія
Орієнтація на знання	Центр ваги зміщується від сили м'язів до сили думки. Знання стають важливою складовою продукції. Стираються межі між виготовлювачем та споживачем	Розумова праця стає основою створення матеріальних цінностей та прибутків. Знання стають частиною вартості	Поширюються технічні засоби, орієнтовані на знання, експериментальні системи, штучний інтелект. Системи управління інформації та їх попередні системи обробки даних еволюціонують у системи знань
Цифрова форма представлення об'єктів	Відносини між людьми, реалізація урядових програм, робота системи охорони здоров'я угоди, грошовий обіг тощо набирає форми одиниць та нулів	Внутрішній зв'язок з аналоговою форми (доповідні, звіти, наради, телефонні переговори, моделі, фотознімки, проекти тощо) перетворюється на електронно-цифрову	Перехід від аналогової техніки (телебачення, радіо, копіювальні машини, фото тощо) до електронно-цифрової
Віртуальна природа	Фізичні предмети можуть ставати віртуальними, внаслідок чого змінюється „обмін речовин” економіки, можливі типи установ та відносин між ними, сама природа господарської діяльності	Віртуальні корпорації, бригади, склади, державні органи, робочі місця тощо	Віртуалізація даних, мультиплікація в режимі реального часу, системи типу „віртуальна реальність” з впливом на всі органи почуттів
Молекулярна структура	Витискання ЗМІ, масового виробництва, єдиного державного апарату „молекулярно структурованим” середовищем інформації, замовним виробництвом, індивідуалізованим управлінням тощо	Кінець адміністративно-командної ієрархії, перехід до невеликих бригадних структур. Окремі працівники та бригади здобувають свободу дії та можливість створювати цінності	Об'єктивно-орієнтовані системи і технології. Математичне забезпечення відокремлює дані від власне програм. Створюються компоненти типу конструктора „Лего”, що пропонує багатократне використання та швидке з'єднання

Продовження табл. 1.1

Ознака	Суспільство	Організація	Технологія
Інтеграція. Взаємодія між мережами	Нове суспільство засноване на обчислювальних мережах з глибокими та різноманітними зв'язками всередині організацій та між ними. Створення матеріальних цінностей, торгівля та суспільне життя засноване на усюдисущій інфраструктурі загального користування.	Підприємство нового типу – мережеве. Нова технологія, раніше доступна лише цільним ієрархічним структурам, тепер створює можливості для появи модульних незалежних компонентів організації, що утворюють єдину мережу послуг	Перехід від обчислень на центральних ЕОМ до мережевих. Замість островків техніки з'являються мережі з архітектурою «клієнт-сервер», що являє собою частину підприємства та інфраструктури загального користування
Усунення посередників	Усунення посередників у господарській діяльності: агентів, маклерів, оптовиків почасти торговців у роздріб, компаній по трансляції, звукозапису, усього, що знаходиться між вироблювачем та споживачем	Усунення керівників середньої ланки, внутрішніх агентів, брокерів та всіх, хто виконував функції посилення сигналів у каналах зв'язку в організаціях попереднього «дорозумового періоду»	Перехід від ієрархічних багаторівневих обчислювальних систем до нових мережевих моделей. Центральні ЕОМ, характерні для ієрархії, витискаються однорівневими моделями мережевих обчислювань
Конвергенція	Конвергенція ключових галузей економіки – комунікацій, обчислювальної техніки та інформаційного наповнення	Конвергенція організаційних структур, відповідальних за техніку комунікацій, обчислювальну техніку та техніку наповнення	Конвергенція технічних засобів зв'язку, обчислювальної техніки і утворення наповнення
Інноваційна природа	Нововведення – головна рушійна сила економічної діяльності та успіху в справах. Основним джерелом цінностей стає людська ява, а не традиційні чинники успіху – доступ до сировини, продуктивність, масштаби, вартість робочої сили	Нововведення – головний чинник успіху товарів, стратегії маркетингу, основа підходу до управління, організаційних перетворень. Старі прийоми та методи стають непридатними. Єдина справжня перевага – навчання в масштабах організації	Корпоративна інфраструктура закладає основи нововведень. Нові інструменти дозволяють використовувати все багатство інфраструктури для мультимедійної інформації і баз знань, повсюдного доступу до людей і ресурсів

Продовження табл. 1.1

Ознака	Суспільство	Організація	Технологія
Трансформація відносин виготовлювач-споживач	Різні причини призводять до стирання меж між виготовлювачем та споживачем. Наприклад, замовники залучаються до виробничого процесу, тобто їх знання, інформація та думки, використовуються при визначенні технічних характеристик продукції. Співробітництво людей у мережі стає частиною міжнародного дипозитарію знань	Споживачі інформації та техніки стають виробниками. Співробітництво людей у Мережі сприймається як частина корпоративного ресурсу мультимедійної інформації. Користувачі починають самостійно створювати нові програми. Відповідальність за придбання і застосування нової техніки розпилюється	Нові засоби розробки програм, програми-агенти тощо дозволяють користувачам створювати програмні комплекси і бази даних. При цьому традиційні спеціалісти витісняються як десять років потому розробки деяких програм були витіснені в результаті появи електронних таблиць. Інтерфейс користувача перетворився в мультимедійний, забезпечуючи таким чином можливість голосового вводу-виводу, завдяки чому спілкування з технікою набуває природного характеру
Динамізм	Нове суспільство діє в режимі реального часу. Торгівля стає електронною, угоди та зв'язок здійснюються зі швидкістю світла, а не із швидкістю доставки пошти	Нове підприємство діє в режимі реального часу, безперервно і миттєво прилаштовуючись до умов ділового життя, що постійно змінюються. Життєвий цикл продукції скорочується	Технологія використовується для оперативного отримання інформації та оновлення банків даних у режимі реального часу. В результаті стає доступною справжня картина і забезпечується можливість управління виробничим процесом по хвилинах
Глобальні масштаби	Знання не знає меж. Як тільки-но знання стають ключовим ресурсом, економіка перетворюється на загальносвітову, хоча окремі організації і продовжували б працювати на місцях, регіонах чи в масштабах держави. У зв'язку з появою нових економічних і	Підприємство нового типу забезпечує незалежність від часу та простору, воно новим чином визначає їх для працівників та власників. Роботу можна виконувати у найрізноманітніших місцях, у тому числі й на дому. Мережа набуває функцій	Глобальна корпоративна мережа стає основною магістраллю підприємства і головною системою доставки, що підтримує ділові операції. Вона заснована на стандартах і забезпечує зв'язок як у режимі реального часу, так і зі сховом і пересилкою інформації.

Продовження табл. 1.1

Ознака	Суспільство	Організація	Технологія
	політичних регіонів і структур (наприклад, ЄС) держави, організовані за національною ознакою, втрачають значимість, взаємозалежність країн зростає	сховища інформації при зв'язку, залежному від часу. Об'єднані в мережу ділові кластери співпрацюють у глобальних масштабах для досягнення цілей господарської діяльності	Останнє стає необхідним, якщо люди не мають можливості спілкуватися в один і той же момент часу. Мережа забезпечує доступ до інформації загального користування з будь-якого місця
Наявність протиріч	Виникають масові соціальні протиріччя між новими високооплачуваними працівниками та звільненими робітниками, знання яких стали не потрібні. Зростає розрив між багатими та бідними, знаючими та невігласами, тими, хто має доступ до інформаційних магістралей і тими, хто його не має	Виникають глибокі протиріччя всередині організації. Наприклад, працівників закликають «працювати старанно, створювати цінності для корпорації, почувати себе членами колективу та підприємства», однак вони не беруть участі у розподілі матеріальних благ, які самі ж і створюють	Загострюються протиріччя між архітектурами обчислювальних комплексів, конкуруючими стандартами, старі системи вступають у конфлікт з новими технічними принципами. В багатьох фірмах функції інформаційних систем не узгоджуються з іншою господарською діяльністю

В. Іноземцев назвав цей етап постеконімічним суспільством і зазначив, що основою цього суспільства є творча діяльність. Це пояснювалось двома складовими: «*З одного боку*, високий рівень продуктивних сил відкриває можливість швидкого розвитку сфери послуг та інформаційному сектору, що потребує дуже високої кваліфікації спеціалістів; розвиток людських здібностей в такій ситуації стає абсолютно необхідним з точки зору господарського прогресу. *З іншого боку*, коли задоволені матеріальні потреби людей, починає формуватися тип особистості, зорієнтованої не на максимізацію матеріального споживання, а на досягнення внутрішньої гармонії і досконалості. В цих умовах розвиток людини стає тотожним розвитку виробника знань – головної складової багатства сучасного суспільства» [111, с. 46].

Це постеконімічне суспільство характеризується наступними рисами:

- основним типом діяльності стає творчість, що не мотивована утилітарним чином, а спрямована насамперед на максимальний розвиток особистості самого творчого суб'єкта;

- основні інтереси більшості людей виходять за матеріальні межі, що традиційно розуміються, і тому не перетинаються одне з одним;
- затрати матеріалів та праці лише незначним чином впливають на якість отриманого результату, якщо основним ресурсом при його виробництві виступають знання; подібний продукт виявляється не відтвореним, а діяльність людини так сприяє її інтелектуальному і духовному розвитку, що стає самодостатньою;
- господарська система заперечує експлуатацію та приватну власність, а відносини обміну втрачають свою вартісну природу [111, с. 38–40].

В даному вигляді цей етап стає своєрідним аналогом суспільству творчому, креативному. Недаремно О. Панарін ототожнював постіндустріальне суспільство з постекономічною людиною, що зорієнтована «...не стільки на матеріальний рівень життя, скільки на цінність якості життя» [360, с. 12].

Як ми бачимо, основою постіндустріального суспільства поступово стає людина. Це дозволило В. Яковцю зазначити наступне: «Перехід до постіндустріальної цивілізації характеризується відродженням гуманізму, поверненням соціокультурному чиннику провідної ролі у динаміці суспільства, зміною системи цінностей та орієнтирів. Тому більш обґрунтованим уявляється визначення сутності постіндустріальної світової цивілізації, що переживає фазу становлення (фазу зрілості вона досягне, за нашими прогнозами, лише у середині ХХІ століття, та й то далеко не у всіх країнах і цивілізаціях) як гуманістичного суспільства, де перевага надається людині, її творчому началу, гармонізації коеволюції суспільства і природи» [407, с. 13].

В цілому з цим можна погодитись і визначити гуманітарний етап постіндустріальної революції як *гуманістичний*.

Однак прогрес людства при цьому не припиняється і яке суспільство з'явиться в результаті постіндустріальної революції, зараз сказати важко. Можливо це буде ноосферне суспільство, для якого характерно «творіння гуманістичного навколишнього середовища» [34], а можливо це буде «зоряна ера», коли людство за допомогою високих технологій вийде за межі Сонячної системи. Можливо ж людство взагалі змінить основні параметри суспільних відносин і перейде до надсуспільства, про яке розмірковував відомий філософ О. Зинов'єв [103, с. 282 і наст.].

Проте вже зараз можна припустити, що у трьох параметрах: соціальному, технологічному та гуманітарному людство вже визначилося.

Так, на наше переконання, соціально-технологічний вимір майбутнього суспільства буде характеризуватися рисами, що найбільше нагадують комунізм. При цьому не слід думати про повернення більшовизму з його голодомором та репресіями або про прихід до влади членів КПУ з їх ідеалізацією СРСР та прихильністю до Росії, яка не має ніякого відношення до комунізму.

Тут ми повинні визначитися з термінологією. Від самого початку існування радянської держави комунізм розумівся як вища стадія розвитку суспільства. «Комунізм, — зазначалося в третій Програмі КПРС, — це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, повною соціальною рівністю усіх членів суспільства, де разом із всебічним розвитком людей зростають і продуктивні сили на основі науки і техніки, котрі постійно розвиваються, усі джерела суспільного багатства поллються повним потоком і здійсниться великий принцип „від кожного — за здібностями, кожному — по потребах”. Комунізм — це високоорганізоване суспільство вільних та свідомих трударів, в якому затверджується громадське самоврядування, труд на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватись з найбільшою користю для народу» [204, с. 138].

Проте таке розуміння комунізму склалося не відразу. Сам же термін, на нашу думку, склався під впливом Паризької Комуні 1871 р. — самоврядного об'єднання, яке було характерним для Парижу [393, с. 191].

Виходячи з цього, перші комуністи були великими прихильниками суспільного самоврядування.

В радянській Росії органами суспільного самоврядування були ради (робітничих, селянських, солдатських, матроських, червоноармійських) депутатів. Епоха, коли ці ради щось могли вирішувати закінчилася у 1921 р., після придушення т.зв. «Кронштадського заколоту». Справа в тому, що його головним гаслом було «Влада Радам, а не партіям» [93, с. 183]. Тим самим повсталі намагалися переформатувати владу в напрямку розвитку суспільного самоврядування, чим і була система рад. Таким чином, ті, хто організував придушення Кронштадського повстання 1921 р. — Л. Троцький, Г. Зинов'єв і, звісно, М. Тухачевський, фактично були могильщиками комунізму.

В самому ж СРСР у 1922–1991 рр. комунізму ніколи не було.

Невдача комуністичного будівництва була закладена самою більшовицькою системою.

Незважаючи на формально «миролюбиву» риторіку, більшовики, фактично, були провідниками російського імперського духу з його елі-

таризмом та мобілізаційною економікою. При цьому сама радянська імперська еліта була недорозвиненою. Причина цього була закладена ще в сталінські часи. Ось як про це пише основоположник російського неомонархізму Р. Злотніков: «Так ось, товариш Сталін якраз й займався тим, що будував імперську еліту. Тут вона називалася «члени ВКП (б)». На жаль, будував так, як вмів. Але ж хто будує еліту за допомогою страху? І тим більше страху фізичної розправи? Ні, поки на чолі той, хто й нагнічує цей страх, все ще може бути. Але варто лише дожити до першої точки переходу, тобто до моменту передачі влади від одного лідера до іншого, — і ось тут і розпочинається обвал. Новому владарю, хочеш не хочеш, доводиться ослабити звичайний тиск на ключову частину еліти, адже інакше він не зможе утриматись при владі. І це стає початком кінця. Позбавившись підживлення страхом у певній ключовій сфері, уся система еліти, побудована на страху, неминуче розлізеться, почне руйнуватися, розвалюватись, перетворюватись не на кістяк, не на наріжний камінь, а у паразита, який користується моментом та прагне урвати, поки можливо. Тому що можна ж... вже не вбивають! Це й є кінцем імперії» [105, с. 174–176].

У ці ж часи в СРСР формувалася мобілізаційна економіка, що було викликано підготовкою Радянського Союзу до Другої світової війни. Зокрема, саме про це пише відомий російський футуролог В. Кучеренко¹: «Підготовка СРСР до війни вимагала залізної дисципліни. Тут не було часу для дискусії та опозиції. Потрібно було встигнути збудувати й промисловість, й збройні сили, які ще у 1929 році були небоєздатними і могли витримати зіткнення із супротивником максимум масштабу Польщі. Тому Сталін жорстоко придушував незгодних, вимагав порядку та виконання наказів. Інакше було просто не вижити.

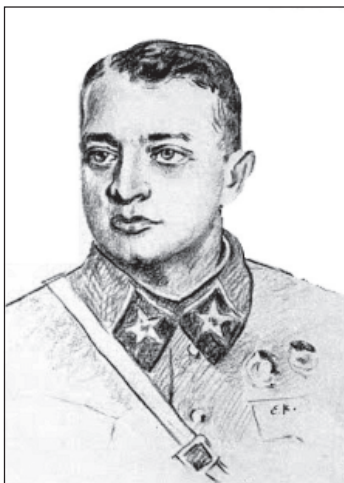

Рис. 1.5 – Маршал Радянського Союзу Михайло Тухачевський

¹ Більш відомий під іменем Максима Калашникова. Максим Калашников – псевдонім. Сам мислитель пояснив його як поєднання кулемета («Максим») і автомата («Калашников»).

Але це ж породжувало смертельне протиріччя: само будівництво нового суспільства – першими у світі! – вимагало свободи дискусії, вільного інтелектуального пошуку. В той же час жорстка армійська дисципліна усе ж таки пригноблювала. І тут полягала трагедія країни: або допустити свободу дискусій та опозиції, але впасти під ударами сильного супротивника через декілька років, або встояти у війні, але втратити свободу пошуку.

СРСР не зумів вирішити цієї проблеми. Хоча Сталін і намагався зробити це, наприкінці свого життя розпочавши дискусію про майбутнє Союзу, написавши прекрасну роботу «Економічні проблеми соціалізму», де, власно кажучи, й висунув ідею країни-високотехнологічної корпорації. Але було уже пізно: прийшов страх. Страх перед доносами та таборами за неблагонадійність. Залізна дисципліна забезпечила перемогу у 1945-му, але придушила інтелект нації. Як я не поважаю Йосипа Віссаріоновича, але повинен визнати цей гіркий факт. Ані за Хрушова, ані за Брежнєва таких дискусій-пошуків не велося – усе замінив імпорт західних теорій, ворожих СРСР. Фрондери ставали антисоветчиками. А в ідеології та філософії царювала мертвота, казенно-нудотна, застигла суслівщина...

Марксистсько-ленінська ідеологія перетворилася на догму. Вона вже не відповідала ані духу часу, ані його викликам. У омертвілу догму перестали вірити – у тому числі й самі комуністи. А руйнування віри у ідею та спільну справу на її основі зруйнувало й країну: адже СРСР – ідеократія. На місце світлої ідеї та спільної справи прийшли ненажерливість, жувальні рефлексиви нижчої раси, дикі забобони та печерний націоналізм...

З цією причиною тісно пов'язана друга – загнивання партії. В СРСР існували два управлінські апарати: державний та партійний. Партія дублювала державу: в ЦК були навіть галузеві відділи – наприклад, тяжкої промисловості, легкої, машинобудування тощо. Те ж дублювання було й на місцях: міськрада та міськвиконком – і міський комітет партії, як на місто. Чи обласна рада, облвиконком¹ – і обком КПРС.

Начебто за управління країною відповідали державні органи, але насправді їх часто підміняли партійні структури, які мали владу, але при цьому були практично позбавлені будь-якої відповідальності. Врешті-решт партія стала розкладатися, до неї потягнулися істоти нижчої раси: щоб ситно їсти, брати хабарі, перетворювати владу на матеріальні блага, але не працювати.

¹ Адміністрація.

Сталін, розуміючи цю небезпеку, з середини 1930-х здійснив спробу втілити у життя свій план: усунути партію від керма безпосереднього управління, залишивши в її руках визначення цілей, ідеологію та підготовку кадрів вищого ґатунку. Саме це й коштувало Йосипу Віссаріоновичу життя. Після нього усе понеслося дорогою розкладання — і так аж до 1991 року. Загнивання партії разом із догматизацією її вчення стали небезпечною хворобою країни.

Саме тому вже у 1950-ті роки СРСР втрачає культурно-стильове лідерство. Якщо нас у тридцяті наслідували, то потім Захід розпочинає вдалу експансію культурних кодів. Поява стиляг було першою поразкою, завданою нам на цьому фронті. Потім були бітники, рок-н-рольщики, бітломани, хіпі — і далі за списком. Створити свої молодіжні стилі, моди та музику СРСР не зміг. Не з'явилося якихось «танкістів» чи «гагарінців». Або «андромедян». В архітектурі, зачісках, дизайні СРСР став просто слідувати за США та Європою. Те ж саме — і в філософії. Ну а від усього цього до розчарування в усьому нашому був лише один крок. Мертва ідеологія та правляча партія, що вже виродилась, просто не могли виробити свого стилю життя. Бездумно наслідуючи філософію «добробуту», правлячі верхи СРСР упустили розвиток самих людей.

Додамо до цього відсутність системи спартанської підготовки еліти — і ось вам ще одна причина виродження влади заможних у Союзі.

Усі причини, як видно, складаються та синергетично підсилюють одна одну. І їх список можна продовжити...

Забудьте, коли вам говорять про те, що СРСР рухнув внаслідок недостачі ресурсів, технології або тяжкості гонки озброєнь. І грошей, і мізків з золотими руками, і можливостей виробляти невідворотну зброю у нас вистачало. Іноді навіть занадто. Ще одна наша колосальна слабкість таїлася в області метаісторії.

Річ у тім, що Радянський Союз був у ХХ столітті «гостем з майбутнього», спробою створити соціум третього тисячоліття у минулому столітті. Іншого виходу у росіян просто не було: без радянського проєкту стара капіталістична Росія просто б розпалася і зникла. Суперечності та диспропорції у суспільстві, що на той час накопилися, перетворювали Російську імперію 1910-их років на готовий вибухнути паровий котел.

Росіяни обманули долю, коли неймовірним стрибком утекли від неї у майбутнє. СРСР багато у чому угадав наперед реалії ХХІ століття. Ми багато речей зробили першими у історії. Американці та японці вчилися у нас індикативному плануванню. США Нового курсу вчили-

ся у нас втіленню грандіозних міжгалузевих проектів – їхня Адміністрація долини річки Теннессі надихалася Дніпрогесом та першою п'ятирічкою. СРСР зміг створити найкращу у світі середню школу. Ми додумалися (і ця ідея обговорюється на Заході сьогодні) до розділу грошей на інвестиційно-промислові та споживчі. Ми першими у світі будували наукогради. Навіть якщо узяти нинішню анімацію у п'ятизіркових курортних готелях за кордоном – це ж модернізовані масовики-вітівники з радянських санаторіїв.

Але ось лихо: для будівництва такої країни – суспільства майбутнього з усебічним розвитком особистості та творчих сил людини вимагалися й необхідні технології. Не трактори-керосинки, не токарні станки та печі-домни, не Дніпрогес та Магнітка, а щось набагато більш досконале. Для повноцінного життя (і повного розкриття можливостей Червоного проекту) СРСР були потрібні, наприклад, повністю роботизована промисловість, коли стають непотрібними багатомільйонні армії робітників та менеджерів. Промисловість гнучка, така, що легко перебудовується, вимагає лише творців-винахідників та інженерів. Потрібні були генна інженерія та Інтернет, комп'ютери та нанотехнології, оптоелектроніка та організаційні комп'ютерні технології, що здатні породжувати державу й корпорації з мінімальним та «плоским» (а не пірамідальним) бюрократичним апаратом. Одним словом, СРСР потребував того, що долало б економіку з її дефіцитом ресурсів, знищувало б чиновництво та знижувало б товарно-грошові відносини на найнижчий рівень. Безлюдне виробництво не давало розплодитися нерозумним, нерозвиненим «частковим людям» – придаткам до машин та конвеєрів. Навпаки, величезні ресурси йшли б у колосальну сферу виховання та підготовки людей найвищого ґатунку, сильних, творчих та розумних. Технології майбутнього забезпечували б при цьому головні життєві блага для всіх і з мізерними витратами ресурсів: житло, енергію, харчування, одяг. Причому найвищої якості. Будинки – індивідуальні, їжу – чисту й здорову. Медицину – футуристичну, «здраворозвиваючу». А розвинена комп'ютерна техніка, інформаційні й організаційні технології копали б могилу численній бюрократії.

Але таких технологій не було ані у 1917-му, ані в часи сталінсько-го ривка. Ані набагато пізніше. СРСР був змушений жити на технологічній базі минулої епохи. Саме це його й згубило. Спочатку довелося удаватися до найжорсткіших методів задля побудови індустрії рівня хоча б ХХ століття, що обернулося масовим жертвами та появою мільйонів невдоволених. А потім, щоб підтримувати функціонування й розвиток створеної індустрії Фабричних Труб, довелося

утримувати величезну бюрократію та армії «часткових людей», негармонійно розвинених та примітивних. І ще — допускати товарно-грошові відносини.

Розрив між проектом та наявними технологіями став для нас фатальним. Бюрократія, що розплодилася, нікуди в майбутнє йти не бажала. По-перше, їй у голову лізли думки: «А чому це ми, радянські начальники, вимушені жити так скромно порівняно із західними топ-менеджерами та власниками компаній? Чому змушені задовольнятися «Волгами» та одноповерховими державними дачами? Ми хочемо їздити на «Мерседесах» і жити в шикарних особняках, мати рахунки в швейцарських банках та загоряти під пальмами!» По-друге, бюрократія при усьому цьому залишалася бюрократією, вправно гасячи небезпечні для неї напрямки у розвитку радянських технологій. Усе, що могло дати СРСР дійсно дешеві й якісні життєві блага, усе, що могло замінити старі й затратні галузі на невелике недефективне виробництво, придушувалось. Нарешті, технології майбутнього загрожували зробити бюрократію непотрібною, вели справу до її радикального скорочення. А цього держчиновники ой як не хотіли! ...Чиновники на початку 70-х придушили розвиток в СРСР організаційних технологій, антибюрократичних за своєю суттю...

Гірка іронія історії полягає у тому, що СРСР виявився поваленим практично напередодні появи усіх необхідних для його повної перемоги технологій майбутнього!» [172, с. 402–408].

Тут ми стикаємося з оригінальним явищем: критика Й. Сталіна відвертим сталіністом. Започаткована ж диктатором дискусія, яка вилася у появу «Економічних проблем соціалізму в СРСР», фактично, не була дискусією, про що, зокрема, свідчить доля її учасника Л. Ярошенка, який неодноразово згадується у цій книзі: спочатку його перевели з Москви до Іркутська, а після спроби протестувати, заарештували. Як згадував останній, в «Економічних проблемах соціалізму в СРСР», були «...сторінки, адресовані мені, у яких Сталін лаяв мене. Не дискутував, а саме лаяв на чім світ...» [230].

Таким чином, комуністичний режим, що існував в СРСР вчинив ще один злочин, про який зараз ніхто не згадує: злочин проти комунізму, злочин проти розвиненого громадянського суспільства і демократії, до яких врешті-решт могло призвести комуністичне будівництво, якби його хтось вів по-справжньому. Гуманні ж аспекти комунізму згадувалися в СРСР лише на рівні фантастичних творів К. Буличова, І. Єфремова, Г. Мартинова або братів Стругацьких.

Що ж до технологій.

Перш за все, це технології, які забезпечують досягнення головного постулату комунізму: «від кожного – за здібностями, кожному – по потребах».

Ця ідея довгий час піддавалася критиці. Як свого часу зазначав відомий публіцист Віктор Суворов: «...кожен матиме усього відповідно до своїх потреб. Це як? Кожен буде мати... меблі скільки завгодно? А якщо усім хочеться – з карельської берези? Так не вистачить тих беріз» [338, с. 214].

Відповідаючи на цю критику, з'явилася думка про «розумні потреби». Проте на XXII з'їзді КПРС М. Хрущов зазначив: «Чаша комунізму – це чаша абсолютного достатку, вона завжди повинна бути заповнена до країв... Якщо б ми оголосили, що запроваджуємо комунізм в умовах, коли чаша є далеко не повною, то довелось б черпати не по потребах» [204, с. 140]. Як ми бачимо, фактично М. Хрущов говорить про неприпустимість в умовах комунізму обмежувати свої потреби.

Які ж це потреби? На наше переконання, усі потреби поділяються на матеріальні та духовні.

Щодо задоволення усіх матеріальних потреб, то в умовах індустріального ладу неможливо забезпечити усім людям «меблі з карельської берези». Проте у майбутньому можна досягти ситуації, коли усім «вистачить тих беріз». Мова тут йде про так звані нанотехнології – сукупність методів створення продуктів з заданою атомарною структурою шляхом маніпулювання атомами й молекулами.

Вперше ідея нанотехнологій була оприлюднена для широкого наукового загалу на лекції 29 грудня 1959 р., прочитаній відомим американським фізиком, лауреатом Нобелівської премії Р. Фейнманом, який, поміж іншим, заявив про можливість в далекому майбутньому маніпулювати атомами: «...навчившись регулювати та контролювати структури на атомному рівні, ми отримаємо матеріали з повністю несподіваними властивостями та виявимо абсолютно незвичайні ефекти» [370, с. 6].

До речі в СРСР на цю публікацію партійна еліта взагалі не звернула уваги, хоча саме вона перетворювала комунізм з майбутнього утопічного у майбутнє ймовірне. Справа в тому, що ідеальним результатом нанотехнологій є створення так званого асемблера – машини, яка, оперуючи атомами, буде створювати нові матеріали.

Ідея наноасемблерів¹ належить відомому американському вченому Е. Дрекслеру, який визначав асемблер або реплікатор як молекулярну машину, «яка може бути запрограмована будувати практично будь-

¹ Інша назва – реплікатори.

яку молекулярну структуру або устрій з більш простих хімічних будівельних блоків» [88].

Ось саме тоді усім і «вистачить тих беріз»: асемблер зможе, наприклад, перетворювати купу пилу на щось корисне: їжу, напої, карельську березу, одяг, золото тощо. Як зазначав відомий фізик-теоретик М. Каку: «Згадаємо, наприклад, мантри соціалізму і комунізму. Ось основний принцип соціалізму: „Від кожного – за здібностями, кожному – по труду”. А ось основний принцип комунізму, вищої стадії соціалізму: „Від кожного – за здібностями, кожному – по потребах”. Але якщо з’явиться реплікатор, від цих гасел залишиться лише одне: „Кожному – за бажанням”» [118, с. 318].

Автор цієї монографії не вважає соціалізм та комунізм двома поступальними стадіями розвитку суспільства, адже соціалізм є ладом, який нівелює прірву між бідними та багатими, а комунізм є тим ладом, який спрямований на організацію громадянського самоврядування. Саме тому, на наше переконання, комунізм не має жодного відношення до «лівої ідеї», хоча це є справою майбутніх досліджень. Тут же можна лише попередньо сказати, що навіть національно орієнтована держава здатна будувати на території своєї країни комунізм.

Що ж до асемблерів або реплікаторів, то їхнє створення дійсно зможе забезпечити «кожному за потребами» (принаймні матеріальними), що практично упритул наблизить людство до комунізму.

Витоки ж розвитку нанотехнологій були закладені ще в інформаційному суспільстві постіндустріальної революції. Сама інформаційна революція призвела до розвитку комп’ютерної техніки. Зв’язок комп’ютерів та нанотехнологій простежив професор Технічного коледжу штату Джорджія Р. Меркл, наголосивши на тому, що «нанотехнології призведуть таку ж революцію в маніпулюванні матерією, яку здійснили комп’ютери в маніпулюванні інформацією» [18, с. 132]. Проте не меншого значення для початку процесів мініатюризації комп’ютерів набув так званий закон Мура, відповідно до якого потужність комп’ютерів подвоюється приблизно кожні півтора роки. Якщо дослідити означені процеси мініатюризації комп’ютерної техніки за сорок років, то ми побачимо наступну динаміку:

У 1950-ті рр. комп’ютери на вакуумних електронних лампах були гігантським пристроями та являли собою цілі зали із справжніми джунглями з проводів, катушок та сталевих шаф.

В 1960-ті рр. електронні лампи змінилися на транзистори.

У 1970-ті рр. інтегральні мікросхеми з сотнями транзисторів дозволили створити міні-комп’ютер розміром з невеличкий письмовий стіл.

В 1980-ті рр. мікросхеми з десятками мільйонів транзисторів надали можливість створення персональних комп'ютерів сучасного вигляду.

Утім вже зараз дослідники б'ють на сполох: рано чи пізно закон Мура обернеться проти загальної комп'ютеризації, адже мікросхеми колись не зможуть умістити необхідну кількість транзисторів. На сьогодні швидкість операцій в комп'ютерах вже досягла 1 нс^{-1} на одну операцію. Проте, як зазначає професор В. Балабанов, «застосування низки наноструктур відкриває потенційні можливості скорочення часу на декілька порядків» [18, с. 132].

Тим самим інформаційна революція веде до розвитку нанотехнологій.

Не менш важливим уявляється активний розвиток біотехнологій. Вищезгаданий Ф. Фукуяма свого часу зазначав: «Біотехнологія та більш глибоке розуміння наукою людського мозку будуть мати суттєві політичні наслідки» [377, с. 30], адже навіть «вирощування придатних для пересадки людині внутрішніх органів найближчим часом стане звичайною практикою медицини» [304, с. 270].

Нано- і біотехнології, на нашу думку, стануть провідними матеріальними технологіями – технологіями задоволення усіх матеріальних потреб людства.

Що ж стосується духовних потреб, то, здебільшого, вони, так чи інакше, залежать від інформаційно-комунікативних технологій.

Як уявляється, наріжним каменем реалізації духовних потреб людства в умовах комунізму стануть Інтернет та так звана «віртуальна реальність».

Всесвітня мережа Інтернет на пострадянському просторі стала відома приблизно у 1994 р., хоча вона існує ще з кінця 1980-х рр.

Технологія Інтернет вперше була застосована в середині 1970-х рр. в рамках мережі ARPAnet Міністерства оборони США, розробленої для об'єднання комп'ютерів вищих навчальних закладів Америки у військових цілях. Сьогодні військові майже не користуються Інтернетом, зате з кожним роком до неї підключається все більше власників комп'ютерів з усього світу. Якщо в 1965 р., в рік заснування, мережа Інтернет об'єднувала лише чотири комп'ютери, то до 1980 р. їх кількість зросла до 400 тис., а в 1985 р. перевищила 35 млн в більш ніж 200 країн і продовжує стрімко збільшуватися. В Інтернеті немає центрального керуючого вузла. Кожен користувач має до неї вільний доступ. Підключені до всесвітньої мережі комп'ютери містять загальнодоступну

¹ 1 наносекунда.

інформацію. Цей колосальний обсяг знань можна використовувати практично для будь-якого виду діяльності, зокрема, проводити дискусії та конференції з обміном думками та інформацією за допомогою системи Skype або ж закачувати собі на персональний комп'ютер різні книжки, музику, програми та фільми.

Утім, незважаючи на колосальні можливості Всесвітньої павутини¹ в рамках отримання інформації та спілкування, багато аспектів останнього все ще залишається поза увагою мережі. Мова тут іде про неможливість безпосереднього спілкування між значними масами людей. Окрім отримання необхідної інформації та безпосереднього спілкування, яке дозволяє здійснювати Skype, людям у духовному плані необхідно відчувати підтримку їхніх поглядів та ідей однодумцями.

І тут, на нашу думку, може прийти на допомогу так звана віртуальна (від *лат.* – можлива) реальність – створювані дуже потужними комп'ютерами штучні світи, в яких можна переміщатися, брати і пересувати об'єкти штучного середовища. Визначальна характеристика системи віртуальної реальності – шість ступенів свободи, тобто свободи пересування, повороту та огляду в будь-якому напрямку віртуального простору.

У віртуальній реальності інформація про навколишній світ, яку в реальному житті ми сприймаємо за допомогою органів почуттів, підміняється інформацією, що генерується комп'ютером. І якщо у фізичній реальності ми існуємо в трьох вимірах, в реальному часі і взаємодіємо з навколишнім світом, то засоби віртуальної реальності імітують ці умови так точно, що ви можете відчути об'єкти імітованого світу і навіть побачити, як вони деформуються у відповідь на ваш дотик. На нашу думку, через декілька років багато хто буде віддавати перевагу пригодам у світі, який створюється комп'ютером, аніж буденності. Віртуальна реальність знаходиться ще на початковій стадії розробки, але, враховуючи стрімкий розвиток мікроелектроніки згідно із законом Мура, слід очікувати, що дуже скоро з'явиться необхідне для неї обладнання. Фірми та дослідницькі лабораторії розвинених країн вже зайняті саме тим, що розробляють засоби віртуальної реальності і намагаються постійно їх вдосконалювати.

У майбутньому прогнозується стрімкий розвиток віртуальної реальності в освітянській сфері. Зокрема, є можливість того, що уроки

¹ В Інтернеті зв'язок між певними документами, що знаходяться в комп'ютерах, встановлених в різних кінцях світу, забезпечує система World Wide Web (WWW) – Всесвітня Павутина, яка в Україні більш відома як «Всесвітня мережа».

історії, географії та астрономії докорінно зміняться: школярі будуть віртуально вистежувати мамонтів з мисливцями кам'яного віку, засідати в курії разом з сенаторами Стародавнього Риму, забиратися на вершину Евересту чи спускатися в Маріанську впадину, подорожувати пісками Марсу або льодовими пустелями Європи¹.

Проте на сьогодні віртуальна реальність здебільшого розвивається як приналежність персональних комп'ютерів. Як уявляється, для досягнення повної можливості спілкування між людьми через технології віртуальної реальності знадобиться Інтернет. Саме з'єднання Інтернету та віртуальною реальністю дозволить створити майданчики для безпосереднього спілкування в Мережі, яке автор цієї монографії називає «віртуальним полем реальності» (ВПР).

Яке значення появи ВПР для задоволення духовних потреб людей? Вважаємо – істотне. В результаті появи ВПР люди зможуть спілкуватися із своїми однодумцями і просто людьми, з якими їм приємно спілкуватися і одночасно уникати спілкування з неприємними для них особами. Люди через ВПР будуть створювати власні соціальні мережі, в яких спілкування буде здійснюватись безпосередньо.

Як приклад, можна навести церкву. Зараз прихожани української православної церкви опинилися між двома патріархатами: Київським (УПЦ КП) і Московським (УПЦ МП). При цьому кожен з патріархатів бореться не лише за душі прихожан, але й за колись єдину православну церкву, яка існувала в Україні. Формування церкви через ВПР дозволить прихожанам сформувати обидва патріархати паралельно один одному (прихожанин УПЦ КП не буде знати і спілкуватися в церковно-релігійних питаннях з прихожанином УПЦ МП, хоча особисто вони й можуть бути знайомими). Віртуальне поле реальності створить красиві храми для кожного патріархату і, можливо, навіть християнські святині (наприклад, Києво-Печерська Лавра) будуть віртуально існувати в тій кількості, в якій буде потрібно християнам України.

Автор взагалі вважає, що може трапитися так, що прихожани будуть брати участь в службах в одному й тому ж храмі, а саму службу правитимуть священники, які користуються повагою конкретних прихожан, аж до патріарха (УПЦ КП) чи митрополита (УПЦ МП). При цьому у такому віртуальному храмі часто будуть знаходитися люди, які знають одне одного, або ж, принаймні, сповідують однакові релігійні уподобання.

¹ Мається на увазі супутник планети Юпітер.

Не менше значення матиме поява ВПР в освіті. Зараз діти йдуть до школи. В школі дуже часто відбуваються конфлікти між дітьми, діти можуть заразити одне одного якоюсь хворобою та ін. У ВПР школа стає віртуальною. Дитина може взагалі не виходити з дому: через ВПР вона буде спілкуватися із учителем та, у разі необхідності, з іншими учнями. Це дозволить не лише унеможливити конфлікти в тому чи іншому класі, а й відвідувати заняття навіть хворим дітям¹. Дитяче ж спілкування здебільшого буде здійснюватись між друзями у дворі чи в якомусь гуртку.

Крім того, «на прискорений розвиток технологій, пов'язаних із обробкою та розповсюдженням інформації, біотехнології і нанотехнології» опирається й економічне зростання [337, с. 6].

Звісно, повноцінне функціонування інформаційних, нано- і біотехнологій є неможливим без дешевої енергії. На сьогодні більшість вчених говорить про активне використання термоядерної енергії, яка буде не лише дешевою, а й чистою, адже, за словами видатного американського фізика М. Каку, «паливом для термоядерних реакторів слугує звичайна морська вода, яка є багатою на водень. Виходить, принаймні на папері, що термоядерний синтез може забезпечити нас дешевим та невичерпним джерелом енергії» [119, с. 80].

Є й інші джерела енергії. Прихильники екологічного напрямку розвитку цивілізації говорять, зокрема, про відновлювальні джерела енергії: сонячну енергію, використання біомаси та біогазу, невеликі гідроелектростанції, енергію вітру та «трохи фотогальванічної енергії» [48, с. 110].

Є й взагалі майже еретичні погляди на джерела енергії. Зокрема, можна згадати 1990-ті рр., коли популярними були ідеї генераторів торсіонних полів академіка А. Акімова, т.зв. «гравітаційно-інерційної енергетики» інженера-фізика Б. Грошавеня або генераторів хронального поля академіка А. Вейніка. До речі, останні свого часу пропитувалися як ефективна в космічних масштабах технологія подолання простору, так само як і використання ідей анігіляції простору М. Козирева або численних ідей антигравітації.

Утім як еретичні, так і більш офіційно визнані джерела енергії повинні відповідати лише двом критеріям: безпека і дешевизна. У протилежному випадку їх залучення стане недоречним.

Таким чином, можна говорити про єдність у майбутньому енергетичних, матеріальних і інформаційних технологій (ЕМІ-технологій).

¹ Звісно, якщо вони взмозі рухатися та розмірковувати.

В результаті усього викладеного, як уявляється, буде створено десятки, сотні, тисячі¹ соціальних мереж, результатом чого стане масове громадянське самоврядування на мережевій основі. Держава візьме на себе організацію найважливіших сфер суспільного життя та надання послуг людям. Все ж інше забере собі розвинене громадянське суспільство. Така ситуація дуже нагадує систему суспільного самоврядування, на якому свого часу наполягали як радянські політики [204, с. 138], так і державознавці [353, с. 600].

Таким чином, соціальна організація майбутнього суспільства, яке виникне в результаті постіндустріальної революції, полягатиме в розвиненому громадянському самоврядуванні людей, котрі будуть організовані в соціальні мережі за різними ознаками та інтересами. Такі мережі багато в чому будуть формуватися на основі соціальних страт (спортсмени, юристи, любителі пива або коли, фанати книг та комп'ютерних ігор тощо). Саме тому автор монографії пропонує назвати соціальну організацію майбутнього *стратосферою*.

Застосування ж ВПП та наноасемблерів багато в чому індивідуалізує суспільство, а тому людина врешті-решт сама дійде висновку про необхідність свого самовдосконалення. Найбільш придатною доктриною, яка, на наш погляд, відображає гуманітарну складову майбутнього суспільства, є трансгуманізм.

Прихильники цієї ідеї розглядають трансгуманізм як «раціональний, заснований на осмисленні досягнень та перспектив науки світогляд, який визнає можливість та бажаність фундаментальних змін в становищі людини за допомогою передових технологій з метою ліквідувати страждання, старіння і смерть, а також значно підсилити фізичні, розумові та психологічні можливості людини» [360].

З точки зору трансгуманізму, людина не є «завершенням еволюції», адже людство знаходиться на порозі нового етапу еволюції, «коли людина почне еволюціонувати вже не внаслідок біологічних законів або законів соціальної еволюції, а завдяки науковому знанню, перетворивши еволюцію у керований процес» [281, с. 22].

Проте трансгуманісти, зазвичай, акцентують нашу увагу на тому факті, що еволюція людства буде здійснюватися лише за рахунок науково-технічного прогресу. Як зазначав з цього приводу кандидат економічних наук Д. Медведєв, «Більша частина людей і покращить себе за допомогою NBIC-технологій, можливо з заміною частин тіла на

¹ А можливо – й мільйони та мільярди.

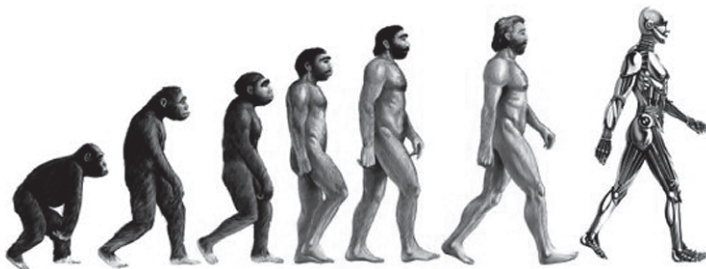

Рис. 1.6 – Еволюція з точки зору трансгуманізму

штучні і прямим втручанням у генетичний апарат та обмін речовин» [207, с. 78].

Звісно, не всі мислителі поділяють авторське бачення науково-технічної революції як блага для суспільства. Так, з досить гострою критикою науково-технічного прогресу свого часу виступав відомий радянський футуролог І. Бестужев-Лада. На його думку, в результаті технологічної революції «ми втратимо спілкування із книгою», а відеофон¹ – «грізний ворог людського спілкування» [29].

Трансгуманісти передбачають лише один напрямок людської еволюції – модифікацію людей. Проте, як нам уявляється, цих напрямків чотири.

Видатна українська письменниця О. Панкеева у своєму циклі «Хроніки чудернацького королівства» висунула ідею шести класів: містиків, магів, алхіміків, бардів, воїнів і злодіїв, яким притаманні певні риси і характеристики: «А що стосується можливої кар’єри драматичного актора ... Бард повинен мати Вогонь, так само як маг повинен мати Силу, містик – Віру, злодій – Тінь ... Ти сама знаєш. А у мене його немає. Маг без Сили – не маг, і такого взагалі не буває. Містик без Віри – не містик, а шарлатан. Злодій без Тіні все життя просидить у в’язниці, намагаючись хоч раз вкрасти що-небудь успішно. А бард без Вогню ... Це, звичайно, буває, і часто, але бард без Вогню – це дуже і дуже поганий бард» [258, с. 252–253].

Що таке «Вогонь» і що він дає обдарованим людям²?

На її переконання, саме завдяки йому і відбувається реалізація здібностей: «...для барда Вогонь – річ вкрай необхідна, він дає натхнен-

¹ Аналог Skype.

² За класифікацією О. Панкеевої – бардам.

ня, особливе бачення світу, здатність творити. Але водночас дещо і відбирає, так що займатися якоюсь іншою нормальною людською працею така людина просто не здатна... Ти не звертав уваги, що барди всі нероби і нехлюї, і чим талановитіший, тим сильніше? Єдина праця, на яку вони здатні – це їхня творчість» [258, с. 361].

Щодо «Променя», то саме він «...дає людині прагнення до невідомого, спрагу пізнання, пристрасть до дослідження» [259, с. 145].

І, нарешті, містики і маги. Виходячи з ідей О. Панкеевої, ці категорії людей є дещо схожими (вони обидві мають доступ до магічної Сили), але й відрізняються, адже «...містик може і не мати магічних здібностей від народження, а отримати їх шляхом різних ритуалів, самовдосконалення, медитації, загалом, різноманітних впливів на психіку, в результаті яких можна знайти шлях доступу до Сили. Але якщо звичайній людині, щоб досягти рівня магістра, потрібно ревно вірити і проводити роки в постах і медитаціях, людині магічно обдарованій все дається набагато легше і простіше ... і швидше» [258, с. 246].

Це ж саме можна сказати інакше: «...містики, які не наділені магічними здібностями від народження, отримують божий дар при посвяченні. Або не отримують, це вже кожному по вірі його. Порушення ж обітниць може привести до втрати цього дару. Але, з іншого боку, будучи введений в спокусу, містик докладает певні душевні зусилля для її подолання. Сила, для цього витрачена, нікуди не дівається, а додає на якийсь час магічної мощі» [260, с. 184].

Серед усіх цих класів нас термінологічно цікавить лише чотири: містики, маги, алхіміки та барди. При цьому ми їх трошки трансформуємо: «алхіміків» назвемо «мудрецьями», а також об'єднаємо «магів» з «бардами» і умовно назвемо «магами»¹.

Таким чином, залишаться лише три класи: «містики», «маги» та «мудреці».

«Містики» – люди, які не мають від народження якихось здібностей, проте вони дуже хочуть їх отримати. Задля цього вони намагаються удосконалити себе. Як приклад можна назвати відомого актора А. Шварценегера. Як відомо, він народився у бідній сільській сім'ї, проте на сьогодні він є мультимільйонером, відомим політичним діячем. Проте все розпочалося з мрії стати найсильнішою людиною в світі, і коли він переїхав до міста, весь свій час став присвячувати тренуванням. Як згадують тренери, майбутній «Містер Всесвіт» рвався до спор-

¹ Сучасні «барди» дійсно можуть впливати завдяки своєму таланту на інших людей, тому їх теж можна назвати «магами».

тивною зали із словами: «Впустіть мене, впустіть. Я не можу чекати. Я повинен тренуватися» [176, с. 29]. Такий підхід дійсно приніс свої плоди: у 1970 р. він став «Містером Всесвіт», ставши найсильнішим серед культуристів світу.

«Маги» – люди, які від природи мають певні здібності і намагаються їх розвивати. Реалізувавши свій потенціал, маги здатні впливати на інших людей. Класичним прикладом такого «мага» був А. Гітлер. Маючи неабиякі здібності до ораторського мистецтва, він розвивав і вдосконалював їх. В результаті, за свідченням очевидців, його публічні виступи мали значний вплив. Не менший «магічний» потенціал мав Й. Сталін, який розвивав та вдосконалював свій організаторський талант. Колосальні військові здібності О. Суворова врешті-решт призвели до практично магічного результату: за все своє життя він не знав жодної військової поразки.

«Мудреці» – люди, які хочуть якомога більше знати. «Мудрецями» були Л. да Вінчі, Ф. Бекон, М. Ломоносов та інші вчені-енциклопедисти.

Особливо роль «мудреців» зростає в умовах сьогодення. Видатний фізик-теоретик М. Каку з цього приводу зазначає: «Я прекрасно знаю, що у моїй власній області, у фізиці, більшість вчених займається наукою не задля грошей, а заради чистого задоволення від нових відкриттів та винаходів. Ми часто відмовляємося від більш прибуткової роботи, тому що хочемо ганятися за мрією, а не за доларом» [118, с. 321]. Фактично вчений описує потенційних «мудреців», для яких накопичення знань є сенсом самого життя.

Проте не слід забувати й трангуманістичних модифікантив. Вони також будуть частиною еволюції людства.

Усе вищенаведене дозволяє автору монографії назвати процес майбутньої еволюції М-еволюцією, де М – це «містики», «маги», «мудреці» і «модифіканти».

Якою ж буде доля тих, хто опирається М-еволюції, не приймає її (антимеволюціонерів). Скоріше за все, вони програють еволюційні перегони, хоча й залишать за собою певний соціально-економічний статус. Як уявляється, все залежатиме від того, гуманістичним чи антигуманістичним буде М-суспільство. У першому випадку, цей соціально-економічний статус буде значним (зокрема, прожитковий мінімум дозволитиме, принаймні, не голодувати). В другому ж антимеволюціонери можуть взагалі зникнути.

Саме про цей період писав М. Каку, розмірковуючи на тему переходу від планетної (цивілізації нульового типу) до планетарної (цивілізації першого типу) цивілізації: «Перехід від сьогоднішньої цивілі-

зації нульового типу до майбутньої цивілізації I типу – це, можливо, найбільша подія в історії. Саме в цей момент визначається, чи буде людство процвітати і розвиватися далі чи загине від власної дурості. Цей перехід надзвичайно небезпечний, оскільки людина, як і раніше, залишається заручником тієї варварської дикості, що супроводжувала її повільний і болючий підйом. Зірвіть тонкий покрив цивілізації – і ви побачите фундаменталізм, сектантство, расизм, нетерпимість і подібні їм сили в дії. Природа людини за останні 100 000 років майже не змінилася, але зараз у нас є ядерна, хімічна та біологічна зброя.

Але якщо перехід до I типу все ж відбудеться, у нас попереду буде багато століть на залагодження всіх розбіжностей. Як ми бачили в попередніх розділах, космічні колонії ще надовго залишаться надзвичайно дорогим задоволенням, так що навряд чи можна припустити, що істотна частина людства залишить Землю і відправиться на колонізацію Марса або пояса астероїдів. Поки не з'явиться принципово нова конструкція ракети, яка зможе багаторазово знизити ціни, або поки не буде побудований космічний ліфт, подорожі в космос залишатимуться прерогативою урядових організацій і дуже багатих любителів. Для більшості мешканців Землі це означає, що і після здобуття людством статусу цивілізації I типу вони залишаться жити на рідній планеті. Це означає також, що у складі єдиної планетарної цивілізації у нас буде достатньо часу на те, щоб зрозуміти один одного і вирішити старі суперечки» [118, с. 531].

Проте врешті-решт цей процес завершиться і людство перейде до планетарної цивілізації.

Відомий російський астрофізик М. Кардашов виділив три типи цивілізацій:

1. Планетарну (цивілізація I типу), яка використовує лише ту частку енергії Сонця, що припадає на планету Земля.
2. Зоряну (цивілізація II типу), котра використовує усю енергію Сонця.
3. Галактичну (цивілізація III типу), що користується енергією мільярдів зірок [118, с. 506].

Виходячи з усього вищенаведеного, суспільство можна зрозуміти як сукупність форм спільної діяльності, що складається історично.

1.2. Держава: ознаки і статус

Зазначені в попередньому підрозділі форми спільної діяльності втілюються у певних відносинах. Різноманіття ж відносин між людьми виявляються в економічних, політичних, моральних, релігійних та інших зв'язках. Тому суспільство не може обійтися без *соціальних* або *політичних* інститутів – стійких *соціальних* або *політичних* установ, об'єднань і спільнот, що виконують необхідні для суспільства *соціальні* або *політичні* функції.

Саме поняття «інститут» виникло у ХХ ст. Вперше у науковий обіг його ввів у вигляді корпоративного інституту видатний французький правознавець М. Оріу, зазначивши: «Перше місце надається інститутам з категорії корпорацій, до яких належать інститути політичні...

Корпоративний інститут – це об'єктивна соціальна організація, що реалізує всередині себе найвищий ступінь правового порядку, тобто організація, що одночасно володіє суверенітетом влади, конституційним устроєм цієї влади з певними статутами та юридичною автономією» [253, с. 115–116].

Специфіка соціальних і політичних інститутів полягає у їх суб'єктивності: його членом стають конкретні суб'єкти своєю власною волею. Зокрема, суб'єкт своєю власною волею стає членом родини, вступаючи до шлюбу, суб'єкт самостійно приймає рішення про вступ до партії. Врешті-решт суб'єкт сам визначає свою релігійну позицію, стаючи прихожанином тієї чи іншої церкви.

Останнє є особливо актуальним, адже в Україні зараз існують аж чотири християнські церкви¹: Римсько-католицька² на чолі з архієпископом Мечиславом Мокшицким, Греко-католицька³ на чолі з архієпископом Святославом Шевчуком, Українська Православна церква Московського патріархату на чолі з митрополитом Онуфрієм та Українська Православна церква Київського патріархату на чолі з патріархом Філаретом. При цьому особливих відмінностей між католицькими церквами (так само як і православними) немає. Зокрема, можна назвати, що служба в латинській церкві відбувається латинською мовою, а в уніатській – українською. Аналогічна ситуація і з патріархатами православних церков: в Московському служба йде давньоруською мовою, а в Київському – знову ж таки українською. Фактично в цьому

¹ Це вже не кажучи про різного роду секти та течії християнської спрямованості.

² Латинська.

³ Уніатська.

випадку вибір йде навіть не в питаннях релігійних, а в питаннях церковних: суб'єкти обирають церкву, а не релігію.

Соціальні інститути слід відрізнити від соціальних спільнот. Соціальні спільноти – це групи людей, що об'єднані якими-небудь загальними ознаками: спільними інтересами, цінностями, спільною справою тощо. До останніх належить етнос, народ, нація, клас тощо. Етнос – стійка група людей, об'єднаних господарськими зв'язками, територією, звичаями, віруваннями, мовою та іншими спільними чинниками. Народ – це населення тієї чи іншої *країни*¹. Нація – це сукупність людей, об'єднаних єдиною територією, економікою, мовою, культурою, самосвідомістю та організованих у державу. Класи – соціальні групи, приналежність до яких визначалася економічним станом людей. Тобто коли ми говоримо про соціальні спільноти, ми маємо на увазі природні об'єднання людей, а коли ми маємо на увазі соціальні інститути, то це передбачає дещо штучне, створене для задоволення певних потреб людей.

Сьогодні до соціальних інститутів належить родина та громадські організації – клуби, кооперативи, профспілки, церква тощо. Громадські організації – це об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, спортивних і інших інтересів. До політичних (тобто пов'язаних з владою) інститутів належать політичні партії і рухи, групи тиску тощо.

Все зазначене дозволяє говорити про соціальну і політичну систему суспільства.

Політична система – державні і недержавні соціальні інститути, що здійснюють політичні функції. Це політичні партії та інші організації і рухи, що беруть участь у процесі завоювання, утримання і використання влади і пов'язаних з нею цінностей – суверенітету, свободи особи тощо.

Політична партія – організована група однодумців, що представляє інтереси частини народу і ставить своєю метою їхню реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні. Для політичної партії характерні чітка організаційна структура, статут² і детально розроблена політична програма. При цьому зовсім не обов'язково, щоб існували списки всіх членів тієї чи іншої партії³. Прик-

¹ Відособленої території незалежного мешкання певного суспільства із своїми кордонами та суспільним ладом.

² Не обов'язково письмовий.

³ Як це, наприклад, було у КППРС.

ладами політичних партій можуть бути консервативна партія у Великобританії, демократична партія у США, КПРС тощо.

На відміну від політичної партії, для політичного руху не характерні чітка організаційна структура і детально розроблена політична програма. Характерною рисою політичного руху є наявність кількох чи одного лідера, за яким йдуть люди. Крім того, для руху обов'язковою є ідея. Прикладом політичного руху може бути Народний Рух України за часів лідерства В. Чорновола або чартистський рух у Великобританії чи різного роду революційні рухи (гусити в Чехії або так звана революція 1905-07 рр.).

Щодо групи тиску, то вона не ставить своєю метою завоювання державної влади або участь у її здійсненні. Вона лише прагне до тиску на органи державної влади з метою реалізації інтересів частини народу. Прикладами груп тиску є лобізм, тобто спосіб тиску на процеси прийняття політичних рішень, що здійснюється організованими групами для реалізації своїх інтересів. Прикладами груп тиску були також масонські ложі XVIII–XIX ст., що намагалися впливати на правлячі кола різних країн.

Держава є важливим елементом політичної системи (виступає як виразник інтересів громадянського суспільства), проте, на нашу думку, вона є *єдиною політичною спільнотою*.

Крім того, на сьогодні домінує своєрідне механістичне розуміння держави, яке йде ще з часів Епохи Революцій, коли Г. Лейбніц наголосив на тому, що «...державу можна привести у квітучий стан лише за допомогою встановлення гарних колегій, тому що як у годиннику одне колесо надає руху іншому, так і у великій державній машині одна колегія повинна надавати руху іншій, і якщо все влаштовано з точною розмірністю і гармонією, то стрілка життя буде показувати країні щасливі години» [44, с. 399].

Виходячи з цього, державою можна визначити політичний механізм організації суспільства.

Які ж ознаки притаманні державі?

Таблиця 1.2 – Співвідношення соціальних і політичних інститутів і спільнот

	Інститути	Спільноти
Соціальні	Громадські організації; родина	Народ; нація, клас; раса; страта
Політичні	Політичні партії; політичні рухи, групи тиску	Держава

На наше переконання, такими ознаками є: наявність публічної влади, наявність території, наявність системи податків і зборів, суверенітет і зв'язок із правом.

Публічна влада означає її відправлення професійно¹, а суб'єкт² і об'єкт³ влади не збігаються. В рамках публічності державна влада, яка здійснюється колосальним і розгалуженим державним апаратом, є універсальною. Вона поширюється на всіх членів суспільства даної країни та громадян держави, що перебувають за кордоном. Ця влада юридично має право на легальне застосування державного примусу. Проте, на відміну від будь-якого іншого примусу, який присутній у будь-якому колективі, державний примус не обмежується лише позбавленням певних благ (як це, наприклад, існує в окремих родинах) чи вилученням із складу окремого колективу (що притаманне, зокрема, політичним партіям). Він поширюється на майно, свободу, а, іноді – і на життя (у випадку існування смертної кари).

Другою ознакою держави є *територіальна організація* – факт проживання людини на території держави, яка визначається кордонами останньої. Ця ознака забезпечується за рахунок реєстрації членів політичної спільноти за місцем проживання, інститутів громадянства та особливого політичного статусу іноземних громадян та осіб без громадянства – апатридів тощо. При цьому територіальна організація держави передбачає, що кожен, хто знаходиться постійно чи тимчасово на території країни, є своєрідним членом, суб'єктом цієї спільноти, має певні права та несе певні обов'язки.

Звісно, держава як політична спільнота має певні елементи суб'єктивності (наприклад, можна вольовим рішенням припинити своє громадянство), проте здебільшого вона будується на основі об'єктивних чинників. Це означає, що усі особи (як фізичні, так і юридичні), які знаходяться на території держави, незалежно від того, бажають вони того чи ні, повинні підпорядковуватися владі цієї держави та дотримуватися її законів. Причому за порушення цих законів у тяжкій формі⁴ усі особи⁵ можуть бути суворо покарані аж до позбавлення життя. Таких заходів покарання не знає жоден політичний чи соціальний інститут, жодна соціальна спільнота.

¹ Тобто постійно і за певну зарплатню.

² Ті, хто керують.

³ Ті, ким керують.

⁴ Мається на увазі вчинення злочинів.

⁵ Як громадяни, так і іноземці чи апатриди.

Територіальна організація передбачає можливість позбавлення зв'язку особистості з державою, найбільш поширеною з яких є вихід, за виконання певних умов, з громадянства та залишення державної території. Проте, якщо особа залишається в межах держави, то на неї поширюється законодавство останньої з певними особливостями (наприклад, звільнення від виконання окремих обов'язків). Те ж саме стосується того факту, якщо громадянин держави знаходиться за кордоном, в тому числі й має там постійне місце проживання.

За територіальною ознакою держава може бути власне державою¹ чи державно-подібним утворенням². Територіальна організація держави пов'язана з юрисдикцією або тими повноваженнями, які вона поширює на свою територію. Власне держава поширює свою юрисдикцію на свою територію. Державно-подібне утворення ж може мати ширшу або вужчу юрисдикцію аніж державні кордони. Так, влада Папи Римського, його юрисдикція поширюється на всіх віруючих-католиків усього світу, а не обмежена лише територією Ватикану. Це впливає з «...міжнародної ролі Ватикану як незалежного керівного центру католицької церкви, організованої у світовому масштабі» [117, с. 7]. Власне ж держава може бути централізованою (унітарна держава, імперія), чи децентралізованою (регіональна держава, федерація, державно-подібні об'єднання).

Суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики. Зокрема, ст. 1 Конституції України містить положення: «Україна є суверенна...». Означене положення означає «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [150, с. 249].

Вперше в історії людства політико-правові засади державного суверенітету було закладено в працях видатного французького філософа Ж. Бодена. Саме він, на противагу існуючій тоді у Франції феодальній роздробленості, висунув ідею того, що «народ або ж владарі можуть без будь-яких умов віддати суверенну та вічну владу якій-небудь особі, з тим, щоб вона на свій розгляд розпоряджалася майном держави, особами та усією державою» [33, с. 145]. При цьому філософ наголошував, що «суверенітет, який надається державцеві на певних умовах та накладає на нього якісь зобов'язання, не є власне... суверенітетом» [33, с. 146]. Ототожнюючи суверенітет держави із владою короля³, мисли-

¹ Україна.

² Ватикан.

³ А інакше в часи подолання феодальної роздробленості і не можна його було собі уявити.

Рис. 1.7 – Жан Боден

тель наполягав, щоб «суверени не підкорялися велінням інших людей» і могли б «давати закони підданам та відмінити, позбавляти чинності непотрібні закони, замінюючи їх іншими, чого не може робити той, хто підпорядковується законам та людям, які мають право йому наказувати» [33, с. 146].

Суверенітет буває зовнішнім і внутрішнім.

Зовнішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань зовнішньої політики, незалежно від внутрішніх сил (партій, рухів, класів тощо). Наприклад, у 1998 р. ВПС НАТО розпочали бомбардування Югославії. Цілий ряд країн засуди-

ли це. В деяких з них¹ певні сили намагалися втягнути свої країни у цю війну на боці СРЮ². Така політика могла призвести до розширення конфлікту і навіть переростання його у III Світову війну. Однак згідно з правом зовнішнього суверенітету Росія не пішла на ці кроки і не сприяла затягуванню конфлікту, адже суть зовнішнього суверенітету полягає у верховенстві держави³ у вирішенні питань зовнішньої політики, незалежно від внутрішніх сил.

Внутрішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої політики, незалежно від зовнішніх сил – інших держав, міжнародних організацій тощо.

З цієї позиції вимога Росії до України щодо встановлення на території останньої федеративного державно-територіального устрою, а також конституційного закріплення позаблокового статусу нашої держави та російської мови як другої державної і подвійного громадянства є прямим порушенням внутрішнього суверенітету України.

Виключенням з внутрішнього суверенітету вважається питання охорони прав людини. Це пояснюється тим, що *порушення прав людини не є внутрішньою справою держави*. Однак, на нашу думку, ніякого виключення тут нема. Справа в тому, що більшість цивілізованих країн підписала міжнародні угоди з приводу охорони прав людини, взявши

¹ Мається на увазі Росія.

² Наприклад, в РФ були чути голоси про відправлення добровольців та військової техніки (зенітно-ракетні комплекси С-300) на допомогу Югославії.

³ Мається на увазі президент або уряд.

тим самим на себе відповідні зобов'язання. Порушення цих зобов'язань може призвести до відповідних санкцій у вигляді «втручання у внутрішні справи». Таким чином, зазначене втручання, що має на меті захист порушених прав людини, слід розглядати не як порушення внутрішнього суверенітету, а як санкції за недотримання зобов'язань за договором¹.

Таким чином, суверенітет – це не незалежність. Скоріше, незалежність є наслідком суверенітету.

За наявності чи відсутності суверенітету держави також можуть поділятися на власне держави і державо-подібні утворення. Так, сучасна Україна є державою. Водночас козацькі утворення Запорожжя² і Гетьманат³ державами не були, адже не мали суверенітету. Про це, зокрема, свідчать березневі статті Богдана Хмельницького та жалувані грамоти царя Олексія Михайловича. Так, розмірковуючи щодо спілкування козаків із закордоном, гетьман Війська Запорозького Б. Хмельницький у своїх статтях запропонував: «Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорізького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величеству (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царське величество» [332, с. 17].

Проте у Привілеї Війську Запорізькому, який був наданий царем Олексієм Михайловичем, це положення було змінене: «А коли почнуть приходити в військо Запорізьке до гетьмана Богдана Хмельницького послы з котрихось пограничних держав з чимсь добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послы були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послы були прислані від когось з якоюсь справою противною нам, великому государеві, – таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і з польським королем без нашого указу зносити не мати» [332, с. 21].

Як ми бачимо, Військо Запорозьке ще з часів Б. Хмельницького суверенітету не мало: суверенітет належав царю Московському.

Та ж ситуація трапилася і з Гетьманатом, гетьман якого обирався козаками, проте він повинен був, виходячи з волі Олексія Михайловича, присягати «...нам, великому государю, при тім, кого вкажемо» [332, с. 21].

¹ Адже міжнародні конвенції та пакти є нічим іншим як договорами.

² Військо Запорозьке.

³ І Гетьманат чи Гетьманщина.

До речі, положення щодо виборності гетьманів неодноразово порушувалось: у листопаді 1708 р. Петро I заборонив вибирати гетьмана і т.зв. «наказним гетьманом» був призначений П. Полуботок. У жовтні 1727 р. гетьманом Лівобережної України за рекомендацією цариці Анни Іоанівни став Д. Апостол, який перед тим заприсягнувся бути «вірним рабом російських монархів» [268, с. 184]. Останнім гетьманом у 1750 р. став К. Розумовський. Проте вже у 1764 р. вийшов указ Катерини II про ліквідацію Гетьманату та про передачу усєї влади на території України «Малоросійській колегії» у складі чотирьох великоросійських членів «з генеральських та штаб-офіцерських чинів» [247, с. 643] та з чотирьох малоросійських старшин. На чолі «Малоросійської колегії» було призначено генерала графа П. Румянцева.

Виходячи з усього наведеного вище, козаки знали так би мовити «державо-подібні утворення», адже у них не було суверенітету.

Суверенітет забезпечується за допомогою права. Слід зауважити, що реалізація суверенних прав є практично неможливою без застосування правового примусу. Відповідно важливою ознакою держави є *зв'язок із правом* – системою основних правил поведінки, встановлених чи санкціонованих державою.

Розглядаючи формаційний підхід до типології, слід мати на увазі, що кожному типу держави відповідає певний тип права.

Так, рабовласницькому типу держави відповідає рабовласницький тип права, феодальному – феодальний, буржуазному – буржуазний, а соціалістичному типу держави – відповідно, соціалістичний тип права. Аналіз типології держав за формаційним підходом дає підстави стверджувати: тип права формується в інтересах пануючого класу. Так, рабовласницьким типом права була зведена в закон воля рабовласників. На період рабовласницької СЕФ припадає формування рабовласницького типу права. Одним із найважливіших його принципів виступає існування приватної власності на основні засоби виробництва і на людей – рабів. Оскільки раби і рабовласники є основними антагоністичними класами рабовласницького суспільства, то рабовласники мали усі права, а раб вважався одушевленою річчю. Прикладом цього може служити Стародавній Рим, де повна правоздатність визнавалася за патриціями, скорочена – за плебеями, ще більш обмежена – за іноземцями. Раби були цілком неправоздатні.

Феодальним типом права було право як привілей. Це було пов'язано з тим, що для феодальної держави був характерним поділ суспільства на два основні класи: феодалів і залежних селян. Земля знаходилася у власності феодала, а селяни працювали на ній, несли фео-

дальні повинності. Тому, поділяючи феодальну СЕФ та епоху Темних століть, епоху Відродження і Реформації та епоху Просвітництва, слід мати на увазі, що зазначені привілеї були досить різноманітними.

Так, для епохи Темних століть було характерне створення централізованої феодальної держави і її наступне роздроблення. Це було пов'язано з тим, що монарх роздавав землю феодальній знаті за службу. Одним із найважливіших принципів феодального типу права в цю епоху був принцип відповідності обсягу і характеру політичної влади розмірам землі, принцип васального підпорядкування, що здійснювалося відповідно за правилом «Васал мого васала – не мій васал!». Система феодальних привілеїв тут була уособленням привілеїв окремих феодалів. Оскільки земля належала феодалам, то вони мали, наприклад, право вільно полювати на ній. Однак здебільшого земля була поділена між селянами. Полюючи феодал мав повне право потоптати врожай на селянських ділянках. Це – його привілеї. Крім того, були ще й економічні привілеї: панщина¹ та оброк². Інші привілеї: право феодала на першу шлюбну ніч, право феодала сидіти в присутності короля чи покривати голову, право встановлювати свої митні кордони, валюту тощо. В епоху Відродження починає відбуватися об'єднання земель і створення станово-представницької монархії. Міняється й характер привілеїв. Хоча панщина залишається, оброк поступово перестає бути натуральним, а стає грошовим. Феодали втрачають своє право створювати власну валюту, хоча митні кордони й залишаються. На наступний період Реформації доводиться зародження привілеїв контролю над релігією. В епоху Просвітництва та створення абсолютної монархії привілеї перестають бути виключним правом окремих феодалів. Тепер лише монарх спроможний їх надавати. Економічні ж привілеї: панщина та грошовий оброк залишаються недоторканими. Міняється лише термін панщини чи розмір оброку.

На противагу феодальному праву, буржуазний тип права вже характеризується соціальною нерівністю³, формально-юридичною рівністю громадян перед законом, священною приватною власністю. Поділяючи розвиток буржуазної держави на етап первинного накопичення капіталу, індустріалізації та імперіалізму, слід зазначити, що для всіх них священним правом стало право приватної власності. Крім того, теорія народного суверенітету, що з'явилася в епоху Просвітництва, обґрунтувала ідею народу, як єдиного джерела влади. Це призвело до введення вибор-

¹ Коли селяни були зобов'язані працювати певний термін на землях феодала.

² Коли селяни були повинні віддавати частину свого врожаю феодалу.

³ Яка замінює станову нерівність.

чого права, заснованого на певному соціальному статусі особи. Для перших двох етапів було характерним цензове виборче право. Вводився майновий ценз, тому що лише економічно незалежні суб'єкти були здатні приймати рішення. В епоху імперіалізму вводиться загальне виборче право. Однак воно не працює, тому що виборча компанія «по кишені» лише тим, хто користується підтримкою великого капіталу.

Після соціалістичних революцій з'являється соціалістичний тип права, який, формально виражаючи інтереси народу, фактично відстоював інтереси партійно-державної бюрократії. І, хоча формальним джерелом права був нормативно-правовий акт, фактично все підкорялося рішенням правлячої партії.

Іншим підґрунтям забезпечення державного суверенітету є існуюча в державі податкова система. Згідно зі ст. 6.1. Податкового кодексу України податком визнається «обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що спрявляється з платників податку». *Наявність системи податків і зборів* — засобів, призначених для утримування публічної влади, є також дуже важливою ознакою держави.

Утім ця ознака держави багато в чому зараз зазнає істотної критики і потребує певної модернізації.

Ще у 2003 р. автор цієї монографії пропонував перебудувати систему оподаткування в Україні. На його думку, «зараз всі прибутки з податків зосереджуються у центрі, а потім розповсюджуються на області та райони. На нашу думку, слід зробити навпаки: основна маса податків повинна залишитись на місцях. Це буде виглядати так: податок (наприклад, 10 % з прибутків) з фізичних та юридичних осіб сплачується в бюджет міста чи району. У свою чергу, райони та міста (райцентри чи райони м. Києва) сплачують в область (чи в Київ) 10 % із свого бюджету (що формується, у тому числі, за рахунок податків з фізичних та юридичних осіб). При цьому 90 % всіх прибутків з оподаткування будуть залишатися на місцях, що дозволить реалізувати місцеві програми соціального та економічного розвитку регіонів та міст.

У свою чергу, області будуть сплачувати 10 % центру, 90 % залишаючи собі.

Така система дозволить фізичним та юридичним особам сплачувати лише *один* податок, що також допоможе розвитку вітчизняного підприємництва.

Слід також мати на увазі, що саме вітчизняні підприємства (за виключеннями, що перелічені нижче) повинні сплачувати свої 10 % у місцеві бюджети (за місцем знаходження зареєстрованої штаб-квартири підприємства). Спільні ж підприємства (СП) сплачують податок

до обласного бюджету (за місцем знаходження в області співвласника СП). Іноземні підприємства (у тому числі ТНК) сплачують податки до державного бюджету України *за користування природними та людськими ресурсами* нашої держави.

Крім того, існує низка державних та муніципальних підприємств. Муніципальні підприємства сплачують податки до місцевого чи регіонального бюджету (залежно від форми власності), а державні підприємства – відповідно, у державний бюджет» [349, с. 75].

На сьогодні є й більш радикальні погляди. Зокрема, відомий український політичний діяч Г. Балашов пропонує залишити лише два податки: 5 % з продажів, які сплачує особа, купуючи товари чи послуги та 10 % соціального податку, що сплачується особою під час отримання нею зарплатні [19].

Проте є й погляди, які взагалі заперечують необхідність сплачувати податки. Так, К. Маркарян у своєму дослідженні наголошує: «Перетворившись на співвласників своєї держави, громадяни, врешті-решт, будуть позбавлені необхідності сплачувати податки. Тим самим буде завершено розпочатий ще Французькою революцією процес трансформації людини з підданого в найвищу суспільну доміную – громадянина» [197, с. 153]. Що ж дослідник пропонує як заміну податків? Виходячи з його конституційного проекту, держава «є власником 26 % привілейованих акцій будь-якої юридичної особи – резидента без права голосу в її управлінні» (п. 4.43 його конституційного проекту). При цьому всі «юридичні особи – резиденти сплачують державі 26 % створеної ними доданої вартості» (п. 4.44). У разі ж «відсутності у юридичної особи (резидента) доданої вартості вона сплачує державі 10 % від вартості вчинених нею за звітний період витрат, а 26 % її привілейованих акцій, що знаходяться у власності держави, трансформуються в 26 % звичайних акцій цієї юридичної особи – резидента з наданням державі права голосу в її управлінні» (п. 4.45) [197, с. 310].

Як ми бачимо, якщо Г. Балашов податковий тиск здебільшого спрямовує на фізичних осіб¹ і, одночасно, звільняє від податків бізнес [19], то К. Маркарян звільняє від оподаткування пересічних громадян і завуальовано змушує сплачувати податки бізнесменів².

¹ Вони здебільшого платять податки з платежів та соціальні податки.

² Це маскується під сплату державі її частки від прибутків підприємства, хоча при цьому не можна однозначно вказане завуальовання вважати податком. Підприємство сплачує означену частку лише по наявності прибутків. У протилежному випадку воно звільняється від сплати, тоді як податок є обов'язковим платежем, незалежно від наявності чи відсутності прибутків.

На противагу означеним поглядам, переважна більшість наполягає на існуванні податкової системи. Так, знамениті зарубіжні дослідники М. Кастельс та П. Хіманен, досліджуючи досвід Фінляндії у створенні держави благоденства, наголосили, що загальний добробут громадян «фінансується за рахунок високих податків» [379, с. 20]. Водночас задля того, щоб фінські компанії не перемістилися в країни з меншим рівнем оподаткування, в країні, за рахунок так званої інформаційної економіки, істотно збільшується продуктивність праці. Тим самим фінські підприємства залишаються в країні і платять досить високі податки. Фактично у Фінляндії склалася досить цікава ситуація: розвиток інформаційної економіки призводить до істотного зростання продуктивності праці; зростання продуктивності праці веде до збільшення податків, розмір яких хоча й залишається великим, проте не є обтяжливим для фінських підприємств; збільшення ж податків дозволяє фінансувати державу благоденства [379, с. 100].

Досить оригінальною була радянська система оподаткування: держава була власником підприємств і обкладала їх податками. Фактично це було перекладанням грошей «з однієї кишені до іншої».

Проте і в умовах реалізації проекту оподаткування громадян Г. Балашова, і навіть в умовах реалізації проекту сплати підприємствами відповідних зборів¹ К. Маркаряна, і в рамках фінського проекту означені суми від оподаткування мають іти на реалізацію суверенних прав держави, залежно від тих цілей, які остання ставить перед собою. Саме тому слід говорити не стільки про податки, скільки про податки і збори як ознаку держави.

За цією ознакою держава може бути власне державою чи державно-подібним утворенням. Це пов'язано з тим, що податки, як обов'язкові платежі, притаманні лише власне державі. Проте є утворення, які не знають таких обов'язкових платежів, наприклад Запорізька Січ. Так, в її рамках існували своєрідні митні збори за проїзд територією Запоріжжя, проте це були саме збори, а не податки. Коли ж запорожці збиралися у похід, вони збирали добровільні пожертвування, на які й ходили у походи. Утім, і в першому, і в другому випадку ці фінансові збори не йшли на реалізацію суверенних прав запорожців, адже, як вже зазначалося вище, Військо Запорозьке не мало суверенітету.

Виходячи з усього сказаного, можна визначити поняття держави.

Держава — це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права та спеціальної системи податків і/чи зборів.

¹ Частки від прибутків.

Публічний вимір держави пов'язаний із символами держави, які є неодмінною, проте суто зовнішньою і формальною ознакою суверенітету будь-якої країни. Символи держави є офіційними і неофіційними. До офіційних символів належать герб, прапор та гімн держави. Неофіційними символами держави є лідер держави і назва держави. При цьому будь-які державні символи – клейноди, корогви, знамена, жезли тощо завжди були атрибутами влади, свідченням і підтвердженням державно-владних повноважень.

Державний герб – це офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях виражає її традиції та особливості.

По суті це офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображувана на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо. Державні герби відомі з III тис. до н.е. Зокрема гербом держави шумерів був орел з головою лева, Єгипту – змія, стародавніх Афін – сова, Персії та Стародавнього Риму – орел. Двоголовий орел був характерним для Візантії. Саме принцеса Софія Палеолог привнесла цей герб в Росію як своє придане, коли вийшла заміж за великого князя Московського Івана III. В Україні було запозичено герб Київської Русі. Головним елементом цього герба був тризуб – знак княжої влади Рюриковичів.

Звісно, не всі дослідники поділяють ідею запровадження тризуба як офіційного символу України. Так, затятим супротивником такого герба виступає відомий український історик-публіцист Ю. Канигін. Зокрема, погоджуючись із тим, що тризуб був знаком княжої влади Володимира Великого, дослідник однак вказував: «...це дійсно був знак Володимира, але Володимира-язичника (до того, як він прийняв християнство). Це – знак династії Рюриковичів, до якої належав Володимир Святославович. Після хрещення Русі тризуб замінили на християнський хрест, який став новим «знаком Володимира» і, відповідно, Київської Русі» [135, с. 23]. Чи варто погоджуватись із такою думкою? На наш погляд,

Рис. 1.8 – Атакуючий сокіл як один з варіантів пояснення українського тризуба

запозичення хреста як державного герба України, не сприятиме консолідації української політичної нації. Так, звісно, переважна частина українців хоча б формально, але сповідують християнство. Проте цією релігією не обмежується уся палітра конфесій нашої держави. Так, окрім християн (православні, католики, протестанти), значна частина українських громадян сповідують іслам (кримські татари). Є Україна й одним із центрів світового юдаїзму (так звані брацлавські хасиди – послідовники Ребе Нахмана з Брацлава, який похований в Умані). На нашу думку, запровадження хреста як державного символу України може викликати дещо негативну реакцію з боку інших конфесій. І тут не можна не дослухатися до думки відомого російського футуролога-публіциста М. Калашникова, який свого часу зазначав щодо Росії: «Росія не може дозволити собі розкіш святкувати православні свята по всій країні, на офіційному рівні, з прямими телетрансляціями – але при цьому повністю обходити увагою свята мусульманські. Мусульман у нас дуже багато. Наш президент вітає нас з Різдвом і Великоднем – але при цьому мовчить про Рамадан або Курбан-байрам. Мечеть наші лідери чомусь не жалують. Патріарх благословляє президента, але де в цей час муфтії? У нас президент Росії – як раніше цар Всія Русі. Всія! А не якоїсь частини. По телевізору йде безліч православних програм, а ось мусульманських – раз-два, та й усе. Буддійських взагалі немає. Та зробіть релігійний телеканал – і транслуйте по ньому програми основних наших релігій. Християнства і юдейства, ісламу і буддизму. Ну, і шаманістам ефірний час дайте.

...Нехай всі в Росії святкують два головні ісламські свята разом з двома найголовнішими православними днями. Нехай мусульманин на Різдво не йде до церкви, але в цей день він сяде за стіл з росіянином. Він вшанує людей іншої віри. І точно так же росіянин уважить магометан в їх благословенні дні» [128, с. 227].

Те ж саме, на наш погляд, стосується й України: президент має поздоровляти не лише християн із християнськими, а й мусульман та юдеїв з їхніми святами. Що ж стосується герба України, то, на відміну від хреста, тризуб не має яскраво вираженого релігійного забарвлення, а тому може бути символом і християн, і мусульман, і юдеїв тощо.

Державний гімн – це офіційна урочиста пісня або інший музикальний твір, що у музично-поетичній формі виражає державницьку ідею, соціальний ідеал народу і офіційно визначається як символ держави, символ державної єдності.

Гімн розрахований на масове сприйняття та виконання. При виконанні державного гімну належить вставати, демонструючи цим шану

до держави, громадянську лояльність. Перший в історії гімн, який виконується й досі, був прийнятий в Японії у IX ст. В царській Росії вперше державний гімн зазвучав у 30-х рр. XIX ст. Найвідомішими гімнами є Марсельеза, Інтернаціонал. Будь-які гімни несуть з собою якийсь позитивний потенціал. Цей потенціал може мати як характер протесту: «Ще не вмерла України і слава, і воля...» або «Ніколи, ніколи, ніколи, ніколи англієць не буде рабом», так і у формі уславлення «Живи, Україно, прекрасна і сильна»¹. На нашу думку, протестний варіант гімну може спрацювати в період кризи, але він не є надійною опорою в період будівництва нової державності, на чому (іноді з презирством [43, с. 478]) наголошують ідеологічні супротивники нашої держави. Автор цієї монографії пам'ятає: коли для нього особисто зазвучав гімн України. Це сталося під час Помаранчевої революції 2004 р., коли вперше самі слова «Ще не вмерла України ні слава, ні воля» набули того позитивного значення, яке було закладене в самому гімні: зарано ви нас ще ховаєте, ми – живі і готові до боротьби.

Державний прапор – це офіційний відмітний знак держави у вигляді полотнища встановлених розмірів одного або кількох кольорів, можливо, з якимось зображенням, що є символом держави, відтворюючи одну або кілька ідей політичного характеру.

Державний прапор обов'язково встановлюється на будинках державних органів, його наявність є необхідною під час публічної присутності на виступі найвищих посадових осіб, він супроводжує перебування поважних представників держави в інших країнах. Історично появі прапорів² передувала еволюція відміток, особливих засобів сигналізації на полі бою. Здебільшого то були прикріплені до держака, жердини, списа і помітні з різних частин поля бою шматки шкіри, кольорове пір'я, різнобарвна тканина. Метою таких відміток була точна і надійна вказівка дислокації війська, можливого місця битви або присутності вождя або ж передача іншої необхідної інформації. В українській мові є етимологічне підтвердження первинної ролі прапора. Так, один з синонімів слова «прапор» – «стяг» у Київській Русі походить від слова «стягуватися», тобто збиратися у певному місці. Поставити стяг означало збір війська у конкретному місці, підготовку до бою чи надання княжій дружині сигналу про таку підготовку. Серед найбільш ранніх державних прапорів, що існують і сьогодні, є прапор Данії, що з'явився у 1219 р., та прапор Швейцарії, прийнятий у 1229 р. Після Великої Французької буржуазної революції білий стяг Бурбонів було

¹ Див. у Додатку до цієї монографії.

² Ще з часів античності.

замінено на сучасний триколон. У 1787 р. з'явився державний прапор США, на якому зображувалось 13 зірок, які означали 13 штатів, що ввійшли до нової держави. У 1805 р. було прийнято зелено-біло-червоний прапор Італії.

В Україні державним прапором, згідно з Конституцією (ст. 20), є «стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів». Історія такої палітри кольорів є досить заплутаною. Так, противники українства наголошують на тому, що жовто-блакитне полотнище було запозичене І. Мазепою від Карла XII: «Карл підкорив половину Європи, і його армія перевершувала російську за всіма параметрами: це довела й поразка росіян під Нарвою. Карл підкорив Данію і Польщу, до нього підлезувалися французи та англійці. Саксонський король, союзник Петра, таємно підписав з Карлом мирний договір. Від того, на чію сторону встане Мазепа, залежав подальший розклад сил. І Мазепа, за старою гетьманською звичкою, зрадив Петра, взявши жовто-блакитний шведський прапор (нинішній прапор України)» [203, с. 36].

Інші трактування, навпаки, наголошують на прадавній автохтонності жовто-блакитних кольорів для нашої держави. Як приклад, можна знову звернутися до Ю. Канигіна, який згадував вождя аріїв Рами: «Одного разу в розпалі золотої осені, стоячи на одній з прибережних гір, Рама немов зачарований дивився на дніпровські далечі. Широка річна блакить і золото берегів, островів, пагорбів і долин. Синь і пожовть, синь і пожовть. Вода й вогонь — іпостасі життя. Тут, на київських висотах, у рік створення світу народилася ідея жовто-блакитного штандарта, того самого незнищеного двокольора, що сидить в мозку кісток українців. І не хлібне поле під чистим небом він символізує (хоча чого б і ні: символ може бути багатозначним), а первісно, одвічно відому архаїчним аріям «стрижневу» ідею творення Космосу й життя, їх першооснови» [133, с. 70].

Зрозуміло, що істина десь посередині. Звісно, не можна погодитися з О. Матвейчевим, адже на прапорі Швеції жовтим є лише хрест. Проте не можна погодитися і з Ю. Канигіним, адже його погляди, фактично, не мають жодного історичного підґрунтя. Як уявляється жовтий та блакитний колір дійсно можуть означати Сонце, соняхи і жито (жовтий) та небо чи річки (блакитний).

Проте слід зауважити: прапор України є не жовто-блакитним (жовта смуга зверху), а синьо-жовтим (жовта смуга знизу). Саме тому, на нашу думку, синій колір символізує небо, а жовтий — жито та колосся пшениці як символ родючості нашої землі.

Окрім герба, прапора і гімну, офіційним символом держави може бути гасло. Так, офіційним гаслом Франції є девіз «Свобода, Рівність, Братерство» (ст. 2 Конституції).

Своєрідним неофіційним символом держави є її назва. Так, Великобританія так чи інакше передає певну велич. Франція – походження від франків, а Росія – претензію на спадок – Київську Русь. Назва «Україна» має як прихильників, так і супротивників. Так, другий президент України Л. Кучма вбачає в назві Україна слово рай [173, с. 65].

Супротивники ж наголошують на тому, що назва «Україна» означає «окраїну», «узбіччя». Вони вважають, що така назва принижує державу і розділяє її, адже, як зазначав С. Удовик: «...у цьому слові нема начала, що об'єднує» [365, с. 150]. Він пропонує змінити назву на більш нейтральну, наприклад, Київська Русь. На нашу ж думку, навіть погоджуючись з тим, що «Україна» означає «окраїну», слід наголосити на тому, що слово «українець» означає «прикордонник», який знаходиться на окраїні держави і захищає її від кочівників Дикого Поля. Під час російської агресії 2014 р. Президент України П. Порошенко, виступаючи у Брюсселі із промовою на Саміті Європейської народної партії, зазначив: «Ця війна не лише за регіональне домінування. Це битва за цінності і майбутнє Європи... кордон якої тепер захищає Україна» [277]. Як ми бачимо, Україна і в сучасних умовах виступає як кордон, який захищає цивілізацію від варварства. Саме тому нічого принизливого у назві «Україна» як країна нема.

До неофіційних символів держави також належить її лідер. Таким лідером може бути глава держави (як правило: президент чи монарх), глава уряду (канцлер), глава правлячої партії (генеральний секретар) чи духовний лідер країни (аятола). І якщо президент чи канцлер є символом держави у відносинах з іншими країнами, то генеральний секретар чи аятола стає таким символом також і всередині держави. Щодо монарха, то він завжди є символом держави як у середині країни, так і поза її межами. Сучасна монархічна ідея є досить популярною. Саме це призводить до того, що монарх Великобританії є главою держави ще й таких великих держав, як Канада, Австралія, Нова Зеландія. Саме він є тим символом, який об'єднує ці країни і робить їх єдиними навіть у внутрішньодержавному житті. Таку єдність можна пояснити тим фактом, що усі референдуми, які проводилися з приводу виходу домініонів з Британської співдружності, не мали успіху.

Держава є головною частиною політичної системи. Її вплив на останню визначається тим, що держава визначає головні напрямки розвитку суспільства, виступає організацією усіх громадян, має у сво-

ему розпорядженні спеціальний апарат управління і примусу, здійснює правотворчість, має суверенітет, характеризується єдністю законодавчих, управлінських і контрольних функцій і є єдиною повновадливою організацією в масштабах усієї країни.

Так, у 1929 р. США підпали під світову економічну кризу, яка здобула в Америці назву «Велика депресія». Для виводу країни з кризи був потрібен новий курс. Саме таку назву здобула політика президента Франкліна Делано Рузвельта.

Було прийнято ряд законодавчих актів. Так, згідно з законом про поліпшення положення в сільському господарстві від 12 травня 1933 р. міністр сільського господарства уповноважувався «за допомогою угод, що укладені на основі добровільності, з виробниками або за допомогою інших методів уживати заходів щодо скорочення посівних площ або товарного виробництва (або того й іншого) будь-якого з основних сільськогосподарських продуктів, а також уживати заходів щодо забезпечення виплати платежів і бенефіцій, що виникають як із вищевказаних угод, так і з угод, що стосуються такої частини продукції якогось з основних сільськогосподарських продуктів, що, на думку міністра, може бути по справедливості визнана необхідною для внутрішнього споживання» [345, с. 239]. У результаті урядових закупівель надлишків у фермерів були підвищені ціни на продукцію сільського господарства, збільшені асигнування на дешеве цивільне будівництво, соціальне страхування, організацію суспільних робіт, були створені трудові табори, де знаходили собі роботу молоді безробітні у віці 18–25 років, з метою економії була скорочена заробітна платня державним чиновникам, були розширені права профспілок тощо. Це дозволило вказати в законі «Про відновлення національної економіки» від 16 липня 1933 р. на наступні суспільні роботи: «(а) будівництво, ремонт і поліпшення шосе і магістралей, суспільних будинків і будь-яких інших державних підприємств і комунальних установ; (б) збереження природних багатств і розвиток їхнього видобутку, включаючи сюди контроль, використання й очищення вод, запобігання ґрунтовній і береговій ерозії, розвиток водяної енергетики, передачу електричної енергії, будівництво різних річкових і портових споруд і запобігання повеням» [345, с. 239–240]. Проведення «нового курсу» вимагало надання президенту практично необмежених владних повноважень, які і були йому надані з мовчазної згоди Конгресу і ділових кіл США, що не бачили іншого виходу з кризи. Рузвельт зумів виділити головне в тому комплексі проблем, що стояли перед новою адміністрацією, а саме необхідність активного державного втручання в економіку, яке прак-

тично було відсутнє при його попередникові – президенті Герберті Гувері. Так, ще до моменту вступу Ф. Д. Рузвельта на посаду президента США, з 19 тис. американських банків більшість була закрита. Найбільші чиказькі та нью-йоркські банки були майже на межі банкрутства. 5 березня 1933 р. Рузвельт своїм першим указом як президента США тимчасово закрив усі без винятку банки країни. Скликаний через декілька днів на надзвичайну сесію Конгрес США прийняв закон, відповідно до якого у країні спочатку відновили свою діяльність 12 федеральних резервних банків, а потім почали відчинятися і ті приватні банки, яким вдалося заручитися підтримкою держави. Однак більше 6 тис. банків це не вдалося і вони остаточно припинили своє існування. Особливе місце в «новому курсі» займала діяльність адміністрації Ф. Д. Рузвельта щодо скасування т.зв. «сухого закону». Спочатку був легалізований продаж пива, а потім Конгрес США прийняв XXI поправку до Конституції США, яка закон скасувала зовсім. За рахунок вільного продажу алкогольних напоїв, обкладених досить високими федеральними податками, було забезпечено надходження в бюджет значних додаткових коштів... Це все призвело до виходу США з кризи. А після її подолання, з 1933 по 1936 роки, цілий ряд законопроектів і реформ, схвалених Конгресом з ініціативи Рузвельта, були визнані Верховним Судом США неконституційними, а, отже, недійсними.

Проте не завжди держава дійсно здатна вдало визначати головні напрямки діяльності суспільства. Як приклад можна згадати сучасну Україну, де 23 липня 2014 р. Президент України видав указ № 613/2014, відповідно до якого «з метою вдосконалення державного регулювання інформаційної сфери, створення економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх технологій у зазначеній сфері, формування повноцінного інформаційного суспільства, забезпечення широкого доступу населення до глобальної мережі Інтернет, модернізації систем зв'язку оборонного комплексу України, залучення додаткових надходжень до Державного бюджету України» Кабінету Міністрів України було доручено «здійснити до 15 серпня 2014 року за участю відповідних державних органів комплекс невідкладних заходів щодо конверсії радіочастотного ресурсу України для запровадження в Україні системи мобільного зв'язку третього покоління стандарту ІМТ-2000 (UMTS)» [278], більш відомого як 3G. Як ми бачимо, Україна знову опинилася «попереду планети всієї». Справа в тому, що, поряд із 3G, який дозволяє забезпечити широкополосне та безпроводне підключен-

ня до інтернету з використанням інфраструктури мереж мобільного зв'язку на швидкості до 21 Мбіт/сек (а практично – до 3,6 Мбіт/сек), існує 4G, котрий дозволяє це робити із швидкістю до 1000 Мбіт/сек¹, тобто фактично є повноцінним інтернетом. Зокрема, на сьогодні це покоління розвивається у Фінляндії, де вже в травні 2012 р. усі великі міста знаходилися в зоні впевненого покриття мережі 4G [382, с. 154].

Зрозуміло, що видаючи зазначений указ, Президент України опирався на поради своїх радників. Проте не зовсім зрозуміло, чому радники порадили розвивати технологію третього, а не четвертого покоління².

Запровадження технологій третього покоління є не вигідним з позицій глобального розвитку України, адже у цьому випадку вона буде змушена весь час наздоганяти провідні інформаційно-розвинені країни (ту ж Фінляндію), тоді як розвиток вже існуючих провідних технологій дозволить нашій державі стати в один рівень з тим же Сінгапуром, який, як відомо, пройшов шлях з третього світу в перший, оминувши при цьому другий. При цьому слід мати на увазі, що таке ставлення до Сінгапуру поділяють далеко не всі. Так, відомий британський письменник та журналіст Уільям Гібсон у 1993 р., відвідавши цю країну, так описав своє враження в журналі «*Wired*»: «Сінгапур являє собою загально визнаний досвід побудови держави, керованої скоріше як велика корпорація. Якби в ІВМ спромоглися обзавестися своєю державою, ця держава мала б багато спільного із Сінгапуром. Тут і обов'язок носити білі сорочки, і повна відсутність почуття гумору, провідне місце тут займає конформізм, а творча думка як така тут взагалі у великодефіциті» [69].

Щоб зрозуміти успіх реформ, можна звернутися до радянської історії.

¹ 18 червня 2015 р. закінчилася конференція Міжнародного союзу телекомунікації, на якій було прийнято рішення про затвердження попередніх специфікацій для мереж 5-го покоління, тих, що будуть відомі для нас як мережі 5G. Зокрема, 12 членів союзу затвердили для мереж 5-го покоління швидкість передачі даних – 20 гігабіт на секунду. І хоча розподіл частот розпочнеться лише у 2019 р., Південна Корея вже до 2020 р. планує розгорнути повноцінну мобільну мережу 5G. Як повідомляє уряд країни, на розвиток нової мережі буде виділено 1,5 млрд. дол.

² 21 липня 2015 р. Президент України П. Порошенко видав Указ № 445/2015 «Про забезпечення умов для впровадження системи рухомого (мобільного) зв'язку четвертого покоління», яким наказав Кабінету Міністрів України розробити за участю Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, інших заінтересованих державних органів та затвердити план заходів на 2015 – 2017 рр. щодо впровадження в Україні у 2017 р. системи рухомого (мобільного) зв'язку четвертого покоління.

Зокрема, відомий російський економіст і політолог О. Айвазов з цього приводу свого часу писав: «Після революції та громадянської війни політичну владу в країні захопили більшовики, а ось економічна влада опинилася в руках селянства, який володів землею і володіла 90 % ВВП. Тому більшовикам довелося перейти до НЕПу, який явно не відповідав основним постулатам більшовицької ідеології. Але російська економіка була дуже відсталою і базувалася на ще нерозвиненому третьому технологічному устрої (ТУ), основою якого була виплавка сталі і виробництво електрики. Ленінський план ДЕЕЛРО і електрифікація Росії – це те, що розвинені країни вже здійснили до початку ХХ століття. Ще в ході Першої світової війни в США та інших розвинених країнах почав формуватися вже четвертий ТУ, заснований на двигуні внутрішнього згоряння і конвеєрному виробництві Генрі Форда.

Громадянська війна, економічна розруха, НЕП та внутрішньопартійні чвари в СРСР винесли на гребінь політичної хвилі нічим не примітного партійного функціонера, який обіймав чисто адміністративний пост генерального секретаря (щось на зразок керівника партапарату). І поки лідери партії більшовиків: Троцький, Зинов'єв, Каменев, Бухарин і Риков, – воювали один з одним, Сталін зумів створити жорстку «вертикаль влади», свого роду «більшовицьку опричнину», з партійних функціонерів, підпорядкувавши їх своїй залізній волі. Становим хребтом сталінської «вертикалі влади» був не державний апарат, схильний до корупції, а жорстко централізована партійна ієрархія, яка взяла держапарат під свій контроль.

Поразка Німеччини у Першій світовій війні, кабальний і принизливий для неї Версальський мирний договір зробили Другу світову війну практично неминучою. Ясно розуміючи, що війна обов'язково незабаром почнеться, Сталін намагався максимально мобілізувати країну: «Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні пробігти цю відстань у десять років. Або ми зробимо це, або нас знімуть». І тут йому дуже пощастило – низхідна хвиля четвертого великого Кондратьєвського циклу породила Велику депресію. Провівши під гаслом колективізації експропріацію селянства і «задушивши» дрібну буржуазію, що народжувалася в умовах НЕПу, Сталін зібрав значні фінансові ресурси для початку індустріалізації країни. Без цієї експропріації здійснити модернізацію відсталої Росії в стислі терміни було б абсолютно неможливо.

І Сталін здійснив цей прорив, кинувши на придбання безцінного досвіду, найсучасніших технологій та обладнання все: до останнього

грама золотого запасу, експортного кілограма зерна, штуки вивезеного яйця.

У найбільш розвинених країн Європи і США були куплені тисячі повнокомплектних заводів і фабрик з найбільш передовими на той час технологіями та обладнанням. Тисячі фахівців, інженерів і техніків з розвинених країн світу були запрошені в СРСР для створення тут нового ТУ, заснованого на двигуні внутрішнього згоряння і конвеєрному виробництві Форда. І Росія за десятиліття одним стрибком перескочила відразу на четвертий ТУ, ставши врівень з найбільш розвиненими країнами світу. І цей прорив забезпечив саме Сталін» [6].

Практично те ж саме говорить і заступник директора Інституту прикладної математики РАН Г. Малинецький: «Справжній сенс сталінських п'ятирічок, радянської програми індустріалізації, полягав у засвоєнні можливостей ІV технологічного устрою. Й. В. Сталін передбачав, що Друга світова війна буде війною моторів і виявився правий. Перемога визначилась тим, хто зможе робити їх більше й краще та ефективно використовувати» [191, с. 18].

Як ми бачимо, успіх сталінської індустріалізації полягав у тому, що більшовики на чолі з Й. Сталіним що називається «осіддали тренд» ІV технологічного устрою, який тривав протягом 1930–1980 рр. Його ядром і справді було автомобілебудування, тракторобудування, кольорова металургія, виробництво товарів тривалого користування, синтетичні матеріали, органічна хімія, виробництво та переробка нафти.

При цьому не можна не погодитись з тими вченими, котрі наполягають на тому, що сталінська індустріалізація не мала б успіху, якби «...Сталін не плюнув на модернізацію Росії за планом ДЕЕЛРО (третій устрій) і, використовуючи Велику депресію Заходу 1929–1933 рр. (у нас «корінний перелам у соціалістичному будівництві» 1929 р.), не пішов на попередження відразу до четвертого устрою (мотори внутрішнього згоряння)» [302]. Як цілком слушно писав з цього приводу А. Самарський: «...феномен СРСР пояснюється тим, що його індустріалізація відбувалася якраз під час становлення нового технологічного устрою – в 30-ті роки минулого століття, і ця обставина дозволила сформуванню його продуктивні сили відповідно до нових вимог світового виробництва. Відбудься індустріалізація хоча б на п'ять років раніше чи пізніше – невідомо, хто б виграв Другу світову і як би склалася наша історія» [309].

З початку 1980-х рр., коли у світі починає набирати оберти постіндустріальна революція, провідні країни світу – США та Японія почали переходити до п'ятого технологічного устрою, ядром якого була

електронна промисловість, обчислювальна, оптико-волоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, виробництво і переробка газу, інформаційні послуги. Ключовим же чинником ставали мікроелектронні компоненти.

На превеликий жаль, перехід до V технологічного устрою ми пропустили. Як цілком слушно зазначав з цього приводу відомий російський футуролог М. Калашников, «„Інтернет-революцію” ми прогавили, хоча з нашими кадрами математиків та програмістів мали усі шанси зірвати банк. Скоріше за все тому, що аж занадто захопилися приватизацією і перерозподілом власності» [121, с. 232].

Проте, на переконання багатьох вчених, V технологічний устрій зараз поступово трансформується у шостий, а тому колосальне матеріально-грошове насичення його іновацій вже не матимуть успіху. Нам пізно займатися розвитком комп’ютерних технологій, адже ми не матимемо з цього істотного зиску. Галузі V технологічного устрою вже досягли стадії насичення і не здатні «проковтнути» великі кошти.

Доктор фізико-математичних наук Г. Малинецький виділяє наступні напрямки реалізації VI технологічного устрою: біотехнології, нанотехнології, проектування живого, вклад у людину, нове природокористування, робототехніка, нова медицина, високі гуманітарні технології, проектування майбутнього і управління ним, технології збирання та знищення соціальних суб’єктів [125, с. 329].

Трохи інакші технології VI технологічного устрою виділяє доктор економічних наук В. Василенко: біотехнології, нанотехнології, фотоніка, оптоелектроніка, штучний інтелект, мікромеханіка, квантові технології, гenna інженерія та космічні технології. Крім того, дослідник наполягає на можливості появи у недалекому майбутньому технологій VII технологічного устрою: когнітивні та вакуумні технології, вибух розвитку біомедицини, біороботизація, технології на основі резонансу та різного роду полів з використанням ноосфери, колонізація планет Сонячної системи та вихід у далекий космос [50, с. 67].

І хоча галузі VI технологічного устрою (не кажучи вже про сьомий) поки виявляються не готовими до істотних інвестицій, проте в США уже зараз віддають перевагу людям, що розмірковують технологіями означеного устрою. На думку Г. Малинецького, кожен устрій проходить в своєму розвитку три етапи. Спочатку виникає наука, що пов’язана із новими можливостями, – це 10–15 років. Потім настає стадія створення дослідних зразків техніки – ще 10–15 років. Нарешті, стільки ж триває і третій етап – проникнення нового техноустрою в економіку [172, с. 464].

Рис. 1.9 – Логотип Інституту сингулярності

Зокрема, в США, за активної підтримки уряду, формується наука VI технологічного устрою. Зокрема, у 2009 р. за активної підтримки NASA¹ і DARPA² та спонсорської допомоги корпорації «Google» було створено Інститут сингулярності. В його стінах проходять навчання вищі менеджери американської держави та корпорацій, які готуються до викликів VI технологічного устрою. У інституті читаються курси: нанотехнології, біотехнології, робототехніка та мехатроніка, прогностика, нові фінанси, підприємництво у новому світі.

Як ми бачимо, Україні є що розвивати і держава тут зможе відігравати провідну роль, адже, як зазначав відомий американський підприємець в галузі високих технологій М. Скібінські, розмірковуючи про майбутнє десятиріччя: «Я вбачаю в цій країні колосальний потенціал. Але, зрозуміло, цій країні потрібно залишитись на карті світу, не втратити більшу частину своєї території і зберегти населення, щоб воно не імігрувало...

Усе, що Україна за ці десять років може зробити, це навіть не інтеграція в Європу (просто інтеграція в Європу – це дещо безглузде словосполучення). Це повинні бути інтеграція у світову економіку. А світова економіка зараз – це, звичайно, за великим гатунком – хай-тек. Принаймні у тому плані, що Україна зараз може запропонувати...

Київ – пречудове старе прадавнє європейське місто. Він дуже добре зможе стати центром стартап-хаб-іновацій. Це означає, що люди з усього світу, у принципі, без особливих проблем зможуть туди приїжджати та брати участь³ [319].

Крім того, держава і громадські організації взаємодіють між собою за допомогою таких форм, як співробітництво, взаємодопомога, координація, керівництво, визначення меж правового простору, нагляд та контроль.

Зокрема, будучи організацією всіх громадян, держава може координувати діяльність громадських організацій у тому напрямку, який вигідний державі в даний момент часу. Так, у Фінляндії існує Рада з

¹ Національна аерокосмічна агенція.

² Департамент перспективних розробок міністерства оборони.

³ Мається на увазі: брати участь в роботі стартап-компаній.

наукової та технологічної політики, яка виступає координаційним органом у сфері наукових досліджень і конструкторських розробок.

Цей орган вже вплинув на розвиток фінансової та інтелектуальної складових інновацій, підкреслюючи необхідність високоякісної університетської освіти та досліджень в області технологій, необхідність збільшувати інвестиції в дослідницькі роботи та дослідно-конструкторські розробки і необхідність заохочувати відкриту інноваційну культуру методами регулювання.

Робоча модель фінської Ради з наукової та технологічної політики є досить незвичною, як на думку інших держав. Подібні ради існують в багатьох країнах, але лише у Фінляндії цей орган працює при прем'єр-міністрові, який також головує на засіданнях Ради. Це – не стереотипний комітет, який просто обговорює питання і «пише папери», а є досить впливовим органом, до складу якого входять 8 провідних міністрів¹ і 10 високопоставлених представників фінських університетів², промисловості³, Фінської Академії при міністерстві освіти, Фонду досліджень і розробок (Tekes), а також організацій роботодавців і працівників⁴.

Загальне бачення проблем поширюється «зверху» на всі ключові організації, які беруть участь в роботі Ради. Іншою важливою відмінністю фінської Ради від аналогічних органів у світі, є те, що у Фінляндії проблеми науки і технологій розглядаються разом, в одній і тій же Раді.

Питання про співвідношення суспільства і держави піднімає проблему громадянського суспільства.

Як відомо, громадянське суспільство почало утворюватись в добу античності в окремих регіонах світу⁵. Саме тоді його можна було б визначити як сукупність неполітичних (економічних, духовно-моральних, релігійних, національних) відносин громадян та їх асоціацій, заснованих на принципах самодіяльності, непідлеглості та автономії стосовно держави. Утім таке визначення є неповним, адже, як абсолютно вірно зазначав з цього приводу доктор юридичних наук О. Скрипнюк, «...опозиція між громадянським суспільством і державою не означає також неполітичності самого громадянського суспільства та його протиставлення політичній владі взагалі» [323, с. 398]. Більше того, акце-

¹ Міністри освіти та торгівлі й промисловості є заступниками голови Ради.

² Ректори та провідні дослідники.

³ Наприклад, до сучасного складу Ради входить голова Nokia.

⁴ На рівні директорів.

⁵ Еллада і Рим.

нтування на неполітичних та виключення політичних відносин одразу дозволяє зробити висновок про існування розвиненого громадянського суспільства в умовах авторитарного режиму, що не відповідає дійсності.

В сучасних умовах громадянське суспільство закріплюється як сукупність особисто вільних індивідів. Якщо його розглядати з точки зору політології та соціології, то воно є повним. Проте, з точки зору юриспруденції таке визначення є недостатнім, адже не торкається відносин громадянського суспільства з державою. Саме тому можна зазначити, що громадянське суспільство — це система відносин у суспільстві, прямо не урегульованих державою за допомогою права, тобто останнє може регулювати порядок утворення і функціонування структурних елементів громадянського суспільства, однак безпосередньо закон не регулює відносини між людьми, що входять до зазначених елементів. Це означає, що, наприклад, відносини між членами політичної партії не регулюються нормами права: для цього існують корпоративні норми. В даному випадку партія є структурним елементом громадянського суспільства. До таких елементів також належать різноманітні об'єднання громадян, масові рухи тощо. Отже, громадянське суспільство — це продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання.

При цьому не слід відкидати можливість взаємодії між ним та державою. Загалом існує п'ять основних моделей такої взаємодії в рамках суспільства взагалі: тоталітарна, авторитарна, ліберальна, демократична і анархічна.

При цьому дві з них (тоталітарна та анархічна) мають радикальний характер, а дві (авторитарна та ліберальна) — поміркований. Демократична ж модель уявляється ідеальною.

В рамках тоталітарної моделі (рис. 1.10) громадянського суспільства не існує взагалі, а суспільство поглинається державою. Фактично,

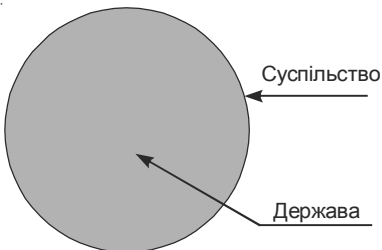

Рис. 1.10 – Тоталітарна модель

громадські об'єднання можуть існувати, але вони є підконтрольні державі. Як приклад, можна згадати, що в СРСР існував дитячий «тимурівський рух», який можна було б вважати певним елементом громадянського суспільства, але дуже швидко він перетворився на групи допомоги літнім людям, що був підконтрольний державі та правлячій

партій. Апогею означений контроль досяг в період «застою», коли фактично «тимурівці» були позбавлені можливості самостійно визначати людей, яким була потрібна допомога.

Більше того, саме з ідеологічних міркувань тоталітарна держава втручалася навіть у позаполітичні питання. Як відомо, в тоталітарному СРСР була встановлена кримінальна відповідальність за «незаконне навчання карате» (ст. 219 Кримінального кодексу РРФСР), а також заборонені будь-які позитивні публікації в ЗМІ про досить цікаве природне явище, яке отримало назву НЛО.

Щодо карате. Ставлення до цього бойового мистецтва в СРСР завжди було неоднозначним. Вперше його хотів заборонити ще Спорткомітет СРСР у 1973 р. Як писав з цього приводу відомий радянський письменник Д. Корецький, описуючи реалії початку 1970-х років: «...через неповні три роки Спорткомітет СРСР ліквідує чужоземний вид єдиноборства, що не прижився на нашій землі» [156, с. 332].

Утім, по-справжньому секції карате стали закривати після двох подій. Першою з них стала публікація статті «Обережно, каратеїди!», яка була опублікована в газеті «Радянський спорт» 28 квітня 1981 р. кореспондентом Д. Івановим і потрапила на очі І секретареві Московського міському КППС В. Гришину, який сказав історичну фразу: «Щоб я про це карате більше не чув!». Саме після цього 10 листопада 1981 р. Президія Верховної Ради РРФСР прийняла два укази: «Про адміністративну відповідальність за порушення правил навчання карате» і «Про внесення змін і доповнень до Кримінального Кодексу РРФСР».

Багатьох каратистів запроторили до в'язниці. Серед них були й досить відомі особистості, наприклад, Т. Касьянов – герой боцмана Матвеевича з кінофільму «Пірати ХХ століття».

Другою подією стала трагічна загибель відомого актора Т. Нігматуліна – одного з найкращих пропагандистів карате в кіно. Саме він виконав роль пірата Салеха¹ у кінострічці «Пірати ХХ століття». Його вбивство сколихнуло громадську думку, породило чергову хвилю обурення жорстокістю і нібито неприйнятними принципами карате. В ЗМІ заговорили про бойове мистецтво як про ідеологічну диверсію. Зокрема, в журналі «Людина і закон» один із журналістів писав так: «Декілька років тому карате вдерлося й до нашої країни. У період, коли ще не було заборони на незваного гостя із Сходу, виникли сотні легальних і напівлегальних секцій. Стали з'являтися фільми, які були нашпиговані прийомами карате: «Пірати

¹ Більш відомий під іменем «Малиш».

XX століття», «Не бійся, я з тобою» та інші. Цьому відверто раділи за океаном» [335, с. 29].

І досі невідомо: чому саме було заборонено карате? Проте факт залишається фактом: КППРС і радянська держава вважала це бойове мистецтво загрозою.

Що ж стосується НЛО, то їхня заборона багато в чому була викликана існуючою в СРСР державною ідеологією. НЛО є предметом дослідження уфології – науки про НЛО та їх взаємодії з біотехносферою Землі. Термін «уфологія» походить від англійського UFO – Unidentified Flying Object, який власне і перекладається як НЛО – невизнані летючі об'єкти.

При цьому парадокс полягає у тому, що домінуюча в той час інопланетна теорія генезису НЛО суперечила не лише існуючим поглядам у фізиці, а й науковій фантастиці, яка чітко наголошувала на тому, що польоти у космосі можуть мати масовий характер лише в умовах комуністичного суспільства.

Спочатку уфологи виділяли три рівні контакту з НЛО. Перший рівень передбачав спостереження за НЛО в космосі чи у повітрі. Другий рівень – посадка НЛО на землю. Третій рівень – безпосередня зустріч з енонавтами або будь-який інший фізичний вплив НЛО на матеріальні об'єкти. Утім, наприкінці 1980-х рр. радянські уфологи вирішили доповнити цю групу контактів ще двома рівнями: четвертим (викрадення) і п'ятим (телепатичні контакти). Саме останні, на думку автора цієї монографії, й призвели до різкого ухилу уфології у релігійно-містичний бік. Зокрема, саме в рамках «контактів п'ятого роду» виникли численні моралізаторські ідеї, які здебільшого нагадували релігію.

На сьогодні переважна більшість публікацій з тематики НЛО має релігійно-містичне забарвлення. При цьому немає принципової різниці: з Росії чи з України дослідник.

Це дуже нагадує історію філософії руського космізму. Як відомо, в ньому існували дві тенденції. Одна – це космізм або до деякої міри фантастичний, або такий, що має теологічне забарвлення. Друга ж тенденція була тісно пов'язана із прогресом природничих наук. Фактично ми можемо говорити про релігійно-містичний космізм (М. Федоров, В. Соловйов, П. Флоренський) та космізм природничо-науковий (М. Умов, К. Цюлковський, Ф. Цандер). Після своєї перемоги більшовики, які багато в чому були у захваті від можливості використання космосу, підтримали саме останній напрямок космізму не лише на рівні фінансування, а й на рівні ідеології. Зокрема, викорис-

тана як символ червона зірка була результатом не стільки своєрідного сатанізму більшовиків [134, с. 485—491], скільки тим захопленням, які багато з їхніх лідерів відчували від роману-утопії 1908 р. О. Богданова «Червона зірка» про планету Марс. Як пише знаменитий футуролог О. Лазаревич: «Російські соціал-демократи кінця XIX — початку XX століття були великими прогресистами і уважно стежили за новинами науки і техніки. Вони просто не могли пройти повз «марсіанську лихоманку», що охопила тоді весь інтелектуальний світ. Існує, наприклад, лист Леніна, датований 1908 роком, в якому він цитує статтю Герберта Уеллса «Істоти, що живуть на Марсі». Однак тут слід відразу зауважити, що російські соціал-демократи сприйняли звістку про відкриття цивілізації на Марсі досить своєрідно. Вони вирішили, що раз цивілізація на Марсі є більш давньою і прогресивнішою за земну, то це означає, що на Марсі давно вже встановлений комунізм. У 1908 році (за дев'ять років до Жовтневої революції) в Росії виходить у світ науково-фантастичний роман О. Богданова (філософа соціал-демократичної орієнтації), в якому він описав комуністичне суспільство на Марсі. Роман цей, в той час вельми популярний, називався «Червона зірка». З вищезазначеного листа Леніна явним чином випливає, що Ленін цей роман читав (у листі він називає Богданова «наш автор»). Якщо тепер знову повернутися до відомого історичного факту, що Ленін особисто затверджував герб СРСР (пам'ятаєте цю хрестоматійну історію про те, як він зажадав прибрати з герба зображення меча?), то стає зрозумілим, що він свідомо ввів в герб зображення Марса як символу технологічно розвиненої комуністичної цивілізації. Тоді, у 1922 році, з моменту виходу роману Богданова пройшло всього лише 14 років і Червона Зірка була абсолютно прозорим і всім зрозумілим символом комунізму» [174].

Фактично більшовицька підтримка природничо-наукового напрямку руського космізму на шкоду релігійно-містичній тенденції обернулася врешті-решт виникненням радянської космонавтики.

З уфологією цього не сталося. Від самого початку вона піддавалася нищівній критиці. 8 січня 1961 р., майже за три місяці до польоту Ю. Гагаріна, в газеті «Правда» вийшла стаття академіка Л. Арцимовича «Міф про летючі тарілки», в якій було зазначено: «Немає жодного факту, який би вказував на те, що над нами літають таємничі матеріальні об'єкти. Усі розмови щодо цього... мають єдине першоджерело — недоброякісну та антинаукову інформацію... Пора покінчити з розповсюдженням цих казок, якими б захоплюючими вони не здавалися. Тарілки... існують... лише як гра світла в атмосфері. Усе інше є лише

або самообманом, або свідомою фальсифікацією фактів» [390, с. 44]. Саме ця публікація стала початком багаторічної серії негативної подачі уфологічних матеріалів в радянських ЗМІ, яка, за рідкісним винятком, тривала аж до 1984 р., коли Всесоюзною радою науково-технічних об'єднань була утворена комісія з аномальних явищ на чолі з член-кореспондентом АН СРСР В. Троїцьким. Комісія пропрацювала аж до 1988 р., проте публікації з уфологічної тематики були заборонені ще з 1985 р., коли була опублікована стаття В. Вострухіна «Ровно о 4.10». Ця публікація не була чимось новим в серії аналогічних позитивних публікацій: мова у ній йшла про «хмарний літак», який освітив своїм прожектором пасажирський літак «ТУ-134 А» та води Псковського озера [59]. Потім, як зазвичай, інформація була спростована: мовляв, це було випробування радянської військової техніки. Але це спростування відіграло вирішальну роль у подальшій долі радянської уфології. Невдовзі радянські дипломати зазнали невдачі під час міжнародних перемовин і пояснили причину своєї невдачі тим фактом, що супротивна сторона не забажала спілкуватися з представниками країни, яка випробовує свою військову техніку на своїх же громадянах. Як результат будь-які публікації з питань НЛО та інших аномальних явищ були заборонені аж до 1988 р.

У 1988–1991 рр. точилася досить гостра боротьба між обома напрямками уфології. І якщо спочатку прихильники інопланетної теорії, які відстоювали науковий методологічний інструментарій, домінували, то згодом три події завдали цьому ніщивного удару. Першою подією була смерть лідера радянських уфологів Ф. Зігеля у 1988 р. Друга подія – поява і поширення ідей «польових форм розумного життя», яку вперше запропонував В. Ажажа. Третя подія (про яку писалося вище) – запровадження ідеї телепатичних контактів. Ці три події фактично й перетворили уфологію з філософії, яка мала хоча б якийсь науковий потенціал, у виключно релігійно-містичну філософію. Розвал СРСР закріпив це остаточно і на сьогодні можна згадати лише одного популяризатора природничо-наукової уфології – О. Никонова...

Таким чином, тоталітарна модель взаємодії держави і громадянського суспільства взагалі нищить будь-який натяк на існування останнього.

На противагу тоталітарній, за анархістської або анархічної моделі є відсутньою держава, а суспільна сфера повністю поглинається громадянським суспільством (рис. 1.11).

У даному випадку мова йде не про анархію як таку, що здебільшого є синонімом хаосу і безладдя. Класики «наукового анархізму»

(М. Бакунін, П. Кропоткін, М. Штирнер та ін.) розглядали анархію як синонім свободи від державного втручання. Зокрема, основоположник анархо-комунізму князь П. Кропоткін наголошував, що анархізм є представником «...творчої сили самого народу, який прагне виробити установи звичаєвого права, які вберегли б його від охочої панувати меншини.

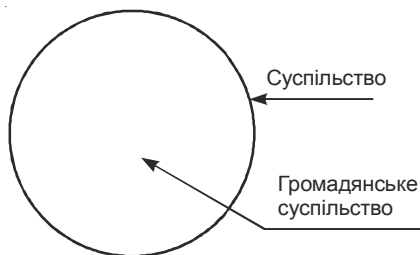

Рис. 1.11 – Анархістська модель

Силою ж народної творчості та творчої діяльності народу, що спирається на сучасне знання і техніку, анархізм прагне й тепер створити установи, які б забезпечили вільний розвиток суспільства» [169, с. 191]. Таким чином, філософія анархізму передбачала розвиток громадського самоврядування всупереч розвитку держави, а тому віддавала перевагу громадянському суспільству.

Анархічна модель історично є досить близькою для України, про що свідчить історія нашої країни. Зокрема, можна загадати українське козацтво¹, яке обирало собі гетьманів. Відомий французький мандрівник, інженер Гійом Левассер де Боплан описував порядок виборів гетьманів запорізьких козаків: «Ось як відбуваються вибори ватажка: збираються усі старі полковники та діди, що користуються найбільшою шаную серед козаків, кожен висловлюється на користь того, кого вважає найбільш здібним, і той, хто отримує найбільшу кількість голосів, визнається обраним. Якщо той, хто обирається, з неохотою отримує цю посаду, відмовляючись неспроможністю та негідністю або посилається на малий досвід, це анітрохи йому не допомагає; йому відповідають, що, скоріше за все, він дійсно є не гідним такої честі і відразу ж убивають його на місці, немов зрадника, хоча у даному випадку вони самі вчиняють зраду... Якщо ж обраний козак бере собі звання начальника, він дякує зібранню за честь, хоча сам він і визнає себе негідним її і нездатним до заняття такої значної посади; однак він обіцяє, що своєю працею та піклуванням спробує зробитися гідним честі служити усім взагалі і кожному окремо і що життя його завжди буде присвячене служінню своїм братам (так вони називають одне одного). При цих словах усі аплодують йому з криками: Vivat! Vivat! Потім ко-

¹ Військо Запорозьке.

жен підходить у посадовому порядку і кланяється йому, а начальник тисне йому руку, що складає звичайне між ними вітання.

Таким є обряд виборів начальника, який часто відбувається серед пустинних степів. Цей начальник, якому вони беззаперечно підкоряються, їхньою мовою називається гетьманом» [37, с. 371–372].

При цьому не слід забувати, що козаки не лише самі обирали гетьмана, а й могли силоміць усунути його від влади, про що, наприклад, свідчить доля гетьмана І. Брюховецького, який отримавши владу за допомогою козаків, врешті-решт був ними вбитий за спроби обмежити їхні права та вольності.

Сучасні українські історики наголошують на існуванні так званої «Козацької держави» [157, с. 172]. Проте цей термін є некоректним із суто юридичних причин, адже для «козацької держави» не було характерним ані право суверенітету¹, ані наявність державного механізму, ані інших ознак, що притаманні будь-якій державі. На нашу думку, українське козацтво жило в умовах анархії з її свободою та самоврядуванням. Козаки самі вирішували свої справи і формально² не залежали від наказів державних чиновників

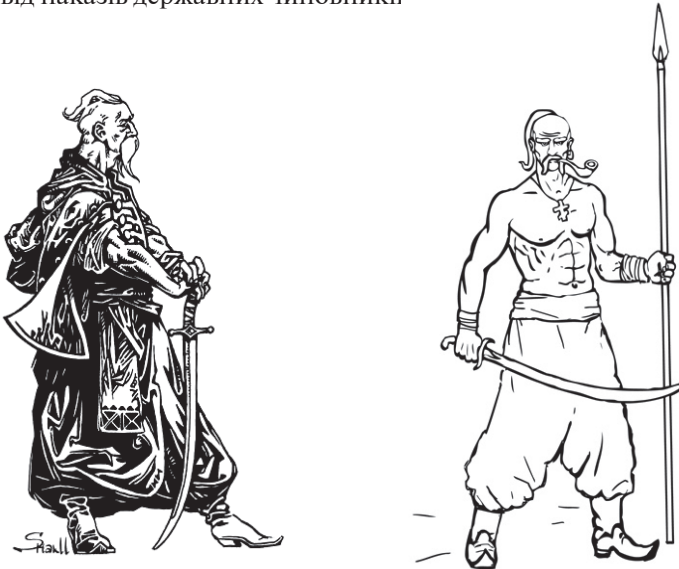

Рис. 1.12 – Запорозькі козаки

¹ Верховенство належало спочатку Речі Посполитій, а потім Московському царству і Російській імперії.

² А іноді й фактично.

У ХХ ст. анархічна модель була реалізована на теренах України в рамках «Селянської Радянської Республіки» з центром у Гуляйполі, лідером якої був Нестор Махно. Ця суперечлива постать оцінювалася по-різному ще з часів громадянської війни. Так, відомий більшовик С. Аралов називав феномен Н. Махна та йому подібних народних лідерів системою «...отаманства та батьківщини» [13, с. 138]. Практично те ж зазначає лідер білого руху А. Денікін, називаючи Махно відважним та дуже популярним розбійником і талановитим партизаном [82, с. 187]. Сучасні ж українські мислителі, навіть визнаючи таланти та здібності Н. Махна, відносять його на периферію боротьби, відмовляючи йому у праві вважатися однією із сторін громадянської війни: «Периферія дала цілий ряд низових провідників – свого роду феноменальних людей. Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібний керівник, але при досить низькому інтелекті й повній відсутності будь-якого конструктивного суспільного ідеалу» [166, с. 211].

Проте сам Н. Махно у своїх спогадах чітко висловлюється щодо свого ідеалу радянської влади: «Влада Рад на місцях – це, за селянським світоглядом, означає, що уся влада і в усьому повинна ототожнюватися безпосередньо із свідомістю та волею трудящих; що сільські, волосні або районні Ради робочо-селянських депутатів є не більше й не менше, як одиниці революційного поєднання та господарського самоврядування» [206].

Отже, у Н. Махна був свій суспільний ідеал. Інша річ, що, як цілком слушно стверджує російський дослідник В. Голованов, «махновщина... не могла реалізувати... свою, хоча й невеличку, конструктивну програму, не маючи на це ані матеріальних засобів, ані людей, ані (як би це зверхньо не звучало) духовної сили» [73].

Н. Махно розпочинав свою діяльність як голова місцевого селянського союзу у Гуляйполі. Потім він став першим головою Гуляйпольської Ради робочих та селянських депутатів, а в червні, після початку заколоту генерала Л. Корнилова – головою комітету порятунку революції. Саме тоді у нього виникла ідея заміни донських козаків своїми гуляйпольцями. На думку М. Сацкова, такий крок міг призвести до створення своєрідної військової общини, яка «...маючи певні вольності та пільги, могла б захистити кордони нової революційної держави» [311, с. 96].

25 вересня 1917 р. Н. Махно підписав декрет Ради про націоналізацію усієї землі в повіті та поділі її між селянами. Тобто фактично Н. Махно реалізував ідеї Жовтневої революції достроково.

У 1918 р. Н. Махно розпочинає боротьбу як із білими, так і з націоналістичними силами України, а в травні 1919 р. у його повстанську анархістську бригаду «імені батьки Махно» вступає із своїм загоном Маруся Никифорова. В той час махновці формально входили до складу Задніпрянської радянської дивізії Українського фронту, хоча й зберегли права повної автономії (виборність командирів, анархістська ідеологія та боротьба під чорними знаменами анархії). А найголовніше — на території махновців накази більшовиків не виконувались, і створення адміністративно-карних структур (НК, ревкомів, продзагонів) Н. Махно на своїй території не дозволяв. «Махновія» була державою у державі. Тут відбувався черговий експеримент побудови анархістського суспільства.

У 1919 р. махновці звільнили від денікінців величезний район, що охоплював частини Херсонської, Київської, Таврійської, Катеринославської губерній з населенням у кілька мільйонів чоловік. Силами Культпросвіти¹ на всьому просторі повернення махновців йшла масова агітація селян, що закликала до повстання проти білих.

Відбулися й активні дії, які були пов'язані із практичною реалізацією ідей Гуляйпольського союзу анархістів, який, як відомо, своїм завданням бачив пропаганду анархізму, організацію вільних селянських комун і економічних робочих спілок, а також встановлення зв'язків між містом і селом з прицілом на створення в майбутньому безвладної трудової комуні робітників і селян.

Так, зокрема, 26 жовтня 1919 р. у № 4 «Вільного Бердянську» — друкованого органу махновців Бердянського району, з'явилося оголошення ініціативної групи бердянських вчителів: «Внаслідок від'їзду багатьох викладачів з кадетською армією, навчання в окремих школах міста та повіту не проводяться. Водночас у місті є маса безробітних учителів, яка могла б продовжити перервані заняття. На підставі викладеного ініціативна група безробітних учителів та вчительок запрошує товаришів на збори, які відбудуться 26 жовтня у неділю об 11 годині дня у приміщенні культурно-просвітницького відділу (Біржевий проспект, 9). Внаслідок того, що збори скликаються удруге, вони будуть вважатися дійсними за будь-якої кількості присутніх» [228, с. 217]. Масова самоорганізація охопила всі вікові групи. Навіть юнацькі організації Вільного району² об'єднувалися в Будинок юнацтва, який був покликаний давати робітничо-селянській молоді знання, розвивати у

¹ Культурно-просвітницький відділ Військово-революційної ради махновської армії на чолі з В. Воліним.

² Так іноді називалася територія, що контролювалася Н. Махно.

неї самостійність і індивідуальну творчість. На думку анархістів, це дозволить у подальшому забезпечити їй «природний розвиток вільного суспільно-соціального життя» [5, с. 58].

У липні 1919 р. Н. Махно, оголошений більшовиками «ворогом революції», об'єднався з Н. Григор'євим. Між ними були розподілені обов'язки: Н. Махно став головою Повстанської ради¹, а Н. Григор'єв – командуючим військами.

Наприкінці 1919 р. бригада «імені батьки Махно» розрослася до армії. Сам Н. Махно та усі його організації формально підкорялися революційній військовій раді армії, яку очолював анархіст В. Волін. І хоча насправді усім керував Н. Махно, який у раді лише затверджував свої рішення, однак і вона мала самостійний статус. Так, зокрема РВРА самостійно проводила культурно-масові заходи серед населення, мітинги, селянські з'їзди, розподіляла серед сіл награбоване.

Армія «імені батьки Махно» була ліквідована протягом 1920–21 рр., коли виступила проти заходів більшовицької влади щодо продрозвертки.

Утім, хоча Н. Махно і контролював велику територію та мав у підлеглості колосальну кількість осіб, формально він ніколи не був главою держави. Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що сам Н. Махно був анархістом, а отже відкидав ідею держави як такої.

Таким чином, анархістська модель створює громадянське суспільство, яке, поглинаючи собою усе суспільство, ліквідує саму можливість існування держави та її глави.

Утім ця модель здебільшого недооцінюється, про що, зокрема, свідчать як Помаранчева революція, так і Євромайдан.

Здебільшого перехід від тоталітаризму до демократії відбувається «зверху» – шляхом реформування держави. Це, зокрема, спостерігалось і в СРСР.

У квітні 1985 р. генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов розпочав реформування СРСР. На перших порах держава з тоталітарної почала трансформуватися в авторитарну, дозволяючи громадянам СРСР формувати різного роду неполітичні об'єднання: спортивні, уфологічні, релігійні тощо. При цьому сам М. Горбачов формально не був главою держави, але він очолював правлячу партію як «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства», а тому фактично йому й належала вся повнота влади в країні. 1 жовтня 1988 р. він стає офіційним главою держави – Головою Президії Верховної Ради СРСР. Фак-

¹ Свого роду диктатором.

точно з цього моменту активно розпочинаються процеси гласності та лібералізації. 1 грудня 1988 р. до Конституції СРСР були внесені зміни, відповідно до яких «вищим органом державної влади СРСР» став 3-й з'їзд народних депутатів СРСР. Свідченням встановлення ліберальної моделі при цьому може служити той факт, що саме під час роботи означеного органу вперше виникла опозиція – так звана «Міжрегіональна депутатська група», активними членами якої були відомі на той час особистості – Т. Гдлян, Б. Єльцин, Г. Попов, А. Сахаров, А. Собчак та ін. Вперше виник постійно діючий парламент – Верховна Рада СРСР, головою якої став М. Горбачов. Фактично ж можна вважати, що пік процесів лібералізації припадає на 1990 р., коли в СРСР виник інститут президентства, а редакція ст. 6 Конституції була змінена на: «Комуністична партія Радянського Союзу, інші політичні партії, а також профспілкові, молодіжні, інші громадські організації і масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, і в інших формах беруть участь у виробленні політики Радянської держави, в управлінні державними і громадськими справами» [249]. Як ми бачимо, ст. 6 виокремлювала КПРС як самостійну силу, не пов'язану із «іншими політичними партіями». Щодо Президента СРСР¹, то згідно з новою редакцією ст. 125 він визнавався «Главою Радянської держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [249].

Після провалу серпневого путчу у 1991 р. в СРСР розпочалися процеси демократизації, які не припинилися й після ліквідації цієї держави.

Отже, як ми бачимо, в СРСР рух від тоталітаризму до демократії відбувався через періоди авторитаризму і лібералізму.

В Україні процеси демократизації були штучно призупинені в 1999–2004 рр., коли в державі сформувався своєрідний квазіфеодальний тип. Намагаючись змінити ситуацію, Президент України Л. Кучма запропонував внести до Конституції низку змін з метою запровадження парламентсько-президентської республіки, коли «Прем'єр-міністр має призначати парламент», а «Президент – вносить кандидатуру на цю посаду, погоджену парламентською більшістю» [290, с. 4].

Фактично тим самим пропонувався вищеозначений варіант процесу демократизації країни «зверху»: авторитарний режим змінюється на ліберальний, а ліберальний – на демократичний.

Утім процеси лібералізації та демократизації, які відбувалися протягом 2005–2010 рр., були штучно зупинені після повернення першої редакції Конституції України 1996 р.

¹ Ним також став М. Горбачов.

В Україні знову почав складатися авторитарний режим. І хоча Президент України В. Янукович ініціював конституційну реформу, проте було зрозуміло, що повернення до демократії знову буде відбуватися «зверху».

На наше переконання, усі означені спроби демократизації відбувалися в умовах недооцінки анархічної моделі взаємодії держави і громадянського суспільства, яке, як зазначалося вище, є історично характерним для України. Саме через цю недооцінку президент та його оточення сприйняли Майдан як аналог «руського бунту», який достатньо розігнати і все заспокоїться.

На нашу думку, анархічна модель є фактично єдиною моделлю, за якої громадянське суспільство виявляється спроможним для самоорганізації. З іншого боку, вона здатна революційним способом подолати авторитарну модель і, оминувши модель ліберальну, прямо перейти до демократичної.

Зрозуміло, що анархічна модель є недоречною в сучасних умовах розбудови України як демократичної, правової та соціальної держави. Ця модель є тимчасовою, проте вона, як ніяка інша, дозволяє громадянському суспільству відчувати свою роль в процесах сучасного державотворення, що є дуже актуальним зараз — в умовах повернення України до парламентсько-президентської системи та війни з російською агресією. Втіленням анархістської моделі зараз стають і волонтерський рух, і добровольчі батальйони, завдяки яким Україна фактично бореться за свою незалежність.

За цієї системи роль президента істотно корегується у бік зменшення повноважень і при цьому зростає роль парламенту. Парламент же є не лише органом законодавчої влади, а й вищим органом народного представництва, за допомогою якого різні суб'єкти та інститути громадянського суспільства істотним чином впливають на стан справ у державі. Президент при цьому, хоча й має істотні повноваження у сфері оборони і зовнішніх відносин, проте всередині країни його роль стає більш символічною.

Таким чином, якщо анархічна модель фактично відкидає державу, то тоталітарна модель — знищує громадянське суспільство.

На відміну від радикальних моделей взаємодії суспільства, держави і громадянського суспільства (анархія чи тоталітаризм), помірковані моделі (авторитарна чи ліберальна) припускають існування як більш-менш розвиненого громадянського суспільства, так і впливової держави.

Зокрема, авторитарна модель дозволяє існування будь-яких громадських об'єднань, які не пов'язані із політичною діяльністю¹, тоді як політичні інститути² або взагалі забороняються, або ж їхня діяльність штучно ускладнюється. Водночас ліберальна модель дозволяє створення будь-яких організацій, діяльність яких не спрямована на насильницьке повалення існуючого ладу.

За авторитарної моделі суспільство реалізує свої інтереси через державні інститути, але у певних (перш за все – позаполітичних) сферах можуть існувати окремі елементи громадянського суспільства (рис. 1.13).

Історія авторитарної моделі взаємодії держави і громадянського суспільства в СРСР знає два етапи. Перший етап (1921–1971 рр.) умовно можна визначити як добу партійно-вождистського авторитаризму, адже саме цей період був пов'язаний з діяльністю партійних вождів – В. Леніна, Й. Сталіна, М. Хрущова та Л. Брежнєва. Другий етап (1985–1987 рр.) – період прискорення, під час якого М. Горбачов авторитарними методами намагався модернізувати радянську політико-правову соціально-економічну систему.

У 1917–1920 рр. громадянського суспільства³ фактично не існувало. Це був період становлення. Фактично про виникнення нормальних інститутів як держави, так і громадянського суспільства, можна говорити лише після запровадження Нової економічної політики (НЕП) у 1921 р.

Період НЕПу (1921–1929 рр.) характеризується досить сильною державою. Проте в радянських республіках (а потім і в СРСР) в позаполітичній сфері починає складатися громадянське суспільство. Зокрема це стосується численних кооперативів та різних громадських об'єднань. Так, можна згадати про те, що саме в цей час починають формуватися численні дитячі організації: від скаутів до піонерів, що відображається в дитячій літературі [305, с. 97–103, 111]. Звісно, вони жодним чином не могли істотно впливати на діяльність держави, проте сама їх наявність дозво-

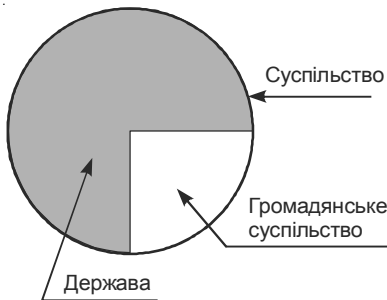

Рис. 1.13 – Авторитарна модель

¹ Маються на увазі різного роду клуби за інтересами, підприємницькі асоціації тощо.

² Політичні партії, політичні рухи, окремі групи тиску.

³ До речі, так само як і нормальної держави.

ляє стверджувати, що в СРСР існувало, хоча й дуже обмежено, громадянське суспільство.

Існувала в СРСР авторитарна модель і в часи «культу особи» Й. Сталіна у 1934–1953 рр. І хоча більшість авторів наголошує на тому, що «культ особи» виник у 1929 р., але, на нашу думку, з цим погодитись не можна, адже в період з 1929 р. і далі в країні існувала внутріпартійна опозиція: «правий ухил» (М. Бухарін, О. Риков та ін.), платформа «союзу марксистів-ленінців» (група М. Рютіна) тощо. З деякими з них влада розправлялася за допомогою карних органів¹ та на партійних форумах². Врешті-решт в самому суспільстві спостерігалось деяке відсторонення від влади. Наприклад, в Україні абсолютна більшість селянства була заклопотана своїми інтересами, а не інтересами партійно-державної верхівки. Щоб «зламати» таке ставлення українського селянства, Й. Сталін, К. Ворошилов, Л. Каганович, Й. Якір та інші лідери ВКП (б) організували в Україні голодомор у 1932–1933 рр. У 1934 році відбувся XVII з'їзд ВКП (б), на якому колишні опозиціонери «ка-ялися», а сам з'їзд одержав назву «З'їзд переможців» над українським селянством. Крім того, саме в 1934 р. Й. Сталін одержав довгоочікуваний привід для репресій проти своїх політичних супротивників: 1 грудня 1934 р. в Ленінграді було вбито С. Кірова³.

В сам же період «культу особи» також існували окремі елементи громадянського суспільства. Так, зокрема, загальновідомим є той факт, що за тих часів існували численні артілі як промислового, так і виробничого характеру. На початку 1941 р. Раднарком і ЦК ВКП (б) спеціальною постановою заборонили окремим начальникам втручатися в діяльність артілей та підкреслили обов'язкову виборність керівництва промкооперації на всіх рівнях, на два роки підприємства звільнялися від більшості податків і держконтролю над роздрібним ціноутворенням – єдиною і обов'язковою умовою було те, що роздрібні ціни не повинні були перевищувати державні на аналогічну продукцію більше, ніж на 10–13 % (і це при тому, що держпідприємства знаходилися в більш складних умовах: пільг у них не було) [362]. Як бачимо, у виробничій сфері і за часів «культу особи» існували окремі елементи громадянського суспільства.

Те ж саме стосується організацій для підлітків. У 1940 р. відомий радянський письменник А. Гайдар написав повість «Тимур та його

¹ Зокрема, у 1932 р. група М. Рютіна була розгромлена органами ОДПУ.

² «Правий ухил» у ВКП (б) було засуджено на двох пленумах ЦК ВКП (б) 1929 р.

³ Дехто вважає, що вбивство організував сам Й. Сталін або хтось, «хто був зобов'язаний охороняти Кірова» [383, с. 138].

команда» про групу підлітків, які намагаються допомагати літнім людям та членам родин червоноармійців. Після виходу повісті в Радянському Союзі став зароджуватися неформальний тимурівський рух. І хоча тимурівці були частиною радянської ідеологічної системи, проте вони зберігали при цьому деякий дух волонтерства. Фактично тимурівський рух також був одним з елементів громадянського суспільства в СРСР періоду правління Й. Сталіна.

Більше того, перші вибори до Верховної Ради СРСР, які, до речі, відбулися у 1937 р., були альтернативними (хоча ця альтернатива й передбачала лише членів ВКП (б)). Зокрема, загальновідомим є той факт, що на виборчому окрузі, до якого входив Сталінський район м. Москви¹, балотувалися дві кандидатури: сам Й. Сталін та М. Булганін.

За часів М. Хрущова відбувалася також певна трансформація громадянського суспільства. Так, зокрема, в економічній сфері саме він у 1956 р. наказав до 1960 р. повністю передати державі всі артільні підприємства — виняток становили тільки дрібні артілі побутового обслуговування, художніх промислів, і артілі інвалідів, причому їм заборонялося здійснювати регулярну роздрібну торгівлю своєю продукцією. Розгром авангардистів у 1962 р. розпочався після того, як 1 грудня 1962 р. М. Хрущов відвідав їхню виставку в Манежі, присвячену 30-річчю московського відділення Союзу художників СРСР. Будучи не підготовленим до сприйняття абстрактного мистецтва, він різко розкритикував авангардистську творчість, використовуючи нецензурні вирази. В результаті подій на виставці наступного дня в газеті «Правда» було опубліковано розгромну доповідь, після чого розпочалася кампанія проти формалізму і абстракціонізму в СРСР.

З іншого боку, саме в цей період виникає субкультура шестидесятників та їхніх послідовників: «фізиків», «ліриків», «похідників» та «комунарників», які багато в чому були незалежними від державного впливу, хоча й ніколи не виступали проти радянської політичної системи.

Після того, як М. Хрущова усунули від влади, партійним вождем став Л. Брежнев. Саме за часів його правління в СРСР почала складатися тоталітарна модель. Проте на першому етапі (1965–1971 рр.) все ще існували напівнезалежні соціальні групи, найбільш відомими з яких були бітломани та хіпі. Проте саме в цей період виникає дисидентський рух як реакція значної частини інтелігенції на судовий процес над письменниками А. Синявським та Ю. Данієлем, який відбувся у лю-

¹ Згодом він називався Первомайським, а нині це — частина Східного округу м. Москви.

тому 1966 р. Цей суд не лише сприяв кристалізації громадської думки, а й стимулював перші форми громадянської активності (насамперед, у вигляді числених петицій на захист засуджених письменників). Протягом 1968–1969 рр., під впливом нових політичних процесів¹, громадянська активність стала набувати ознак суспільного руху. Проте, як визнавали дослідники дисидентського руху, дисиденти ніколи не мали нічого подібного до спільної програми, а ті з них, хто стояв на певній політичній платформі – від марксистської (Рой та Жорес Медведєви, П. Григоренко) до православно-націоналістичної (В. Осипов та ін.), – усвідомлювали її як свою особисту справу.

Під час реалізації тоталітарної моделі (1972–1984 рр.), дисидентський рух фактично був єдиним втіленням громадянської позиції.

На другому етапі – прискорювальному, авторитарна модель знову відроджується. Проте тепер дедалі більше з'являється виявів саме політичного аспекта при її реалізації. Так, можна згадати про цькування в радянських ЗМІ Н. Андрєєвої за її просталінську статтю «Не можу поступатися принципами» або про Б. Єльцина, який насмілився виступити з критичними зауваженнями роботи ЦК КПРС, за що був відправлений у відставку з поста I секретаря Московського міського комітету КПРС. Він не отримав політичної реабілітації навіть на XIX конференції КПРС, хоча й просив про це.

Проявом авторитарної моделі взаємодії держави із громадянським суспільством були події 1986 р. в Алма-Аті, коли організований студентами Алма-Атинського державного театрального-художнього інституту мітинг під гаслами «Кожному народові – свого вождя!», «Хай живуть ідеї Леніна!» та «Ми за добровільне зближення націй, а не за примусове!», який був спрямований проти кулуарного позбавлення влади першого секретаря ЦК Компартії Казахстану Д. Кунаєва та призначення на його місце Г. Колбіна, було силоміць розігнано.

В умовах реалізації авторитарної моделі значною мірою зростає роль лідера. Ним, зазвичай, є глава держави.

Як приклад можна навести авторитарну модель в Індонезії, де успіх соціально-економічної модернізації багато у чому було викликано діяльністю президента М. Сухарто. Щоб це зрозуміти, слід звернутися до післявоєнної історії Індонезії.

Нинішня Конституція Республіки Індонезія була прийнята 18 серпня 1945 р. В той же час, під тиском США, Великобританії і Нідерлан-

¹ Наприклад, кримінальна справа А. Гінзбурга та Ю. Галанскова, яка набула розголосу у січні 1968 р.

дів, Індонезія у 1949 р. була змушена прийняти іншу Конституцію, яка, однак, викликала різке невдоволення. Це дозволило тимчасовому парламенту вже 17 серпня 1950 р. прийняти нову Конституцію. Вона підтвердила прихильність п'ятьом принципам «Панча сила», що були проголошені ще Конституцією 1945 р. Було передбачене створення однопалатного парламенту — Ради Народних Представників (РНП), що разом із президентом здійснював законодавчу діяльність і контролював діяльність уряду. Останній же був відповідальним перед парламентом. РНП обиралася на основі загального, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Конституція встановила активне виборче право з 18 років або з моменту вступу в шлюб і пасивне — з 25 років. Виборча система була пропорційною: голоси в РНП розподілялися між партіями відповідно до кількості здобутих ними голосів. За Конституцією президент мав законодавчі повноваження, включаючи право призначати прем'єр-міністра і міністрів, а також розпускати РНП. Водночас була заснована посада віце-президента.

Однак після революційна криза і з прийняттям Конституції продовжувала розростатися. Між 1950 і 1965 роками було здійснено дві спроби її подолання. Спочатку спробували замінити президентську республіку парламентською. Доля країни вручалася Установчим зборам, що повинні були стати ареною пошуків загальнонаціональної злагоди та її гаранта.

У 1955 р. були проведені перші вибори в Установчі збори, які були покликані розробити нову Конституцію Індонезії. Однак через внутрішні розбіжності вони не змогли цього зробити, тому що депутати дискутували місяцями і роками, не знаходячи консенсусу. Жодна з фракцій не мала рішучої переваги. З вересня 1950 по березень 1957 р. коаліційні уряди шість разів сходили зі сцени, не встигнувши вирішити економічні проблеми.

У відповідь на це почалися регіональні заколоти, що призвело до введення у 1957 р. військового стану. У квітні 1959 р. президент Ахмед Сукарно вперше запропонував повернутися до Конституції 1945 р. Усього ж у травні-червні 1959 р. ця пропозиція тричі ставилася на голосування в Установчих зборах, але не змогла набрати необхідні 2/3 голосів, хоча й отримали понад 50 %. Тому 5 липня 1959 р. спеціальним декретом Президента Установчі збори були розпущені, а в дію введена Конституція 1945 р.

Це досить короткий правовий документ, який складається з преамбули (п'ять принципів Панча сила), 16 розділів, 37 статей, перехідних постанов (включаючи 4 статті) і додаткових постанов. Перехідні і

додаткові постанови мали тимчасовий характер.

У цілому ж суттєвою рисою Конституції було наділення глави держави – Президента майже безмежними повноваженнями: згідно з ч. 1 ст. 4 Конституції Республіки Індонезія, що була прийнята 18 серпня 1945 р. «Президент Республіки Індонезія управляє державою відповідно до Конституції» [147, с. 443]. Тим самим акцент у боротьбі з кризою переносився на авторитарно-патерналістські методи.

На протипагу західній ліберальній демократії президент А. Сукарно назвав новий режим «спрямованою демократією». Він вважав, що саме тоді президент і Кабінет міністрів зможе на благо всієї нації, без перешкод з боку неконструктивного парламенту, «спрямовувати» соціально-економічні, політико-правові і культурні процеси в суспільстві.

В. Сумський підкреслював, що, згідно з новим регламентом парламентська процедура стала відповідати нормам общинної поведінки, сімейної солідарності, взаємодопомоги і співробітництва. Вважаючи «роз'єднувальною» практику індивідуального голосування, в нових умовах парламентарі прагнули до своєрідного сільського консенсусу в результаті терплячого обговорення проблеми (*musyawarah*). У результаті цього в зал засідань народні представники приходили вже з готовим рішенням і прилюдно не сперечалися, адже консенсус був досягнутий ще в кулуарах. Крім дев'яťох партій Індонезії, у Народному консультативному конгресі і Раді народних представників забезпечили собі місця також і представники т.зв. функціональних груп («сухопутні війська», «католики», «робітники», «молодь» тощо).

Хоча зовні «спрямована демократія» і мала вигляд диктатури та культу довічного президента А. Сукарно, останній був змушений балансувати між армією, котрій з кінця 50-х років належало багато колишніх іноземних підприємств, і Комуністичною партією Індонезії (КПІ). І якщо перша пішла за А. Сукарно, оскільки ідея «функціонального представництва» дозволяла збройним силам відігравати легальну політичну роль, то компартію влаштовувала певна залежність від неї президента і створений ним ідеологічний клімат: кількість комуністів неухильно збільшувалась.

Таке становище не могло тривати довго. І в міру того, як розвивалася післяреволюційна криза, дозрівала і єдина сила, здатна покласти цьому край. Цією силою була армія.

В. Сумський зазначає, що до початку 60-х років частина офіцерського корпусу і вищих громадських чиновників утворили ядро нового класу – бюрократичної буржуазії. Розкрадаючи державну скарбницю, використовуючи посадові повноваження і зв'язки для особистого зба-

гачення, ці капіталісти-бюрократи занурювали економіку у хаос, в той же час паразитуючи на цьому. Однак наприкінці «спрямованої демократії» настав момент, коли інфляція поставила під загрозу їхні кошти. Негайною необхідністю стало термінове проведення економічної модернізації.

Контакт з експертами, чия кваліфікація дозволяла б їм взятися за вирішення цієї проблеми, виник в армії завчасно. Крім того, цивільні технократи Еміль Салімо, Алі Вардана і Віджойо Нітісастро мали довіру західних держав і могли сприяти отриманню кредитів. Крім того, в армії були як власні «виходи» на зовнішній світ, так і своє бачення міжнародних проблем.

Вплив КПП в армії був невеликим. Незважаючи на це, у вересні 1965 р. командир батальйону охорони президента А. Сукарно підполковник Унтунг Бін Сьямсург організував змову лівих армійських офіцерів¹, спрямовану на усунення ряду вищих посадових осіб сухопутних сил. Частина керівництва КПП підтримала дії підполковника, не повідомивши про це ЦК своєї партії. Змова вилася у палацевий путч, що не отримав підтримки народу і зазнав поразки. Влада фактично перейшла до військових на чолі з командуючим силами стратегічного резерву генералом Мохамедом Сухарто. Формально залишивши А. Сукарно на посаді президента, військові взяли в свої руки всю повноту влади. У березні 1966 р. А. Сукарно був змушений видати президентський декрет про передачу функцій глави виконавчої влади М. Сухарто. У березні 1967 р. Тимчасовий народний консультативний конгрес позбавив А. Сукарно президентського мандату і передав ці функції М. Сухарто, а в квітні 1968 р. останній призначається Президентом Індонезії.

Так закінчилася епоха «спрямованої демократії» А. Сукарно і почався період «нового порядку» М. Сухарто.

В роки «нового порядку» багато з конституційних положень про свободу слова, преси, партій багато в чому істотно обмежуються і навіть нівелюються нормами діючого кримінального кодексу і підзаконних актів.

Так, указ президента М. Сухарто 1969 р. про боротьбу з підривною діяльністю дуже широко тлумачив цю діяльність. До неї відносилось, наприклад, поширення ворожих слухів і організація ворожого ставлення до урядових установ. Відповідно до ст. 154 КК Індонезії будь-яка особа, що прилюдно виражає почуття ненависті до уряду або ж

¹ Так званий «Рух 30 вересня».

викриває його політику, могла бути засуджена до семи років ув'язнення чи оштрафована у розмірі 300 рупій. Тому будь-яка критика на адресу державних установ, посадових осіб або військових кваліфікувалася як суспільно-небезпечне діяння, карне в кримінальному порядку.

Не кращими були справи і з свободою преси. Перший закон про пресу, прийнятий слідом за військовим переворотом у 1966 р., суттєво звузив рамки цієї свободи. Однак порівняно з аналогічним законом 1982 р. він був ще м'яким. Згідно з останнім законом діяльність ЗМІ Індонезії жорстко контролювалася Радою у справах преси, яка складалася з представників преси й уряду й очолювалася міністром інформації. Закон 1982 р. чітко визначив два основні завдання ЗМІ: *по-перше*, сприяти зміцненню духу єдності нації, дисципліни, відповідальності індивіда перед суспільством, підйому національної інтелігенції; *по-друге*, стимулювати участь народу в суспільному розвитку. Будь-яке порушення цих завдань могло призвести до негайного накладення на ЗМІ великого штрафу, закриття того чи іншого видання і осудження журналістів та редакторів, що припустили «порушення» Закону про пресу. Рада у справах преси повністю контролювала видачу ліцензії на будь-яке видання, віщання тощо.

Таке істотне обмеження свободи слова не могло не позначитися на політичній (насамперед – партійній) діяльності громадян Індонезії.

Так, ще в березні 1966 р. М. Сухарто видав від імені президента А. Сукарно указ про офіційну заборону КПІ. Сесія Тимчасового народного консультативного конгресу, що відбулася в червні 1966 р., затвердила цей указ і прийняла постанову про заборону в Індонезії будь-якої діяльності, спрямованої на поширення марксистських ідей в країні.

У 1973 р. дев'ять легальних партій були зведені в дві. З них п'ять організацій націоналістичної і християнської орієнтації ввійшли до Демократичної партії Індонезії (ДПІ), а інші (мусульманські) – до Партії єдності і розвитку (ПЄР). На противагу партіям ще в жовтні 1965 р. військові створили ГОЛКАР (Об'єднаний секретаріат функціональних груп) – союз функціональних груп, робочих, селянських, молодіжних, жіночих і інших організацій. В. Хорос, Г. Майданик та інші зазначають, що формально ГОЛКАР не був партією. Тому законодавча заборона на політичну агітацію в селі, яка спорудила бар'єр перед партіями, не поширювалася на ГОЛКАР. Це було пов'язано з тим, що членство в цій організації було обов'язковим для державних службовців, у т.ч. сільських вчителів та старост, що забезпечувало монополію патрунування і пропагандистської обробки величезної маси сільського населення.

Відомо, що виборчий процес в Індонезії був налагоджений ще до середини 70-х років і з тих пір виглядав як монотонна низка п'ятирічних циклів, на стику яких — у 1977/78; 1982/83; 1987/88; 1992/93 тощо — спостерігалось короткочасне поживалення в партійно-політичній діяльності. Хоча правову основу діяльності ПЄР, ДПІ і ГОЛКАР закріпив відповідний Закон «Про політичні партії і ГОЛКАР», прийнятий лише в 1985 р., до і після прийняття цього закону виборчий процес виглядав приблизно однаково: навесні певного року збройні сили приводилися у стан бойової готовності, а партії і ГОЛКАР скликали передвиборні мітинги. Згідно з законами про загальні вибори 1969, 1975 і 1985 рр. відкрита боротьба за виборця дозволялася лише на декілька тижнів, далі йшла семиденна перерва для охолодження пристрастей, а потім проводилися загальні, рівні і прямі вибори при таємному голосуванні в Раду народних представників.

Восени її новий склад приступав до роботи, керуючись *musyawarah*, що запровадив ще А. Сукарно. До цього часу ГОЛКАР, частина ПЄР і ДПІ висували М. Сухарто своїм кандидатом у президенти і той погоджувався. У лютому-березні наступного року в Джакарту з'їжджалася 1 000 депутатів Народного консультативного конгресу. 500 із них були членами РНП, а інші 500 осіб були неоднорідними за складом: частина (військові і представники ГОЛКАР) призначалася президентом, частина — керівництвом ГОЛКАР, ПЄР і ДПІ, виходячи з частки голосів виборців, отриманої ними в ході останніх виборів, а інші — призначені президентом представники провінцій і окремих функціональних груп (підприємці, робочі, жінки, молодь тощо). Вони заслуховували і схвалювали звіт президента, затверджували «Основні напрямки державного курсу» і «обирали» М. Сухарто президентом.

Потім президент, згідно зі ст. 17 Конституції, особисто вирішував, хто ввійде до складу Кабінету міністрів. Після цього корекція офіційних структур закінчувалася, і на перший план виходили турботи про економіку.

З погляду сучасності, М. Сухарто зробив вибір на користь іноземних інвестицій і приватного підприємництва, для чого був створений відповідний правовий режим. Це дозволило фахівцям з дипломами американських університетів розробити економічну стратегію. Вже в 1968–1969 рр. різко знизилася темпи інфляції, а ріст цін призупинився. Вдалося збалансувати бюджет, забезпечивши регулярні поставки західної допомоги, а також домовитися з західними кредиторами про відстрочки виплат зовнішнього боргу. Через декілька років була конвертована рупія. Керівництво країни оголосило найближчими цілями: *по-перше*, задоволення ос-

новних потреб народу (підйом сільського господарства та обслуговуючих його галузей промисловості, у т.ч. текстильної); *по-друге*, подальше створення передумов для діяльності іноземного капіталу (інфраструктурне будівництво, виробництво будматеріалів, транспорт, зв'язок); *по-третє*, забезпечення поточної платоспроможності держави (нарощування експорту нафти й іншої сировини). Проголошений М. Сухарто «новий порядок» почав виводити Індонезію на шлях економічного зростання. Приплив нафтодолларів у першій половині 70-х років прискорив цей процес і дозволив активніше приступити до індустріалізації.

Однак, не здобувши підтримки своєї політики від конкретного адресата (національний приватний бізнес на той період часу ним ще не став), уряду довелося по-новому налагоджувати адміністративні механізми. Так відбувався перехід від системи державного кредитування до РЕПЕЛІТА – «п'ятирічних планів розвитку», до виконання яких Індонезія приступила в 1969/70 р.

Кон'юнктурні коливання першої половини 80-х років і різке падіння світових цін на нафту, висунули необхідність структурної перебудови, лібералізації і більшої відкритості економіки Індонезії. Вже в ході РЕПЕЛІТА–IV (1984–1988 рр.) «новий порядок» здійснив низку заходів, щоб заохотити ініціативу виробників готової промислової продукції і збільшити експорт товарів ненафтової групи. Частково були скасовані нетарифні зовнішньоторговельні бар'єри і посередництво державних монополій в імпортних операціях, розпочата послідовна дерегуляція ринку цінних паперів і банківської справи, істотно було розширене поле діяльності іноземного капіталу.

Позитивні результати не змусили себе довго чекати. У 80-ті роки питома вага готових виробів промисловості в структурі індонезійського експорту зросла у п'ять разів, наблизившись до 50 %, а частка обробної промисловості в структурі ВВП практично зрівнялася із часткою сільського господарства. Середньорічний приріст виробництва в будівництві й обробній промисловості в період РЕПЕЛІТА–IV склав більш 10 % [340, с. 66]. Сам же М. Сухарто вважав, що після РЕПЕЛІТА–V Індонезія стане економічно розвиненою країною: «Наприкінці п'ятої п'ятирічки ми маємо твердий намір вступити у стадію економічного злету у нашому розвитку, тобто підвищення його до рівня, коли ми, спираючись на власні сили, зможемо продовжити процес розвитку у напрямку до суспільства, яке мріємо збудувати» [343].

Не меншу роль відіграє авторитарна модель в умовах виходу із суспільно-політичної кризи. Як приклад, можна навести ситуацію в Японії 1935–1936 рр. та КНР 1989 р.

Так, у Японії в 1920-х роках на основі правонаціоналістичних угруповань зародився фашистський рух, який на початку 1930-х років сформувався у доволі впливову силу. Японія опинилася у стані тероризму, спрямованому проти видатних представників політичних та промислово-фінансових верств.

26 лютого 1936 р. в Японії фашистські угруповання підняли заколот, який утім не мав успіху: фашистський рух було розгромлено, а його лідери страчені.

На нашу думку, провал фашистського путчу багато у чому відбувся внаслідок того, що японське суспільство замикалося на богоподібного імператора Хірохіто, який славився своїм войовничим характером. Саме імператор рішуче виступив проти фашистів і зберіг конституційну систему, що існувала в Японії після революції Мейдзи.

Дещо іншою була ситуація в КНР, де у червні 1989 р. відбулися численні демонстрації з вимогою демократичних реформ. З червня 30 тис. озброєних солдат Народно-визвольної армії Китаю (НВАК) здійснили спробу витіснити мітингувальників з площі Тяньаньмень у Пекіні. Спроба виявилася невдалою і вночі солдати повернулися з артилерією, танками, бронетранспортерами, тяжкими кулеметами та автоматами. Підрозділи НВАК завдали удару одночасно в різних районах Пекіну. Їх наступ на площу Тяньаньмень з трьох сторін змусив десятки тисяч людей, котрі заповнили її, до втечі. Як згадують очевидці, солдати йшли до площі за інженерними будівельними машинами, що розчищали шлях від барикад з автобусів, якими перекрили вулиці демонстранти. В результаті туди змогла пройти колона з 250 армійських вантажівок. Але першими пройшли бронетранспортери, на один з яких було вчинено напад: його підпалили протестуючі. За матеріалами Франс Пресс, одне з найзапекліших сутичок відбулося в західній частині Пекіну, приблизно в 10 км від площі, де війська відкрили вогонь по сотнях тисяч людей, що намагалися перетнути їм шлях. Танки й бронетранспортери йшли по площі Тяньаньмень та іншими районами міста, відкриваючи вогонь та зминаючи людей своїми гусеницями.

Генерального секретаря КПК Чжао Цзяна, який підтримував вимоги мітингувальників, було знято з посади, а на його місце призначено Цзян Цземіня. Проти ж демократизації політичної системи рішуче виступили не лише голова КНР Ян Шанкунь та прихильник «жорсткого курсу» прем'єр Державної Ради Лі Пен, а й «батько китайських реформ» Ден Сяопін.

Як ми бачимо, вищі керівники держави змогли нівелювати вплив керівника КПК. На нашу думку, це відбулося перш за все тому, що в

умовах авторитарного режиму (на відміну від тоталітарного) ідеологія поступається місцем прагматизму державного апарату. І якщо в часи тоталітарної КНР молоді прихильники «культурної революції», підтримані лідером КПК Мао Цзедунем, змогли нажахати державний апарат, що стало можливим лише за умови абсолютного домінування ідеологічної складової в житті китайського суспільства, то в період авторитарної КНР молоді прихильники «демократичних перетворень», підтримані лідером КПК Чжао Цзіяном, не змогли скористатися цією складовою і зазнали поразки від державного апарату. Можливо, саме певні паралелі з «культурною революцією», коли молодь намагалася безпосередньо впливати на стан справ в країні, налякали державний апарат і саме з цим пов'язана та лють, з якою були придушені заворушення на Тяньаньмень.

Утім, окрім позитивної ролі, авторитарна модель має свої вади. Зокрема, саме в її рамках може зростати корупція і тиранія, прикладом чого був режим президента Ж. Б. Бокасса в Центральноафриканській республіці (ЦАР).

Таким чином, авторитарна модель надає главі держави колосальні можливості впливати на стан справ у державі.

В умовах ліберальної моделі (рис. 1.14) суспільство однаковою мірою реалізує свою діяльність як через інститути держави, так і через інститути громадянського суспільства. За цієї моделі держава фактично «дарує» своїм громадянам права та свободи. Тим самим громадянське суспільство створюється штучно — за допомогою державної волі. Фактично саме ця модель існувала в СРСР в часи Перебудови (друга половина 1988 р.—1991 р.), коли, з одного боку існувала «гласність», а з іншого — було закріплено особливий статус КПРС як «керівної та спрямовуючої сили суспільства». Зрозуміло, що після Третього (позачергового) З'їзду народних депутатів СРСР цей статус був істотно скорегований.

Спочатку ж радянська держава «дарувала» радянському народові право обрати собі народних депутатів. Саме завдяки цьому до влади прийшли такі відомі на той час діячі, як Т. Гдлян з його ідеєю про те, що «вкрадені мафією гроші слід повернути народові» [64].

Історія ж радянського лібералізму свідчить про поступові

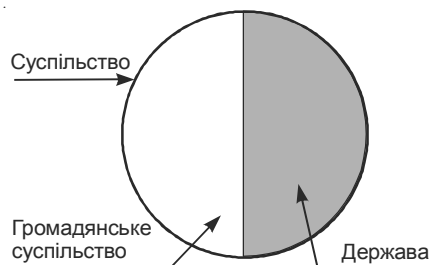

Рис. 1.14 – Ліберальна модель

дезінтеграційні та плюралістичні процеси, які врешті-решт і призвели до ліквідації СРСР.

Так, 24 грудня 1990 р. З'їзд народних депутатів СРСР видав Постанову, яка стосувалася референдуму щодо збереження на геополітичній карті світу Союзу РСР. 25 грудня 1990 р. була затверджена «Загальна концепція нового союзного договору та порядку його укладання», згідно з якою «Союз РСР – суверенна федеративна держава, що утворилася в результаті добровільного об'єднання республік» [327].

12 березня 1991 р. у центральних газетах було опубліковано проект нового союзного договору, який закріплював, що Союз суверенних республік – «суверенна, федеративна, демократична держава» [87].

Після проведення 17 березня 1991 р. консультативного референдуму з приводу збереження Союзу РСР як «оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності» [100], робота над новим Союзним договором була продовжена.

Остаточний варіант нового Союзного договору було узгоджено в Ново-Огарьові 23 липня 1991 р. Відповідно до нього «Союз Радянських Суверенних Республік (СРСР) – суверенна, федеративна, демократична держава» [86, с. 8].

Остаточню ж підписати Союзний договір планувалося 20 серпня 1991 р. Як відомо, внаслідок путчу 19-21 серпня 1991 р. ця спроба не мала позитивних результатів.

Друга модернізація радянської держави розпочалася 14 листопада 1991 р., коли було узгоджено новий проект договору, де містилось положення про те, що «Союз Суверенних Держав (ССД) – конфедеративна демократична держава».

Як ми бачимо, СРСР поступово віддавав союзним республікам дедалі більше прав.

Водночас саме в цей період виникає багатопартійна система. Так, у травні 1988 р. була створена перша партія – «Демократичний союз». Вона оголосила себе опозиційною до КПРС. У квітні 1988 р. в прибалтійських республіках виникли народні фронти, які стали незалежними масовими організаціями. Пізніше такі ж фронти виникли в інших республіках СРСР. Протягом 1988–1990 рр. з'явилося безліч інших партій, що відбивали весь спектр політичного життя країни. Зокрема, Ліберально-демократична партія Радянського Союзу (ЛДПРС) була створена в грудні 1989 р., як друга на той момент, після Демократичного союзу, опозиційна до КПРС партія. Оскільки юридично заборона на багатопартій-

ність в СРСР був знята тільки в березні наступного, 1990 року, можна сказати, що перші місяці партія існувала нелегально.

ЛДПРС уособлювала правоцентристський напрямок політичної ідеології. Ліберальний же напрямок було представлено «Демократичним союзом», християнськими демократами, конституційними демократами, республіканцями і т.д. Найбільш великою з ліберальних партій стала Демократична партія Росії, створена в 1990 р. Соціалістичні і соціал-демократичні ідеї відстоювали Соціал-демократична партія Росії, Соціалістична партія.

Стали з'являтися і націоналістичні політичні партії. У такі партії були перетворені народні фронти прибалтійських і деяких інших республік СРСР, зокрема, України.

Утім основна політична боротьба розгорнулася між комуністами і лібералами (демократами).

Ліберали виступали за приватизацію державної власності, свободу особистості, перехід до ринкової економіки. Комуністи були категорично проти приватної власності та ринкової економіки, які вони вважали основою капіталізму. Багато в чому лібералів підтримували й націоналісти.

У березні 1990 р. III З'їзд народних депутатів скасував ст. 6 Конституції СРСР, яка законодавчо закріплювала керівну роль КПРС. Були прийняті інші поправки до Конституції СРСР, що допускали багатопартійність. У жовтні 1990 р. прийнятий закон СРСР «Про громадські об'єднання». Стала можливою офіційна реєстрація політичних партій. Першими офіційно зареєстрованими партіями у березні 1991 р. стали Демократична партія Росії (ДПР), Соціал-демократична партія Росії (СДПР) і Республіканська партія Російської Федерації (РПРФ).

З'явилися й великодержавницькі громадські об'єднання, одним з яких був так званий «Руський національний легіон», куди залучали на конкурсній основі чоловіків віком від 20 до 35 років. При цьому перевага надавалася особам, які сповідують «тверді націоналістичні та державницькі (імперські!) переконання, які готові у будь-який час виступити на захист руського населення від будь-яких форм національного та економічного геноциду» [107].

Як ми бачимо, ідеї захисту росіян у будь-якому місці Землі почали формуватися ще на початку 1990-х років. І хоча тоді вони не мали колосальної підтримки, а словосполучення «націонал-патріот» було лайливим, проте підвалини сучасного російського великодержавного імперіалізму були закладені саме тоді.

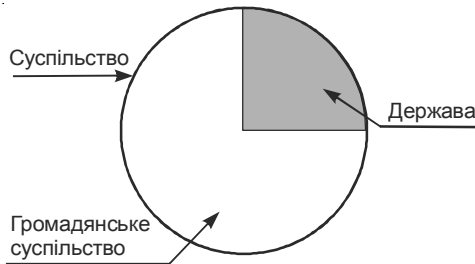

Рис. 1.15 – Демократична модель

Таким чином, помірковані моделі взаємодії суспільства, держави і громадянського суспільства надають державі можливість впливати на стан справ у державі, хоча й по-різному.

За демократичної моделі (рис. 1.15) держава врегульовує основні відносини, але інтереси суспільства здебільшого реалізують-

ся через інститути громадянського суспільства. Ця модель притаманна розвиненим країнам і регіонам – США, Західна Європа, Японія і є взірцем для більшості постсоціалістичних та пострадянських країн, у т. ч. для України.

В умовах демократичної моделі взаємодії держави з громадянським суспільством роль останнього як в непарламентських¹, так і в парламентських² системах правління є досить значною.

Як приклад можна навести ситуацію в Ліхтенштейні³ у 2003 р., коли князь Ганс Адам II, після численних протистоянь з ландтагом та урядом, під час яких народ здебільшого підтримував свого главу держави, пішов на рішучий крок: зажадав внесення змін до конституції. 16 березня 2003 р. на референдумі конституційна реформа, ініційована князем, отримала підтримку 87,7 % виборців. Така підтримка громадянським суспільством Ліхтенштейну свого князя змусила визнати результати референдуму і за кордоном. Зокрема, генеральний секретар Ради Європи В. Швіммер, після отримання результатів голосування в Ліхтенштейні, взяв їх до відома, і, враховуючи абсолютну підтримку ініціативи князя з боку населення країни, був змушений визнати необхідність поваги «...суверенної волі народу, що була виражена у вільній та демократичній формі» [391].

І якщо раніше князь міг лише розпустити ландтаг та скликати дострокові вибори, а також володів, до певної міри, правом вето, то після затвердження на референдумі змін до конституції він отримав деякі додаткові права: право відправляти у відставку уряд та призначати його

¹ Дуалістична монархія і президентська республіка.

² Парламентарна монархія і парламентська республіка.

³ Дуалістична монархія.

тимчасовий склад (ст. 80.1); право відхилити кандидатів у члени уряду, що не мають його довіри (ст. 80.2); право вето на будь-який законопроект (ст. 65.1); право запровадження надзвичайного стану та обмеження дії конституції (ст. 10). Крім того, з тексту конституції в окремий документ було виведено Закон про Княжий Дім, який віднині не підлягав веденню ландтагу, а будь-які зміни до нього міг вносити лише правлячий князь.

Таким чином, громадянське суспільство Ліхтенштейну змогло врегулювати питання взаємодії глави держави з парламентом і урядом.

Виходячи з усього вищенаведеного, можна зрозуміти, що фактично існують радикальні (тоталітарна і анархічна), помірковані (авторитарна і ліберальна) та ідеальна (демократична) моделі взаємодії держави з громадянським суспільством.

Аналізуючи структуру громадянського суспільства, тобто його внутрішній устрій, що відображає різноманітність та взаємодію його складових, які забезпечують його цілісність та динамізм розвитку, ми усвідомлюємо, що вона складається з таких систем, як соціальна, економічна, політична, духовно-культурна та інформаційна (табл. 1.3).

При цьому економічна система являє собою сукупність економічних інститутів та відносин, у які вступають люди у процесі реалізації відносин власності, виробництва, розподілу, обміну та споживання сукупного суспільного продукту.

Політична система утворюється за рахунок цілісних самоврегульованих елементів, що пов'язані з владою. Структурними елементами громадянського суспільства тут можуть бути політичні партії, рухи та групи тиску. При цьому не можна не погодитися з думкою доктора юридичних наук В. Медведчука, який свого часу зазначав: «...будь-яка політична партія (мається на увазі нормальний процес патогенезу, а

Таблиця 1.3 – Основні елементи структури громадянського суспільства

Вільні взаємовідносини між людьми	Соціальні інститути
<i>Сімейні</i>	Шлюб, сім'я, материнство, виховання тощо
<i>Економічні</i>	Приватна власність, фермерство, акціонерні товариства тощо
<i>Теорчі</i>	Винахідництво, наука, живопис, творчі союзи тощо
<i>Релігійні</i>	Вірсповідання, церква, вінчання, Різдво Христове тощо
<i>Політичні</i>	Партії, рухи, організації, клуби, дискусії тощо
<i>Міжнародні</i>	Неурядові організації, фестивалі, конкурси тощо

не те, що ми бачили в Україні, коли партії просто створювались як подарунки для одних або інших політиків), з одного боку, завжди формується в середовищі громадянського суспільства, живиться його енергією, представляє інтереси тих чи інших його частин (невипадково етимологічно партія — це «pars», тобто частина), а з другого — ставить за мету інтеграцію до системи публічної влади через проведення своїх представників на посади в органах законодавчої чи виконавчої гілок державної влади» [208, с. 317—318]. Таким чином, політичні партії стають тими інститутами, завдяки яким громадянське суспільство безпосередньо взаємодіє із державою.

Соціальна система охоплює сукупність об'єктивно сформованих спілок людей та взаємовідносин між ними. До соціальної системи громадянського суспільства належить родина; громадські організації¹ тощо. Духовно-культурна система утворюється з відносин між людьми, їх об'єднаннями, державою та суспільством у цілому з приводу духовно-культурних благ і відповідних матеріалізованих інститутів та установ², за допомогою яких реалізуються ці відносини. І, нарешті, інформаційна система складається в результаті спілкування людей між собою безпосередньо і за допомогою засобів масової інформації. Елементами інформаційної системи громадянського суспільства виступають суспільні, муніципальні та приватні організації, установи та підприємства, а також громадяни та їх об'єднання, що створюють засоби масової інформації.

Таким чином, статус держави визначається перш за все тим, що вона є єдиною політичною спільнотою суспільства, яка взаємодіє із громадянським суспільством або через домінування, або через рівновагу.

1.3. Генеза держави

Соціальна структура суспільства в своєму розвитку пройшла низку етапів. Залежно від мікро- та макросистемної суспільної еволюції ці етапи різняться. Так, на мікрорівні³ суспільство знає три етапи: стадо, рід і сім'я (родина). На макрорівні⁴ — чотири: стадо, рід, плем'я і держава.

¹ У т.ч. церква.

² Релігійних, освітянських, культурних, наукових.

³ Первинна ячейка суспільства.

⁴ Організація соціуму.

Виходячи з цього, питання походження держави слід розглядати як макроеволюційний процес розвитку суспільства. При цьому стадо, рід та плем'я припадає на додержавний стан розвитку суспільства, який у свідомості переважної більшості дослідників визначається як первісне суспільство.

Історія розвитку первісного суспільства загалом була описана вище. Тому, досліджуючи питання генези держави, головну увагу слід зосередити на владно-регулятивному аспекті основних етапів розвитку первісного суспільства.

Історично першим етапом розвитку соціальної організації первісного суспільства був етап стадної організації.

На цьому етапі люди ще не цілком стали людьми, хоча саме на цьому етапі людський колектив безпосередньо змінив зоологічні об'єднання тваринних предків людини, тобто це був перехідний етап від тваринного світу до людської організації. Як припускає більшість учених, період стадної організації був часом становлення людини сучасного типу, боротьби виникаючих соціальних установлень з зоологічними інстинктами, що залишилися людям від їх тваринних предків. Археологічно епоха стадної організації охоплювала нижній і, почасти, середній палеоліт. Антропологічно – це період існування пралюдей – архантропів¹ і палеантропів². Їх господарство було засноване на поєднанні полювання та збору плодів, тобто економічною основою стада була не виробляюча, а привласнююча економіка. Господарськими знаряддями праці були ручні рубила, грубі знаряддя, що рубають (чоппери), відщепи, гостроконечники тощо. Стада очолювалися ватажками, що, як правило, були уособленням фізичної сили. Шлюбні відносини попервах, можливо, були безладними, але згодом статеві зв'язки між членами одного стада перестали практикуватися і були заборонені. З переходом до шлюбних зв'язків виключно із членами інших стад почав складатися рід.

Рід являв собою групу (спільноту) людей, об'єднаних кривим або передбачуваним спорідненням, загальною власністю, спільною працею і зрівняльним розподілом.

На етапі родової організації спостерігається перехід від привласнюючої економіки до виробляючої. У роді спостерігається спільна власність, спільна праця і зрівняльний розподіл. Однак зароджується особиста власність. Війн нема, хоча бійки між родами досить часті. Рід

¹ Пітекантропів та синантропів.

² Неандертальців.

управляється *старійшиною*. Його влада спирається на особистий авторитет. Поки старійшина має авторитет, йому підкоряються, але як тільки він його втрачає, влада зникає. Спочатку старійшиною був найдужчий¹, потім – найбільш розумний, найбільш досвідчений. Відносини в роді регулювалися мононормами – ще не розчленованими на норми права і норми моралі соціальними нормами первісного суспільства. Мононорми являли собою звичаї і *табу* – заборони, що носили релігійно-містичний характер.

Згодом роди стали об'єднуватися в племена – сукупність родів, об'єднаних кривними узами та територією, господарською та мовною спільністю.

Спочатку це були тимчасові союзи родів. Причинами об'єднання були необхідність боротьби із загальним ворогом, велике полювання тощо. Плем'ям управляла рада старійшин, що обирала племінного *вождя* на період існування племені. На етапі родоплемінної організації зароджується сусідська община, родина і приватна власність.

Згодом родина і сусідська община витісняють рід. Тепер усе плем'я управляється вождем, а приватна власність існує поряд з общинною. На етапі племінної організації починаються війни як продовження політики іншими засобами. Ця політика спрямована поки на досягнення малих результатів, але це тільки початок. Саме на цьому етапі племена починають об'єднуватись у союзи племен, що згодом утворювали певні народності, на основі яких виникали перші держави сучасної цивілізації.

Держава є п'ятим етапом розвитку соціальної організації суспільства після стадної, родової, родоплемінної та племінної організації. Держава виникла поступово, коли в племенах відбувалося розшарування суспільства.

Існує велика кількість походження держави, проте умовно усі вони зводяться до трьох груп.

Перша група теорій про походження держави головним чинником утворення останньої визначає людський фактор. До цієї групи теорій належать теорія суспільного договору² і психологічна теорія.

Теорія суспільного договору передбачає виникнення держави в результаті договору між людьми внаслідок усвідомлення ними своїх потреб та інтересів. Психологічна ж теорія акцентує увагу на психологічних чинниках, адже, на думку її представників, держава є продук-

¹ Своєрідне продовження стада.

² Договірна теорія.

том вирішення, перш за все, психологічних протиріч між ініціативними особистостями, здатними до прийняття відповідальних рішень, та пасивною масою, що здатна лише до наслідувальних дій.

Ця група теорій отримала назву гуманістичних.

Інша група теорій так би мовити «відсилає» дослідників до якихось зовнішніх сил: Бога, природи, інших держав чи прибульців з космосу. Саме в рамках цієї групи виділяються теологічні теорії¹ та теорія органічна, яка отожднює державу із біологічним організмом, який зачинається, народжується, зростає, мужніє, старіє і вмирає. У даному випадку органічна теорія відсилає дослідників, які встановлюють причину виникнення держави, до інших держав.

Ця група теорій називається посилковими.

Уся інша палітра теорій про походження держави отримала назву чинникових, адже їхні прихильники розглядають виникнення держави крізь призму зовнішніх (теорія насильства) та внутрішніх (патріархальна теорія) чинників.

Незважаючи на те, що і договір, і психологія, і інші держави, і насильство впливали на появу держави, більшість з цих теорій носять ідеологічно-філософський характер. Щодо теологічних теорій, то їх взагалі не можна ані довести, ані спростувати.

На нашу думку, найбільш науковою є історико-матеріалістична теорія походження держави, згідно з якою виникненню держав природним способом сприяла низка причин:

- необхідність удосконалення управління суспільством, що пов'язано з його ускладненням в результаті розвитку виробництва, розподілу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростання чисельності населення і розшаруванням суспільства на соціально неоднорідні групи;
- необхідність підтримки у суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну стійкість. Остання досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм;
- необхідність придушення опору експлуатованих мас, який виникає в результаті розшарування суспільства на соціально неоднорідні групи;
- необхідність захисту території і ведення війн, що мали як оборонний, так і загарбницький характер;

¹ Класична теологічна теорія та «християнсько-демократична концепція», які відсилають дослідників до Бога як творця держави, та теорія космічної експансії, яка на місце Бога ставить прибульців з космосу.

- необхідність організації великих суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей.

Вожді, старійшини, чаклуни та їх прибічники зосереджували у своїх руках доступ до основних засобів виробництва¹ і, як наслідок – владу. В результаті почали утворюватися своєрідні протокласи: **ті, хто працює, і ті, хто підкоряється**. Так виник перший історичний тип держави – первинний, який ще можна назвати ранньокласовим.

Існують дві форми організації первинної держави. У так званих «номадичних цивілізаціях», які здебільшого вели кочовий чи напівкочовий спосіб життя (кіммерійці, скіфи², сармати³, саки, массагети⁴, а згодом – гунни, германські та словянські союзи племен та народності) існувало так зване варварство, а тому цю форму умовно можна визначити як первинну варварську державу. У «класичних цивілізаціях», які виникли на базі осілої культури та землеробства, первинна держава оформилася у міста-держави.

Як правило, перші держави в «класичних цивілізаціях» виникали саме як міста-держави. Селище, у якому жили вільні общинники-землероби в період утворення перших держав вже являли собою не родову, а сусідську общину. Це дозволяє стверджувати, що період зародження перших держав припадає саме на період племінної організації суспільства, коли деякі селища починають перетворюватись на господарські та релігійні центри. Потім ці селища переростають у адміністративно-господарські та релігійні центри-міста. Місто такого типу з сільськогосподарською місцевістю, яка прилягала до нього, ставало містом-державою, у якому постійно проживали вожді та жерці. Місто-держава ставало місцем, де відбувалися засідання рад та зборів.

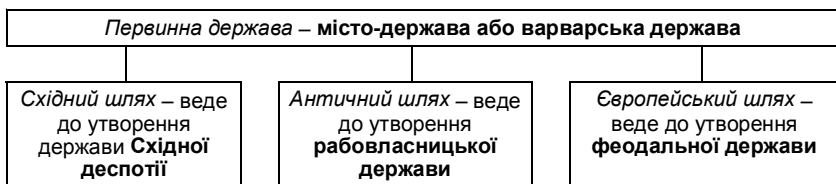

Рис. 1.16 – Виникнення держави

¹ Земельні угіддя, землі для полювання, розподіл здобичі тощо.

² Інша назва – сколоти.

³ Інша назва – савромати.

⁴ Інша назва – апасаки.

Місто-держава вже знає чітку соціальну диференціацію та майнову нерівність, розподіл праці тут закріплюється територіально — з'являються квартали ковалів та інших ремісників, виділяється еліта, формуються поки що примітивний апарат державного управління, коли з'являються особи, що займаються організацією виробництва, обліку тощо.

У місті-державі з'являються три центри управління адміністративного та ідеологічного лідерства: міська община, палац і храм. Зокрема останній починає виступати не лише як релігійна система, а й як система організаційно-господарська, розподільча та інформаційна.

Місто, що стало містом-державою, починає виконувати стосовно інших селищ функції державного управління. Основними серед них були:

- управління общинним землеробством та землеволодінням;
- виконання суспільних ритуальних обрядів;
- здійснення міждержавного продуктообміну, який з часом перетворився у товарообмін (продуктообміну всередині міста-держави майже не існує, адже кожна «велика родина» забезпечує себе повністю, за виключенням виробів з кераміки, прикрас, окремих знарядь тощо. Власне торгівля з'являється дещо пізніше);
- захист від військових нападів та організація військових походів для підкорення інших міст-держав, стягнення данини чи податків;
- створення та розподіл суспільних фондів, в основному продуктів на випадок стихійних лих, військових нападів тощо;
- створення інститутів для розгляду суперечок, підтримка відповідних звичаїв, встановлення світських та релігійних правил тощо;
- розвиток ремесел та торгівлі тощо.

Таким чином, держава як п'ята організаційна форма життя суспільства також виникає об'єктивно в результаті неолітичної революції та переходу від первісного суспільства до аграрного. Вона не нав'язується суспільству ззовні, а виникає з огляду на внутрішні чинники: матеріальні, організаційні, ідеологічні.

Первинна держава з'являється, щоб організаційно забезпечити функціонування виробляючої економіки, нові форми трудової діяльності, яка віднині стає умовою виживання та розвитку людства, тобто для забезпечення самого існування людства в умовах аграрного суспільства.

Після формування первинної держави її подальший розвиток йде по-різному. В даний час виділяються три природні шляхи формування держави: східний, античний та європейський (рис. 1.16).

Рис. 1.17 – Стародавній Єгипет

При цьому історично першим був саме східний шлях, який призвів до утворення державності в країнах Стародавнього Сходу.

Як відомо, Стародавній Схід складається з трьох регіонів: стародавніх країн Близького Сходу Африки (Єгипет) та Азії (Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирія, Мідія, Персія); Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю.

Держави Стародавнього Сходу виникали з огляду на необхідність організації населення для здійснення трудомістких іригаційних робіт, що забезпечували харчування усіх общинників.

Всім відома роль великих річок у створенні перших держав. Так, зокрема, єгипетська цивілізація виникла у долині Нілу, шумерська¹ — у межиріччі між річками Тігр та Євфрат, індійська — між річками Інд і Ганг, а китайська — між Хуанхе та Янцзи. Водночас колосальним був «водяний вплив» і на виникнення інших держав Передньої та Середньої Азії, економіка яких «також була заснована на зрошувальному землеробстві. Але при цьому іригація, на відміну від Єгипту та Межиріччя, зазвичай базувалася не на використанні річок у період розливу, а на використанні дрібних річок, гірських струмків, а також дощових вод, що збиралися у водойми» [60, с. 263].

Щодо великих річок (Ніл, Євфрат, Інд), то тут люди активно використовували природні умови задля виживання. Зокрема, єгиптяни дуже швидко помітили, що у долині Нілу розлив розпочинається у червні і триває аж до жовтня. Люди навчилися розгороджувати поля,

¹ А згодом — аккадська та вавилонська.

які заливалися, земляними валами. Коли ж вода відстоювалась, з'являвся досить родючий мул. Воду спускали, а мул між валами зберігав таку кількість вологості, що її вистачало не лише на посівну, а й на весь період зростання злакових¹. Біля Євфрату ж² річка зазвичай нерегулярно розливалась весною. Саме тому її воду відводили до спеціальних водосховищ, звідки декілька разів протягом вегетаційного періоду подавали на поля. Аналогічні ж способи були знайдені для використання вод Інду.

Для спорудження каналів і дамб, що були потрібними в умовах поливного землеробства, зусиль окремих родин було недостатньо. Нерозвиненість знарядь та низька продуктивність праці компенсувалася кооперацією живої праці, об'єднанням зусиль багатьох общин, необхідних для оброблення землі тощо.

Крім того, другим чинником, що вплинув на появу держави на Стародавньому Сході, стало ведення війн. Саме цей чинник, на нашу думку, відіграв вирішальну роль у формуванні держави на Сході – Східної деспотії, для якої були характерними наступні риси:

- соціальна диференціація між різними групами відбувається на основі політичної нерівності, тобто за їх положенням у владній ієрархії;
- ступінь матеріального достатку та стиль життя різних соціальних верств насамперед пов'язані з формальними рангами, які вони займають у відповідних владних ієрархіях;
- домінування державної власності. З'єднання влади і власності;
- необмежена монархія. Монарх вважається Богом (фараон – син бога Ра);
- повна покора індивіда державі через його контроль з боку сільської общини.

Все вищезазначене дозволяє припустити, що Східна деспотія виникла насамперед як імперія.

У свою чергу, країни Стародавнього Сходу регіонально поділяються на три регіони: країни Близького та Середнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Персія), Індія і Китай. Практично усі вони виникли як результат вирішення спільних справ і, перш за все, як результат спільного спорудження іригаційних систем. Як цілком слушно висловився з цього приводу один з основоположників марксизму Ф. Енгельс: «Скільки б не було в Персії та Індії деспотій, що послідовно розквітали, а

¹ До того ж мул був дуже гарним добривом.

² Точніше, у його нижній долині.

потім загинули, кожна з них знала дуже добре, що вона насамперед є сукупним підприємцем у справі зрошування дельти річок, без чого там неможливо будь-яке землеробство» [402, с. 184]. Результатом такого вирішення спільних справ стало абсолютне домінування держави в житті східних суспільств: державі належала і вода, і земля, і, як це не парадоксально, раби. Таке становище вело до того, що жодна із держав Стародавнього Сходу «...ніколи не визнавала за приватними особами права власності на землю. За будь-яких обставин вона зберігала його за собою, хоча б у формі верховної власності, що практично не відокремлювалася від державного суверенітету. Правитель був „господарем” усього, що знаходилося в його власності – „деспотом” у буквальному значенні цього слова» [106, с. 13]. Фактично це означало, що політико-правова думка стародавнього Сходу так чи інакше висвітлювала роль одноосібного правителя держави – царя, тобто монарха.

Так, у стародавньому Єгипті гераклеопольський цар Хеті IV, написавши своєрідний заповіт своєму сину Мерикара, прямо зазначив: «Гарна посада – царська влада» [384, с. 35].

Якщо порівнювати саме явище Східної деспотії у різних народів, то між її перським та вавилонським різновидами є певна відмінність. Так, зокрема, в Вавилоні цар вважався «живим Богом» внаслідок волі богів (Шамаша, Мардука та ін.): «Я – цар над усіх царів, мої слова чудові, моя могутність не має рівних. За велінням Шамаша, великого судді неба і землі, хай сієє моя справедливість в країні, по слову Мардука, мого володаря, хай не знайде мій пам'ятник нікого, хто знищив би її. В Е-Сагілі, яку я люблю, хай вічно згадується моє ім'я на благо» [384, с. 174], тоді як в Персії цар одержує божественний статус в силу його особливої відповідальності, котра покладена на нього головним релігійним першоджерелом – Авестою.

Щоб зрозуміти це, слід звернутися до однієї з частин Авести, що називається Відеват, де згадується про першу людину – Йіму, який на прохання бога Ахурамазди¹ стави головним релігійним лідером, відповів, що не знає як це робити. Однак на прохання приумножувати та вирощувати існуючий світ, бути його захисником, хранителем та наставником, Йіма дав чітку відповідь: «Я тобі світ примножу, я тобі світ зрошу, я стану світа захисником, хранителем та наставником. Не буде у моєму царстві ані холодного вітру, ані гарячого, ані болі, ані смерті» [2, с. 77]. Зрозуміло, що перські царі сприйняли цей обов'язок, про що свідчить слова першого Сасаніда Ардашир: «Хвала всеви-

¹ Ормузда.

шньому творцю (Ормузду), дарителю та хранителю, котрий створив усе суще і доручив мені управління» [308, с. 97–98]. Як ми бачимо, з точки зору Сасанідів¹ Ахурамазда створив світ і доручив справи управління перським царям. Можна припустити, що перські царі вбачали свій обов'язок у тому, щоб, подібно Йімі, примножувати і зрощувати світ, виступати його захисником, хранителем та наставником. Для цього їм потрібно було уподібнитися богам, стати ними. Саме тому, на нашу думку, Гобрія, після вбивства Гаумати, говорить про те, щоб цар був не лише сміливим (сміливий цар візьме на себе тягар Йіми), але й сильним (лише у сильного царя вистачить сил виконувати обов'язки Йіми).

Таким чином, деспотія Вавилону дещо відрізнялася від перської, але й там і там цар вважався «живим Богом».

Феномен Східної деспотії найбільш детально загалом проаналізували М. Іванов та Л. Васильєв. Зокрема вони, дослідивши морально-ідеологічну основу державної влади деспота, наголосили на тому, що заради ідеї «...десятки та сотні людей можуть бути готовими поступитися природним спонуканням своєї душі, жертвувати ними та йти за вождем — батьком та вчителем народу, його духовним керівником. У цьому полягає ще одна відмінність східного деспота від монарха. Влада азійського тирана майже завжди освячалася не лише зверху, а й знизу. Деспот втілював їх заповітні мрії, їх жадобу до ситого та безтурботного життя. Ця вічна та непохитна утопія не лише рухала історію, а й підтримувала владу великих завойовників та тиранів» [106, с. 11–12]. І ще: «В усіх деспотіях Сходу страх перед верховною владою, як це не виглядало чудернацьким, поєднувався з безмежною вірою у її носіїв. Ця парадоксальна, начебто, ситуація, досить логічно пояснювалася феноменом „люблячого страху”, який загалом досліджувався відомим російським мислителем та публіцистом К. М. Леонтьєвим (1831–1891). Піддані, зазначав він, жахаються та вірують одночасно. Вони покладають на носія верховної влади, навіть якщо він є кривавим та безжалісним тираном, надію на відновлення знехтуваної справедливості. Тиран, у їхній уяві, стає грізним захисником народу, що карає зло й несправедливість, які правлять на усіх щаблях продажної адміністрації. Внаслідок цього любов та страх переплелися у певну нерозривну єдність. Вона була органічною та досить характерною для будь-якого деспотичного суспільства» [106, с. 13].

¹ Іранська правляча династія, що використала зороастризм, першоджерелом якої була Авеста, у якості державної релігії.

Утім своєрідність східної деспотії полягає не лише у «любові та страху». На цілком слушну думку З. Черніловського, вона «...створюється, насамперед, її соціальною базою — сільською общиною, міцно пов'язаною із своєю іригаційною системою та від неї залежною» [387, с. 30]. Справа в тому, що на Сході перехід від первісного суспільства до цивілізації супроводжувався розвитком іригаційного землеробства. Створення іригаційних систем потребувало організації колективної праці великої кількості людей, зусиль усієї країни в цілому. Крім того, досить важко було підтримувати у порядку системи каналів. Уся ця робота була неможливою без жорсткої організації та без сильної централізованої влади. Крім того, цьому сприяла сільська община, яка завдяки своєму консерватизму та відчуженню від зовнішнього світу не бажала втручатися у справи вищої політики. Саме в результаті цього в усіх давньосхідних цивілізаціях склався особливий різновид держави — Східна деспотія — «монархія особливого типу, система державного управління, за якої абсолютна влада правителя — це традиція, рамками якої деспотія, однак, не обмежена: індивідуальні особливості кожної держави окремо дозволяють контролювати владу чи то за рахунок іригаційного землеробства, чи то за рахунок зовнішніх війн, а тому сильної армії. Причина ж її сталості полягає у тому, що за дотримання вікових традицій вона не зустрічає жодної протидії з боку населення» [324].

В рамках різних цивілізацій вона могла дещо відрізнятись, але суть її була єдиною: на чолі держави стояв правитель, що володів усією повнотою влади і вважався власником усієї землі та води, що був тією ланкою, котра пов'язувала між собою роботу трьох основних державних відомств — військового (армія), фінансового (податки) та публічної роботи (будівництво та підтримання у належному стані іригаційних систем, доріг тощо).

Зрозуміло, що в умовах деспотичної монархії царі займали виключне становище. Зокрема, цар вважався (хоча б формально) не лише єдиним власником землі і води, але й під час війн саме він стояв на чолі армії, був найвищою судовою інстанцією, саме до цього йшли податки, він організовував іригаційні роботи та був верховним жерцем, який мав доступ до усіх тайн. Крім того, стабільність деспотій підтримувалася і за рахунок віри у божественність царя. Як цілком слушно зазначав з цього приводу В. Авдєєв: «Ідейним підґрунтям давньосхідної деспотії була релігія, — згідно догматів якої цар був земним божеством. Ця ідеологія обоження царя та царської влади мала на меті зміцнити авторитет деспота, деспотичної державності...» [1, с. 82].

Наприклад, у Єгипті фараон називався не лише Владикою Обох Земель, тобто Північного та Південного Єгипту, але й живим втіленням бога Гора – повелителя небес. Згодом це змінилося: фараон став називатися сином бога Сонця – сином Ра. При цьому його палац вважався храмом, а його ім'я заборонялося називати, адже, як вважалося, воно мало особливу магічну силу, яку не можна було даремно витратити.

В Китаї імператора називали Сином Неба – верховного божества. При цьому, як свідчать джерела династії Цинь, влада правителя над простором розглядалася або у вселенському масштабі, або стосовно території своєї країни – природного середовища проживання його підданих: «Все, що знаходиться в шести напрямках – це землі імператора. На заході [ці землі] доходять до плинних пісків, на півдні охоплюють Бейху, на сході досягають Східного моря, а на півночі переходять через Дася... Нині імператор об'єднав усі землі в межах чотирьох морів, розділивши їх на області та повіти» [35, с. 274].

Щодо категорії «шести напрямків», то під ними розумілися не лише чотири сторони світу (південь, північ, захід та схід), а й взагалі Небо (повітря) та Земля (надра).

Слід водночас мати на увазі, що в Китаї навіть набагато пізніше не існувало поняття земельної власності. Саме тому будь-які записи стосовно землі не мали відношення до землі як до засобу виробництва. Влада правителя, в основному, була зорієнтована на людей: «Під усім великим Небом (імператор) оволодів серцями людей та об'єднав їх помисли... І всюди, куди дійшла людська нога, немає таких, хто не був би його підданим» [35, с. 274].

Утім, далеко не завжди первинна держава на сході трансформувалася в східно-деспотичну. Зокрема, первинна варварська держава, яка згадувалася вище, мала істотний важіль гальмування формування Східної деспотії. Цим важелем, на думку деяких дослідників, є «озброєний народ». Зокрема відомий вчений Т. Маколей з цього приводу зазначав: «В Азії були й є монархії, де владу державця стримують певні основоположні настановлення. Хоча законодавчого органу, що слідкує за їх дотриманням, і не існує, гарантом поваги до них служить думка суспільства, у якому кожен є воїном» [170, с. 381].

Класичним елементом первинної варварської держави було явище так званої «розвиненої військової демократії», яка складалася з трьох основних елементів: військового вождя¹, ради вождів та народних

¹ Надіявся ще судовими функціями, але повністю позбавлявся адміністративних повноважень.

Рис. 1.18 – Геродот

зборів. Саме такий тип держави існував у стародавніх хетів, скіфів, сарматів, яванців та ін. Найявність «озброєного народу» змушувала царів не лише йти йому на поступки, а й суворо дотримуватись існуючих традицій. Як приклад, можна згадати долю скіфського царя Скіла, про якого свого часу писав Геродот.

Згідно даних «батька історії»¹ у царя Аріапіта було багато синів, але його спадкоємцем був син еллінки Скіл, мати якого навчила сина грецькій мові та грамоті. Полюбляючи еллінські звичаї, молодий цар часто відвідував Ольвію. Військо ж, яке супроводжувало його, Скіл залишав біля воріт міста, а саму браму вимагав замикати, щоб його піддані не довідались як цар проводить свій час. В Ольвії

ж Скіл жив немов еллін: одягався в грецьке вбрання, приносив жертви грецьким богам тощо. Коли ж Скіл став прихильником пияцького бога Діоніса, один з жителів міста провів до царя декого із скіфів. Побачивши, що цар віддає перевагу чужим звичаям, скіфи збунтувалися, усунули Скіла від влади і зробили царем його брата. Скіл був змушений тікати за Дунай до царя фракійців. Новий скіфський цар рушив війська на Фракію. Неподалік від Дунаю зійшлися війська фракійців і скіфів. Але битви не сталося: царі обох народів домовилися між собою. Результатом цього стала страта Скіла. Як зазначав з цього приводу Геродот: «Так скіфи бережуть свої звичаї і так суворо карають тих, хто переймає чуже» [36, с. 21].

Утім, якщо формування держави Східної деспотії відбувалося внаслідок поєднання трьох чинників: іригації, війни і традиціоналізму, то в Елладі та в Стародавньому Римі в основі формування держави знаходилися насамперед конфлікти всередині суспільства.

При цьому ранні етапи розвитку і Еллади, і Риму дуже нагадують саме східний шлях виникнення держави, щоправда без вирішального впливу процесів іригації.

Так, історія Еллади знає період, який умовно можна було б визначити як деспотичний – період ахейської цивілізації. Як згадує відомий російський історик І. Суриков: «Держави, створені еллінами в II тисячолітті до н. е. – їх називають «палацовими царствами» – були

¹ Так іноді зветься Геродот.

централізованими монархіями. Економічним життям в них керувало численне чиновництво. Рядове населення — селяни і ремісники — знаходилося в залежному становищі. Важливу роль у структурі суспільства відігравав стан жерців. Держав такого типу в той час було чимало на Стародавньому Сході — від Єгипту до Китаю. Нічого унікального в них не було» [342, с. 10–11].

Візьмемо легендарного царя Мікен Агамемнона, який нібито очолював ахейські війська під час Троянської війни. Агамемнон був сином Атрея і онуком Пелопса. Останній же був сином Тантала і онуком бога Зевса. Як ми бачимо, у світогляді ахейців царі вважалися

прямими нащадками богів, що є характерним саме для Східної деспотії. І якщо ця система й не затвердилася остаточно і не привела греків до кастової держави східного типу, то виною тому була дія зовсім інших об'єктивних чинників.

Ахейська цивілізація була знищена під час дорійської навали. Проте не всі міста Еллади постраждали. Одним з таких міст були Афіни, адже дорійців, які рухалися з півночі, притягував, перш за все, Пелопоннес, а Аттика перебувала дещо «на узбіччі» від основного шляху їхнього руху, а отже завойовники обійшли цю область стороною. Можливо, лише невеликі дорійські загони намагалися вторгнутися в афінські володіння, але їм вдалося відбити.

В результаті тоді, коли основні центри ахейської цивілізації лежали в руїнах і весь устрій життя стрімко змінювався, в Афінах вдалося зберегти певну спадкоємність з попередньою епохою. Вони залишилися якимось «острівцем стабільності» у світі хаосу. Не сталося різких змін у складі населення Аттики, не з'явилося панівного прошарку прибулих завойовників, як у більшості областей Південної Греції.

З Пелопоннесу, який став жертвою загарбників, до Афін хлинув потік біженців — ахейців та іонійців. В основному це були аристократи, які рятувалися від дорійців. Дехто з них, використавши Афіни як проміжний пункт, продовжували тікати далі, на острови Егейського

Рис. 1.19 – Скіфи

моря і західне узбережжя Малої Азії. Інші ж осідали в Аттиці. Афіняни радо приймали цих іммігрантів і з часом надали їм досить високого статусу. Тільки аристократи могли призначатися архонтами, а значить – тільки вони могли входити до складу вищого органу влади – Ареопагу. Представники знаті міцно тримали у своїх руках важелі державного управління. Саме вони поступово домоглися скорочення повноважень царів, а потім і фактичної ліквідації їхнього правління.

Афінські аристократи називалися євпатридами («синами благородних батьків»). За питомою вагою знаті у складі населення афінський поліс був ледь не найбільшим за всі інші. Так склалося тому, що, як ми бачили, в годину дорійської навали в Аттику тікали, рятуючись від завойовників, багато аристократичних родів з Пелопоннесу. Вони поповнили собою стан місцевих «благородних», злилися з ними.

Євпатриди відігравали винятково важливу роль у всіх сторонах життя ранніх Афін. Вони володіли не тільки політичною владою. У їхніх руках перебували провідні позиції в економіці поліса. Кожен аристократ був господарем великих земельних володінь і великих багатств, здобутих у військових походах. Євпатриди займали головне місце у війську; служили вони в основному в кавалерії – найпрестижнішій частині збройних сил.

Незаперечним був традиційний авторитет аристократії, особливо в аттичних селах, де прості селяни звикли дивитися на своїх знатних вождів «знизу вгору». Аристократи керували релігійним життям держави, займаючи посади жерців. Вони ж були і суддями, причому за відсутності писаних законів, природно, могли тлумачити норми усного права за своїм уподобанням, і викрити їх виявлялося практично неможливо.

Рядове населення поліса, простолюдини, називалося «демос». Положення цієї частини громадян в ранніх Афінах, як і всюди в Греції в той час, було досить приниженим. Слово демосу нічого не значило в політичному житті, а народні збори цілком перебували під впливом знаті і було слухняним зняряддям в її руках.

Крім того, демос знаходився в економічній залежності від аристократів. Ця залежність з часом посилювалася і переростала в справжню кабалу. Євпатриди вимагали від найбідніших селян віддавати їм частку врожаю як плату за заступництво і захист. В Аттиці ця частка становила одну шосту всіх плодів, які хлібороб отримував за рік зі свого наділу.

Крім усього іншого, широкого поширення отримала ще й боргова кабала. Бідняки потрапляли до неоплатного боргу до багатіїв-аристократів, коли селянин, не маючи зерна для посіву, брав його в борг у

багатого сусіда із зобов'язанням повернути після збору врожаю. А якщо врожай виявлявся дрібним, боржник не міг розплатитися з кредитором. Доводилося віддавати йому в заставу свою земельну ділянку. На таких закладених ділянках ставилися заставні камені. Вони показували, що поле фактично вже належить не тому, хто на ньому працює, а його позикодавцеві. Більше того, часом неоплатні боржники ставали справжніми рабами.

Між демосом і аристократією розпочалася справжня боротьба.

На початку VI ст. до н.е. вона досягла особливої гостроти. Всі сторони конфлікту були виснажені тривалою смутою і дійшли врешті-решт висновку: необхідно шукати шляхів компромісу, примирення. Для такого примирення були потрібні взаємні поступки, а здійснити їх було нелегко. Потрібні були заходи надзвичайного характеру, потрібні були реформи.

У 594 р. до н.е. в обстановці громадянської смути афіняни обрали Солон першим архонтом, тобто вищою посадовою особою в державі. Крім того, йому було надано надзвичайні повноваження для розробки нових законів та реформування поліса.

Відомий давньогрецький історик Плутарх щодо цього писав: «Солон призначили виправителем державного ладу і законодавцем. Йому на розсуд надали все без винятку – державні посади, народні збори, суди, ради, визначення цензу для кожної з установ, кількості членів та терміну їх діяльності. Йому дали право скасовувати або зберігати все, що він знайде за потрібне, з існуючих чи сформованих порядків» [270, с. 114].

Всього лише рік Солон знаходився біля керма поліса, але і за цей рік він зумів виправдати довіру своїх співгромадян: його діяльність стала винятково важливою віхою в історії Афіні. Законодавець прагнув насамперед до того, щоб досягти компромісу між різними силами в державі, припинити взаємну ворожнечу, примирити один з одним знать і демос, багатих і бідних. Це й було досягнуто.

Проте, якщо у Афінах, завдяки реформам Солон перемогу врешті-решт здобув демос і саме там утворилася перша в світі демократична республіка, то, в інших містах-державах Еллади (наприклад, у Спарті) перемогу одержала аристократія.

Через те, що в Елладі жоден з полісів (Афіни, Спарта, Фіви) не міг отримати вирішальної перемоги над іншими, сама Стародавня Греція стала своєрідною конфедерацією.

Трохи інакше відбувався розвиток подій у Стародавньому Римі. На цьому слід зупинитися більш детально.

Основний конфлікт у Римі відбувався між корінним населенням (квирітами та їх елітою – патриціями), з одного боку і прибульцями (плебеями) – з іншого. Справа в тому, що географічне розташування Риму було дуже вдалим. Через це туди з'їжджалися купці майже з усієї Італії. Саме їх називали плебеями. Корінне населення прагнуло не давати плебеям яких-небудь прав, як жителям Рима. Боротьба точилася запекло. Реформи римського рекса Сервія Тулія – одні з численних прикладів цієї боротьби. Проте врешті-решт усі жителі Риму стали його громадянами. При цьому плебеї, як більш багаті та деякою мірою нахабні змогли отримати владу в Римі. З'явилася навіть плебейська царська династія Риму – Тарквінії.

У 510 р. до н.е. відбулася подія, яка отримала назву «Вигнання Тарквінія Гордого». В результаті непримиренних суперечностей між патриціями Валерієм, Т. Ларцієм та М. Кориоланом, з одного боку, та прихильниками царя-рекса Тарквінія Гордого, з іншого, вилилися у громадянську війну. Її приводом стало насильство над знатною патриціанкою Лукрецією з боку старшого сина рекса Секста Тарквінія. Як відомо з давньоримських та давньогрецьких джерел, Лукреція не винесла ганьби і, на очах у батька та декількох свідків, нанесла «собі один єдиний удар у груди» [84, с. 256] прихованим ножом і померла. В результаті війни в Римі зникла посада рекса. Той варіант, який передбачав поступовий перехід до Східної деспотії, не відбувся, адже в умовах останньої земля, вода і раби є власністю деспотів. Ліквідація ж рекса призвела до того, що управління в державі зосередилось в руках колегіальних чи виборних структур – сенату, народних зборів, магістратів тощо. Утворилася *res publica* (загальна справа) – форма правління, при якій управління справами в державі стало загальною справою її громадян.

Проте це було не єдиним результатом утворення республіки. В результаті того, що земля, вода і раби, які могли бути зосередженими в руках рекса, в умовах республіки перейшли у власність до громадян Риму. Як наслідок з'явився клас власників рабів або рабовласників.

Таким чином, можна зазначити, що античний шлях виникнення держави був досить унікальним явищем, адже призвів до формування рабовласницької держави. При цьому і в Елладі, і в Римі формування означеного типу держави відбулося під вирішальним впливом зовнішнього чинника: вторгнення дорійських племен в Грецію і поява плебеїв у Римі. Загалом же античний шлях виникнення держави знає як імперський варіант її розвитку (Рим, Македонія), так і конфедеративний (Еллада).

В країнах Західної та Східної Європи формування держави йшло трохи інакше, аніж на Сході, в Елладі та Римі. Цей шлях був притаманний тим народам, що відразу йшли від первинної держави до держави ранньофеодальної під впливом політичної та майнової нерівності. Розшарування різних соціальних верств насамперед відбувалося за їх положенням у системі державно-владної ієрархії. При цьому потреба в об'єднанні була викликана насамперед зовнішньою загрозою.

Довге існування сільської общини та органів племенної демократії також було викликано зовнішньою загрозою, адже відсіч ворогу могла бути ефективною лише за умови об'єднаних зусиль общинників. У цих умовах військово-організаторські та управлінські функції поступово зосереджувались в руках військового вождя та його дружинників. В результаті завойовницьких походів в їх руках також зосереджувались колосальні багатства, що забезпечувало єдність влади та власності. При цьому рабство, внаслідок міцних общинних порядків та економічної неефективності, не отримало широкого розповсюдження. Саме так виникали первинні держави у «варварів» – германців, слов'ян, сарматів, гуннів, ірландців та ін.

Проте не всі з них стали феодальними. Основною подією, яка істотно вплинула на появу перших феодальних держав, стало Велике переселення народів IV–VII ст. н.е.

В результаті масового руху гуннів у 70-х рр. IV ст. з місця були зрушені колосальні маси народу – цілі союзи племен – франків, готів, аварів, вандалів та інших. Вся ця навала рушила на Захід. Коли вони дійшли до краю континенту, перед ними було два шляхи: на північ і на південь. На півночі були холод, голод і суворий, неприступний край. На півдні – багата і сита країна, що вже знаходилась майже при смерті – Римська імперія. Варвари рушили на південь.

В самій Римській імперії ситуація вже не нагадувала період її розквіту. Рабовласницький лад вмирав. Це стає зрозумілим, якщо згадати, що в цей період раби стають вже суб'єктами права, у яких було власне майно – так звані «раби з хатами». Саме вони зіграли роль своєрідної «п'ятої колонії», яка зсередини підточувала Рим.

Варварська навала знищила римську державу, король остготів Одоакр усунув від влади останнього римського імператора Ромула Августула, а варварські союзи племен розселилися на теренах колишньої імперії: франки в Галлії, остготи – в Італії, вестготи – в Іспанії, вандалли – в Північній Африці.

Для управління завойованими територіями і почали створюватись держави. Вони не були рабовласницькими з двох причин. Перша при-

чина пов'язана з відсутністю класичного рабовласництва в самому Римі. Друга — самі варвари не знали класичного рабовласництва.

Ці держави формувалися як феодальні і цей процес дуже нагадує бандитизм та рекет 1990-их років в пострадянських країнах.

У відомого російського письменника Ю. Нікітіна є роман «Фарамунд», де розповідається як створюється феодальна держава: «Минув тиждень. Він об'їжджав села, приймав комендації — так називалася присяга вільних франків, коли вони віддавалися під його заступництво. За це він зобов'язувався їх захищати, а якщо його захист їм покажеться недостатнім, то вони також мають право відмовитись від його меча.

Доводилося тягнути за собою сильне військо, щоб своїм виглядом, з одного боку, стращати, а з іншого — вселяти впевненість: такі воїни самі будь-кого знімуть і зжеруть печінку прямо на полі бою. Розорені набігами, грабежами села приймали його захист охоче, до того ж жаклива слава не йшла, а летіла попереду його коней» [231, с. 149–150].

Цей приклад можна продовжити.

Згодом таких містечок ставало дедалі більше. Військо збільшувалося, його ватажок став королем, а члени війська — васалами короля.

Проте управляти великою кількістю містечок ставало дедалі важче. Саме тому королі почали об'єднувати ці поселення у великі території. Спочатку ці території не мали характеру спадкоємних володінь, вони роздавалися васалам короля за вірну службу (бенефіції). Проте згодом вони почали передаватися у спадок¹ нащадкам і набували рис феоду — спадкового земельного володіння.

Однак управляти великими феодами було важко і васали короля (герцоги і графи) роздавали землю своїм васалам (баронам), які, при цьому, нічим не зобов'язані королю.

Саме так виникали феодальні сходи (рис. 1.20) і почав діяти принцип «Васал мого васала — не мій васал».

Отже, європейський шлях був характерний для країн Західної і північної Східної Європи і вів до формування феодальної держави. Основним чинником європейського шляху виникнення держави стало завоювання ранньокласовими державами варварів нових територій Римської імперії для управління останніми.

Трохи інакшою була ситуація в Японії, де існувала діархія «імператор-сьогун». При цьому імператор де-юре залишався сувереном усього народу. Ієрархія ж васалів замикалася на сьогуні, який на довгі століття зосередив у своїх руках усю реальну владу.

¹ Спочатку за згодою королів, а потім — без неї.

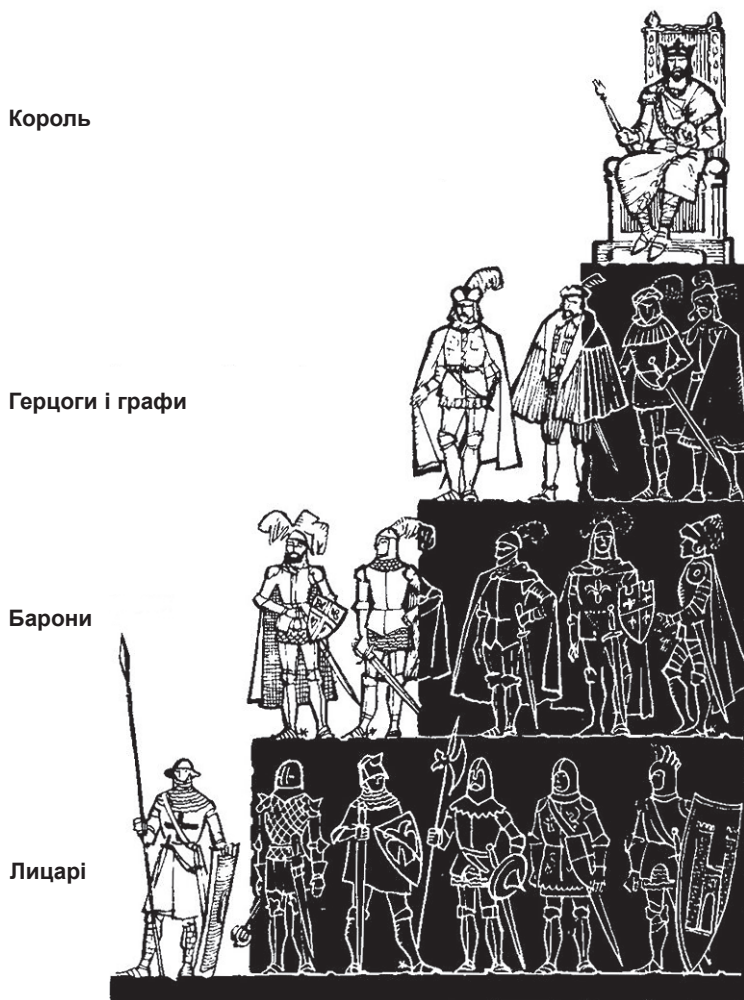

Рис. 1.20 – Феодальні сходи

На противагу цьому, в Європі королі самі посідали місце на самій верхівці феодальної ієрархії (феодальних сходів), тобто, будучи керівниками народу в усій його сукупності, королі одночасно були верховними сеньйорами безлічі васалів, а через них — ще більш незліченої

кількості дрібних людей. Ця феодалізація королів давала їм неабиякі вигоди. Там, де король вже не міг командувати як правитель, він міг, принаймні, застосувати васальне право, яке живилося тоді найсильнішим почуттям, що панувало у сфері людських стосунків.

М. Блок, характеризуючи це явище, звертається до знаменитого твору раннього Середньовіччя «Пісні про Роланда». Зокрема він говорить: «...за кого герой воює – за свого суверена чи за сеньйора, якому він дав присягу на вірність? Безперечно, що він цього не знає й сам. Але він воює з таким самозреченням за свого суверена тому, що той є водночас і його сеньйором» [31, с. 392].

Таким чином, на сьогодні держава виявляється п'ятим типом соціальної організації суспільства і в її утворенні відіграли свою роль як спільні для всіх країн чинники, так і досить цікаві особливості.

Сутність і функції держави

2.1. Держава: владна характеристика

Влада — це здатність і можливість однієї людини нав'язувати свою волю іншій. Категорія «здатності і можливості» означає *уміння, основу* або *фізичну здатність* здійснювати владу. Уміння — наявність у того, хто має владу, необхідних навиків для її здійснення. У фантастичному романі Р. Сильверберга «Замок лорда Валентина» про правителя говориться: «Він був добре вихований, як і личить тому, кого із самого народження готують до високого становища, хто ґрунтовно вивчав історію, законодавство, принципи управління й економіку і менше — літературу і філософію» [318, с. 348].

Основа — наявність у того, хто має владу, опори, на яку можна опертися. Основа влади може бути *економічною* (особисте матеріальне багатство), *соціальною* (наявність підтримки у певних соціальних груп), *морально-ідеологічною* (особиста харизма лідера) або *легальною* (наявність законних основ для володаря здійснювати владу). Наприклад, економічною основою влади Б. Гейтса є його майже 100-мільярдне¹ багатство і тому він має владу. Про це, зокрема, свідчить і той факт, що під час передвиборної боротьби в США 2000 р. його антиклінтонівська позиція багато в чому коштувала А. Гору перемоги на виборах Президента США. Соціальною основою влади Мохандаса Карамчанд Ганді² під час сатьяграхи та утворення незалежної індійської держави, була його опора на десятки тисяч індійців. «Я хочу заволодіти вашими душами», — наголошував він, намагаючись донести до індійців свої ідеї «любові й істини» [63, с. 552]. Морально-ідеологічною основою влади генерала Шарля де Голля була його особиста харизма і популярність у Франції. Як зазначав з приводу цього доктор філософії в галузі політо-

¹ Насправді 67 млрд дол.

² Більш відомий під іменем Махатми Ганді.

логії Дж. Т. С. Кілер, «...багато з інституційних маневрів де Голля стали можливими тільки завдяки унікально харизматичному характеру його влади. Його героїзм та завбачливість, як лідера Опору під час другої світової війни та відновлення ним республіки у 1944–1946 роках, дванадцять років відставки, що сприяли розростанню легенд про нього, надали йому іміджу «чудо-людини» в очах більшості французьких громадян» [138, с. 101]. Легальною основою влади королеви Великобританії Єлизавети II є її право на престол з огляду на принцип престолонаслідування.

Щодо фізичної спроможності, то вона означає відсутність у того, хто має владу перешкод, зв'язаних із здоров'ям, що здатні перешкоджати цій особі здійснювати владу. Наприклад, 1 березня 1953 р. між 22 і 23 годинами на дачі в Кунцево кремлівська охорона знаходить Й. Сталіна лежачим на підлозі в їдальні. О 3-й годині ночі 2 березня Л. Берія і Г. Маленков не допускають до Сталіна лікарів. Їх допустили лише о 7 годині ранку. Лікарі констатували інсульт. 5 березня 1953 р. о 21 годині 50 хвилин Сталін вмирає. У період із 2 березня по 5 березня він був живий і формально управляв всією радянською імперією. Однак віддавати накази в силу повного паралічу не міг, а тому не мав фізичної можливості здійснювати владу.

Структура влади складається з трьох елементів: суб'єкта, об'єкта і ресурсів. Суб'єкт влади – це людина, орган чи група, що віддає розпорядження, нав'язуючи тим самим свою волю іншим учасникам владо-відносин.

Умовно можна виділити трьох основних суб'єктів влади: вождь, еліта і народ. Відомий російський філософ-монархіст Л. Тихомиров називав їх реальними суб'єктами «Верховної Влади», щоправда визнаючи їх як монарха, народ чи аристократію [355, с. 45].

Ідеологом вождізму був А. Гітлер, який свого часу наголошував на тому, що у кожного вождя «повинні бути свої радники, але вирішувати він повинен лише сам» і при цьому буде спостерігатися рух влади «кожного вождя зверху вниз» і відповідальності «перед вождем знизу вверх» [70, с. 376]. Ідеалом же А. Гітлера була добірна корпорація вождів за рахунок «поєднання абсолютної відповідальності із абсолютною владою» [70, с. 377]. При цьому чиновники жодним чином не зможуть стати такими вождями, адже їм «не вистачає мужності взяти на себе усю відповідальність», але колись, на його думку, «буде виведена нова порода людей, справжніх повелителів за своєю натурою», яких А. Гітлер назвав «віце-королями» [269, с. 28].

Структура вождя як суб'єкта влади складається з трьох елементів:

інтерес, воля і сила влади. Інтерес – зацікавленість суб'єкта в отриманні влади. Інтерес може виявлятися подвійно. Спробуємо порівняти діяльність двох диктаторів: Г. Ю. Цезаря та В. І. Леніна. Автор «Римської історії» Діон Кассій, згадуючи аграрний закон Г. Ю. Цезаря, вказував: «Цезар прагнув отримати підтримку усього народу, щоб ще більше тримати його у своїй залежності» [385, с. 282].

Гай Светоній Транквіл у першому розділі свого «Життєопису дванадцяти цезарів»¹ про Цезаря писав: «Він приймав надмірні почесті: беззмінне консульство, довічну диктатуру, піклування про чесноти, потім ім'я імператора, титул батька вітчизни, статую серед царських статуй, підвищене місце у театрі, – він навіть видав на свою честь постанову, що переважає людський розум: золоте крісло у сенаті й суді, священну колісницю і носилки при циркових процесіях, жерця, нових луперків, найменування місяця своїм іменем; і всі ці почесті він одержував і роздавав на власний розсуд» [313, с. 29].

Як ми бачимо, правління Гая Юлія Цезаря фактично характеризувалося таким явищем, як влада диктатора заради самої влади.

Зовсім інша річ – диктатор В. Ленін.

Революційно налаштований після втрати старшого брата, він, утім, зрозумів, що шлях індивідуального терору є неприйнятним. В історії залишилася його «крилата фраза»: «Ні, ми підемо не таким шляхом. Не таким шляхом треба йти» [367, с. 36]. Таким шляхом став марксизм, в якому В. Ленін побачив знаряддя для генеральної перебудови Російської імперії.

На відміну від Цезаря, В. Ленін здебільшого намагався використовувати владу задля досягнення цієї мети. Як приклад можна згадати, що відразу після свого приходу до влади, 1 грудня 1918 р. він, як голова Ради Народних комісарів – уряду Радянської Росії, підтримує рішення про утворення ЦАГІ – Центрального аерогідродинамічного інституту на чолі з професором М. Жуковським та майбутнім авіаконструктором А. Туполевим. У 1919 р. він підтримує ідею відомого російського² фізика П. Капіці про створення при Петроградському університеті фізико-механічного факультету, на якому вперше в світі почали готувати інженерів-дослідників. У 1922 р. було створено Радієвий інститут. Звісно, В. Ленін на той час вже не міг, внаслідок тяжкої хвороби, брати активну участь у його створенні. Проте саме завдяки йому у 1918 р. було прийнято рішення про запуск першого заводу з

¹ Який, до речі й мав назву «Божественний Юлій».

² А згодом – радянського.

виробництва радію, на якому у грудні 1921 р. вперше було випущено першу партію цієї речовини [172, с. 410–413].

Віра у всемогутність науки штовхає В. Леніна на підтримку Комісії з дослідження природних виробничих сил Росії на чолі з академіком В. Вернадським. Зокрема, у квітні 1918 р. він пропонує Академії науки утворити «низку комісій із спеціалістів для якомога більш швидкого створення плану реорганізації промисловості та економічного піднесення Росії» [181, с. 228]. І хоча у 1918 р. для «людей розумової праці» було введено пайку III категорії, яка поставила останніх на межу голодної смерті (дехто помер), проте сам В. Ленін не вважав за потрібне знищувати потрібних більшовикам спеціалістів. На його думку, їх слід «поставити у певні рамки, які надавали б пролетаріатові можливість контролювати їх» [179, с. 6].

На відміну від Цезаря, аскетичний стиль життя й правління Леніна та його прихильників визнавали як друзі, так і вороги більшовицького режиму.

Так, перший народний комісар¹ землеробства, відомий економіст-аграрій В. Мілютін згадував одне з перших засідань ЦК РКП (б) після приходу більшовиків до влади: «Центральний Комітет партії більшовиків засідав у кімнаті № 36 на першому поверсі Смольного.

Посеред кімнати стояв стіл, декілька стільців, на підлозі було кинуто чиясь пальто...» [214, с. 22–23].

На аскетизмі В. Леніна наголошував і відомий російський письменник О. Купрін: «Просторий і такий же похмурий та пустий, як і передня, у темних обоях кабінет. Три чорних шкіряних крісла та великий письмовий стіл, на якому дотримується абсолютний порядок» [171].

Свідчення О. Купріна є тим більш цінним, що його спогади датуються 1921 р., коли він перебував в еміграції через своє несприйняття радянської влади.

Коли особа втрачає інтерес до влади, вона, як правило, втрачає й саму владу. Наприклад, римський принцепс Луцій Корнелій Сулла у 79 р. до н.е. склав свої диктаторські повноваження. Автор «Римської історії» Аппіан Александрійський з цього приводу написав: «Причина того, чому Сулла забажав перетворитися з приватної особи на тирана і з тирана – на приватну особу і після цього жити на сільській самоті, полягає, на мій погляд, у тому, що він... переситився війнами, владою, Римом і після всього цього полюбив сільське життя» [385,

¹ Аналог міністра.

с. 251]. Ми ж можемо зазначити, що Сулла втратив інтерес до влади і позбавився її.

Воля — здатність досягти влади. Як приклад можна згадати діяльність Й. Сталіна на шляху до влади. Як відомо, після смерті В. Леніна, найстарішими членами ВКП (б) виявилися Й. Сталін, Л. Каменєв та Г. Зинов'єв. Саме вони утворили своєрідний тріумвірат — «тріюку», яка взяла на себе організацію боротьби з лідером внутрішньопартійної опозиції в більшовицькій партії Л. Троцьким. При цьому прихильники останнього активно використовували так званий «Лист до з'їзду» В. Леніна, в якому більшовицький лідер вимагає усунути Й. Сталіна з поста генерального секретаря ЦК ВКП (б) [182, с. 346]. На противагу їм Л. Каменєв та Г. Зинов'єв спрямовували свої зусилля на те, щоб залишити Й. Сталіна на посту генсека, розраховуючи у майбутньому використати його організаторські здібності у боротьбі проти Л. Троцького.

У 1924 р. група членів ЦК ВКП (б) — Й. Сталін, М. Бухарин, Я. Рудзутак, О. Риков, М. Томський, М. Калінін, Л. Каменєв, Г. Зинов'єв, К. Ворошилов, А. Микоян, Л. Каганович, Г. Ордженікідзе, Г. Петровський, В. Куйбишев, М. Угланов та ін., з метою зміцнення керівництва партією, визнала себе керівною структурою ВКП (б). Група утворила «сімку» у складі М. Бухарина, Г. Зинов'єва, Л. Каменєва, О. Рикова, Й. Сталіна, М. Томського та В. Куйбишева¹, яка фактично зосередила в своїх руках усю повноту влади у ВКП (б).

При цьому, в результаті внутрішніх дебатів, «сімка» відхилила ідеї Г. Зинов'єва та Л. Каменєва про виключення Л. Троцького з лав ЦК ВКП (б) і прийняла пропозицію Й. Сталіна про лише підготовку такого рішення. В результаті позиція останнього зміцнилася, тоді як вплив Г. Зинов'єва та Л. Каменєва істотно зменшився. Згодом вони були виключені із складу ЦК.

У 1928 р. проти Й. Сталіна виступили М. Томський, М. Бухарин та О. Риков. Проте більшість членів керівництва ВКП (б) не поділяли їхніх поглядів і у квітні 1929 р. Пленум Центрального комітету та Центральної контрольної комісії ВКП (б) зажадав позбавити М. Томського поста голови ВЦРПС. М. Бухарина взагалі відкликали з роботи у Комінтерні та зняли з посади відповідального редактора партійної газети «Правда». О. Риков тоді «відбувся» лише попередженням.

12 листопада 1929 р. М. Бухарин, О. Риков та М. Томський подали заяву до ЦК ВКП (б), в якому зазначили про «...свою готовність з

¹ До речі, кандидатами до неї увійшли Ф. Дзержинський, М. Калінін, В. Молотов, М. Угланов та М. Фрунзе.

усією енергією боротися за вирішення найтяжчих завдань, що стоять перед партією, на основі усіх її рішень» [41, с. 210].

На XVI з'їзді ВКП (б), який відбувся улітку 1930 р., трійка опозиціонерів ще раз засудила свої погляди і після цього вони припинили будь-які спроби таємної боротьби з керівництвом ВКП (б).

В результаті судових процесів 1936–1938 рр. Г. Зинов'єв, Л. Каменєв, М. Бухарин та О. Риков були розстріляні. М. Томський покінчив життя самогубством 22 серпня 1936 р. Л. Троцький прожив аж до 1940 р., коли удар льодоруба по голові, здійснений агентом НКВС Р. Меркадером, обірвав його життя. Отже, як ми бачимо, Й. Сталін проявив надзвичайну волю до влади в партії і здобув її, усунувши всіх потенційних конкурентів (Л. Троцького, Г. Зинов'єва, М. Бухарина й ін.).

Коли особа втрачає волю до влади, вона, як правило, втрачає владу. Наприклад, 41-й Президент США Дж. Буш став президентом 20 січня 1989 р., змінивши Рональда Рейгана. Він отримав владу в період великих змін у світі: падіння Берлінської стіни, розвалу СРСР, який припав на початок його президентства. Саме він віддав наказ про військову операцію в Панамі і Перській затоці. На перших порах він мав дуже високий рейтинг довіри серед населення в 89 %. Проте ще на початку свого терміну Буш зіткнувся з проблемою дефіциту бюджету, що залишився після Рейгана. Дефіцит у розмірі 220 млрд дол. в 1990 р. зріс у три рази з 1980 р. Буш присвятив себе стримуванню дефіциту, вважаючи, що без цього США не можуть бути світовим лідером. Він став переконувати Конгрес, контрольований демократами, діяти відповідно до бюджету і скоротити державні витрати. Однак демократи вважали, що єдиний шлях – це збільшити податки. Виявившись неспроможним переконати опозицію, Дж. Буш (старший) став втрачати свій досить високий рейтинг серед виборців. Не змігши переконати американську спільноту в своїй правоті, він фактично позбавився волі до влади, втративши й саму владу.

Сила – здатність утримати владу. Наприклад, 42-й Президент США Білл Клінтон зумів утримати владу у своїх руках навіть у несприятливих для себе умовах. Зокрема, як відомо, скандали у зв'язку з Полою Джонс та Монікою Левинські, а також загроза імпичменту, хоча й зашкодили авторитету країни та самого президента, але не знищили його. Клінтон зміг вийти із ситуації переможцем, хоча й приниженим. Як згодом згадував сам президент: «Я продовжував виконувати свою роботу, приховуючи те, що відбувається, від усіх: від Хіллари і Челсі, від власної адміністрації і кабінету, від друзів у Конгресі, від працівників преси та американського народу. Окрім власної поведінки, більше за все я шкодую про те, що ввів у оману усіх цих людей» [140, с. 810].

Коли особа втрачає силу своєї влади, вона, як правило, втрачає саму владу. Прикладом є останній російський імператор Микола II. Як відомо, коли у 1917 р. в Російській імперії розпочалася Лютнева буржуазно-демократична революція, він виявився неспроможним утримати владу як через зовнішні, так і через внутрішні чинники. Зокрема, його прохання до командувачів фронтами про військову допомогу у справі придушення революції призвели до низки телеграм з їхнього боку, в яких стверджувалася необхідність зречення імператора. Зокрема, такі телеграми дали командувачі Кавказьким (Великий князь Микола Миколайович), Румунським (генерал від кавалерії В. Сахаров), Західним (генерал-ад'ютант О. Еверт) та Південно-західним (генерал-ад'ютант О. Брусілов) фронтами, а також командуєчий Балтійським флотом віце-адмірал А. Непенін. Командувач Чорноморського флоту віце-адмірал О. Колчак, хоча й не надсилав телеграм, проте й не протестував проти такого кроку вищих офіцерів імперії [256]. Більше того, коли командир Гвардійського кавалерійського корпусу Хан Гусейн Нахічеванський надіслав телеграму із словами підтримки царя, Микола II відповів: «Ніколи не мав жодних сумнівів у почуттях гвардійської кавалерії. Прошу підкорюватися Тимчасовому уряду. Микола» [232]. Коли ж стало остаточно зрозумілим, що імператор втрачає владу, останній заявив: «Доїду до Царського, буду копати город, саджати квіти; я так люблю квіти» [99, с. 408].

Як ми бачимо, Микола II не мав сили втримати владу.

Виділяється, принаймні, три різновиди сили: сила авторитету (як правило, це особиста харизма лідера або ж сила його авторитету визначається певним статусом), сила прямого примусу – насильство над людьми (терор) та ідеологічна сила – утримання влади за допомогою ідеології.

Прикладом використання сили авторитету були події 1981 р. в Іспанії, де, як відомо, у ніч на 23 лютого група бійців Цивільної гвардії на чолі з полковником Антоніо Техеро Моліни вдерлися до парламенту і силою заволоділи ним. Потім від імені короля Хуана Карлоса I Бурбона командувач військовим округом Валенсія генерал Міланс дель Боска видав маніфест, яким оголосив військовий стан у Валенсії і спробував залучити на свою сторону інших командувачів військовими округами. Проте через те, що Міланс домагався підтримки військових від імені Короля, монарх особисто телефонував генералам і казав їм, що його ім'я згадується без будь-яких на те підстав. Потім король звернувся до народу по телебаченню і розпочалося розплутування усього заклоту. На той момент Хуан Карлос не мав істотних пов-

новажень у військовій сфері, проте, маючи значний особистий авторитет, він зміг організувати придушення заколоту. І недаремно професор Університету штату Індіана Р. Агранофф щодо подій в Іспанії під час прийняття нині діючої Конституції, абсолютно вірно зазначав, що «...демократичні досягнення періоду 1977–1982 років врятувала одна людина – Хуан Карлос» [3, с. 68].

Сила прямого примусу зараз використовується не завжди. Проте в нещодавній історії були випадки такого різновиду сили. Зокрема, можна згадати ситуацію, яка склалася в Центральноафриканській республіці (ЦАР), де 1 січня 1966 р. стався військовий переворот, який привів до влади Ж. Б. Бокассу. Протягом 10 років цей президент зумів шляхом насильства і терору оголосити себе маршалом і довічним сенатором ЦАР. 4 грудня 1976 р. ЦАР була ним визначена як імперія. Коронація імператора Ж. Б. Бокасса відбулася через рік. Як і Наполеон Бонапарт новоявлений імператор сам надів собі на голову корону і надав своїм «підданам» «конституцію», де закріпив свої виключні повноваження: по-перше, саме під керівництвом імператора розробляються закони; по-друге, імператор є главою виконавчої влади і сам призначає прем'єр-міністра та членів Ради міністрів; по-третє, імператор має право скликати надзвичайні засідання уряду та сам головувати на них; по-четверте, імператор є верховним головнокомандувачем і начальником органів державної безпеки; по-п'яте, імператор має право оголошувати надзвичайний стан тощо. У період правління Ж. Б. Бокасси ситуація в ЦАР істотно погіршилася внаслідок того, що ніким не контрольовані правлячі верстви грабували країну. Широкі ж народні маси залишалися без засобів існування. Зарплата робітникам та стипендії студентам не виплачувалися протягом тривалого часу, що викликало обурення серед трудящих та студентства. Намагаючись придушити їхні протести, імператор наказав розстріляти декілька демонстрацій студентів і школярів, спрямованих проти варварських порядків у країні. При цьому Ж. Б. Бокасса особисто керував розправою над ними, що згодом одержало своє пояснення: виявилось, що він був канібалом і, поміж іншим, з'їв єдиного в країні математика [190, с. 16]. Після цих подій антиімператорський рух охопив ЦАР та одержав підтримку за кордоном. 20 вересня 1979 р. Франція висадила повітряний десант в ЦАР, Ж. Б. Бокассу було заарештовано і позбавлено влади¹.

¹ У 2010 р. Президент Центральноафриканської республіки Франсуа Бозізе оголосив про реабілітацію колишнього диктатора країни Жана Бедель Бокасса. Згідно з президентським указом Бокасса «відновлений в усіх правах», адже був «сином нації, визнаним усіма як великий будівельник». Як підкреслив президент, Бокасса «побудував країну, але ми зруйнували те, що він побудував» [46].

І, нарешті, іноді сила опирається на певне ідеологічне підґрунтя. Зокрема, це було характерним для різного роду релігійних та ідеократичних сект. Прикладом останніх, зокрема, були марксистки¹.

Відомий радянський письменник Ю. Семенов згадував: «Сталін читав роботи Сергія Булгакова ще до того, як той був висланий до Парижа і став протоієреєм; низка міркувань філософа здавалася йому цікавою, в ньому не було нічого від переконливо-стрімкої легкості Бердяєва, яка болісно його дратувала, бо в ній він відчував щось схоже на стиль Троцького – така ж парадоксальність, розкутість, блиск; природно, це привертає до нього широкого читача, шкода.

Булгаков був ближче до надійної теологічної доказовості; дуже російський, тому постійно шукав витік духовності і правди; саме в нього Сталін якось прочитав довгу цитату з Біблії без виноски на сторінку; це допомогло йому на диспуті з лідером меншовиків Ноем Жорданія: коли стало очевидно, що легендарний «Костров» бере над ним гору, Сталін процитував пасаж, що абсолютно підтверджував його правоту, сказавши слухачам, що він оперував витягом з Маркса, – це і вирішило результат справи; здивований Авель Єнукідзе запитав: «З якої роботи ти це взяв, Коба?» Сталін посміхнувся: «Нехай шукають! Звідки я знаю? Головне зроблено, люди пішли за нами» [314, с. 7–8]. Як ми бачимо, ідеологічне обґрунтування (у даному прикладі – нібито цитата з якоїсь праці К. Маркса) дозволило Й. Сталіну перемогти у дискусії і нав'язати свою волю її учасникам.

Отже, виходячи з усього вищенаведеного, слід усвідомити, що за умінням здійснювати владу усі люди поділяються на наступні категорії: геніальні політики, обдаровані політики та люди, які не здатні здійснювати владу. Геніальні політики поєднують у собі єдність усіх трьох елементів влади (інтереса, волі і сили). Прикладами можуть служити як вищезгадані Хуан Карлос Бурбон, Білл Клінтон та Йосип Сталін, так і деякі інші: Шарль де Голль, Аугусто Піночет Угарте, герцог Рішельє, Тамерлан, Франклін Делано Рузвельт та ін.

Обдаровані політики поєднують у собі лише два елементи влади. Зокрема, інтерес до влади був і в останнього генерального секретаря ЦК КПРС та президента СРСР М. Горбачова і в генерального комісара державної безпеки та Маршала Радянського Союзу Л. Берія. Якби було інакше, скоріше за все вони б не стали тими, ким стали. Водночас, є й різниця.

¹ Не лише більшовики, а й меншовики та інші політичні сили, які сповідували ідеї марксизму та класової боротьби.

У М. Горбачова була колосальна воля до влади, яка виявилася у тому, що він, заручившись підтримкою міністра закордонних справ А. Громико, зумів перемогти і секретаря ЦК КПРС Г. Романова, і першого секретаря Московського міського партії В. Гришина. Чому, зокрема, відомий сталініст Г. Романов не став генсеком? Відомі радянські публіцисти В. Соловйов і Е. Клепикова, досліджуючи шлях до влади М. Горбачова, писали: «Якщо Горбачов, завдяки його лагідному характеру і майстерному пристосовництву, був загальним улюбленцем в Політбюро..., то Романов, навпаки, багатьох бентежив своєю різкістю і жорсткістю. Навіть тих, хто визнавав за ним його ділові якості та організаційні здібності, працездатність, однакову вимогливість до себе і до інших, вірність сталінським принципам управління імперією, який у період поліцейського правління Андропова набув особливої популярності у верхах» [325]. Водночас М. Горбачову не вистачило в 1991 р. сили, щоб утримати владу. 8 грудня 1991 р., коли лідери Росії, України та Білорусі підписали Біловезькі угоди, Президент СРСР заявив, що «...доля багатонаціональної держави не може бути визначена волею керівників трьох республік» [75]. Проте ця заява не мала жодних наслідків. Після того ж, як 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті була підписана Декларація про створення Співдружності 11 незалежних держав, М. Горбачов виступив 25 грудня на центральному телебаченні із словами: «В силу обставин, що склалися з утворенням Співдружності незалежних держав, я припиняю свою діяльність на посту Президента СРСР» [74, с. 1].

Л. Берія, звісно, міг утриматися при владі, контролюючи сили державної безпеки та внутрішніх справ. Проте йому довелося боротися із іншими силами: партією на чолі з М. Хрущовим, яка контролювала ідеологічну силу, і армією на чолі із Г. Жуковим, яка контролювала збройну силу. Інакше кажучи, Л. Берія, хоча й мав силу, проте йому не вистачило волі до влади.

На відміну від М. Горбачова та Л. Берія, російський імператор Микола I не мав особливого інтересу до влади. Не будучи спадкоємцем престолу, Микола у 29 років зненацька отримав трон. Ця раптовість була викликана не лише смертю Олександра I, а й тим, що його спадкоємець Великий князь Костянтин зрікся майбутнього трону. Миколу ніколи не готували до майбутньої влади і єдине, заради чого він став імператором, був обов'язок перед державою. Проте, як відомо, його воцаріння на престолі викликало широке невдоволення серед провідних верств дворянства. У грудні 1825 р. окремі розпропагандовані роти гвардійських полків вийшли на Сенатську площу з вимогою консти-

туції. Спроба вмовляння заколотників, яку здійснили митрополит Серафим та військовий генерал-губернатор генерал М. Милорадович, не мала успіху: зокрема, останнього було тяжко поранено. Тоді Микола І віддав наказ стріляти з гармат. Повстання було придушено. Фактично тим самим імператор виявив свою волю до влади. Сила ж його влади виявилася в тому, що, за словами письменника О. Бушкова: «В Росії не зафіксовано жодного серйозного замаху на Івана Грозного, Петра І та *Миколу І*» [44, с. 495].

Люди, які не здатні здійснювати владу, мають у наявності лише один елемент із структури влади. Так, зокрема, усім відомий Л. Троцький мав лише інтерес до влади, адже, як небезпідставно вважав відомий радянський історик Ю. Борисов, Л. Троцького цікавило лише його «особливе місце» «ідеолога та повна автономія тих сфер, якими він керував (особливо військові справи)» [38].

При цьому ми не заперечуємо талантів та недоліків як геніальних та обдарованих політиків, так і людей, які не здатні здійснювати владу. Зокрема, широко відомими є організаторські здібності Л. Берія (створення радянської атомної бомби) та Л. Троцького (створення армії нового типу – РСЧК).

Водночас, можна згадати, що геніальний політик Й. Сталін не завжди приймав виважені рішення в позаполітичних сферах, як про це говорять сталіністи. Наприклад, можна згадати ситуацію 1941 р. із м. Дєдовськ.

Як відомо, 30 листопада Й. Сталін дорікнув Г. Жукову, що місто Дєдовськ у Нахабіно, на близьких підступах до Москви, чомусь залишене і наказав Г. Жукову негайно виїхати на місце, організувати контратаку і повернути Дєдовськ. Перевірка показала, що місто не окуповане ворогом, йшлося про село Дідове в смузі дії дивізії А. Белобородова – дивізії, що стала на той час гвардійською. Так ось в це село і увірвалися німці.

«Ясно, сталася помилка, – писав згодом Г. Жуков. – Вирішив подзвонити в Ставку, пояснити, що все це непорозуміння. Але тут вже, як-то кажуть, найшла коса на камінь. Верховний остаточно розлютився. Він наказав негайно виїхати до К. К. Рокосовського і зробити так, щоб цей самий злочасний населений пункт неодмінно був відібраний у супротивника. Та ще наказав взяти із собою командувача 5-ю армією Л. А. Говорова: «Він артилерист, нехай допоможе Рокосовському організувати артилерійський вогонь в інтересах 16-ї армії». Запе-

¹ Виділено автором монографії.

речення в подібній ситуації не мало сенсу. Коли я викликав генерала Л. А. Говорова і поставив перед ним завдання, він досить аргументовано намагався довести, що не бачить потреби в такій поїздки: в 16-й армії є свій начальник артилерії генерал-майор Казаков, та й сам командувач армії знає, що й як слід робити, навіщо ж йому, Говорову, в такий важкий час залишати свою армію.

Щоб не вести подальших дискусій з цього питання, мені довелося пояснити генералові, що таким є наказ Й. В. Сталіна.

Ми заїхали до К. К. Рокосовського і разом з ним негайно відправилися в дивізію А. П. Белобородова. Навряд чи командир дивізії зрадів нашій появі на території його частини. Він тоді був аж занадто зайнятий, а тут довелося ще давати пояснення з приводу зайнятих супротивником декількох хат села Дідове, розташованих на іншому боці яру.

Доповідаючи, Афанасій Павлантьєвич досить переконливо пояснив, що повертати ці будинки є недоречним з тактичної точки зору. На жаль, я не міг сказати йому, що у даному випадку мені доводиться керуватися зовсім не міркуваннями тактики. Тому наказав А. П. Белобородову послати роту з двома танками і вибити взвод засілих в будинках німців. Це й було зроблено, здається, на світанку 1 грудня» [98, с. 341–342].

Як ми бачимо, далеко не завжди геніальний чи обдарований політик може бути видатним державним чи військовим діячем, водночас людина, що не здатна здійснювати владу, іноді може приймати виважені рішення з державних або військових питань.

Тут йдеться про необхідність відрізнити державного діяча від політика, адже усе вищесказане відноситься до так званої політичної влади, тобто влади як здатності суб'єктів політичної діяльності нав'язувати свою волю масам.

Об'єкт влади – це особа, що відчуває на собі владний вплив і кориться йому.

Вплив суб'єкта влади на її об'єкт забезпечується за допомогою відповідних ресурсів.

Ресурси влади можуть бути утилітарними, примусовими та нормативними. Утилітарні ресурси – це матеріальні та інші соціальні блага, що пов'язані з повсякденними інтересами людей (гроші). Примусові ресурси – це заходи кримінального та адміністративного впливу (вони ототожнюються з насильством). Нормативні ресурси – це заходи впливу на внутрішній світ людини, ціннісні орієнтації та норми поведінки людини. Нормативні ресурси зазвичай забезпечуються за рахунок знань.

Утім існує й інший підхід до ресурсів влади. Зокрема, відомий американський футуролог Е. Тоффлер, розмірковуючи на тему ресурсів влади, виділяє три основні різновиди: насильство, гроші та знання. У своїй знаменитій праці «Метаморфози влади» він писав: «В приватній сфері батько може відлупцювати дитину (використати силу), знизити суму, що видається на дрібні витрати, підкупити доларом (використовують гроші або їх замінювач) або, що буде найефективнішим, сформувати дитячі цінності так, щоб дитина прагнула коритися. В політиці держава може ув'язнити або піддати тортурам дисидента, фінансово покарати тих, хто її критикує, і оплатити підтримку, воно може маніпулювати правдою, щоб створити консенсус.

Подібно станкам (що можуть створювати ще більше станків), сила, багатство та знання, що використовуються належним чином, можуть надати одній команді надзвичайно багато додаткових, більш різноманітних джерел влади. Відповідно, які б інструменти влади не експлуатувалися правлячою елітою або окремими людьми у їх приватних взаємовідносинах, сила, багатство і знання залишаються її основними важелями. Вони утворюють триаду влади» [357, с. 35].

При цьому знання займає найвищий щабель серед ресурсів влади, адже знаючи (володіючи певною інформацією), можна змусити об'єкт влади абсолютно широко виконувати волю суб'єкта влади.

Існує декілька різновидів влади: сімейна, корпоративна, політична тощо. При цьому політична влада означає здатність і можливість суб'єкта політичної діяльності нав'язувати свою волю об'єкту політики. Різновидами політичної влади є влада партійна і влада державна — здатність держави нав'язувати свою волю громадянам країни.

Це визначення можна вивести з визначення самої влади.

Для державної влади притаманними є певні ознаки, що відрізняють її від інших різновидів політичної влади.

1. Державна влада має публічний характер: вона є загальною для усього суспільства, поширюється на всіх його членів.
2. Державна влада є універсальною. Вона забезпечує вплив на найширший спектр суспільних відносин. Це випливає з того широкого кола внутрішніх і зовнішніх функцій, які покладено на державу. Усі інші види влади зачіпають більш вузьке коло суспільних відносин.
3. Державна влада характеризується багатоманітністю ресурсів, які вона використовує, та засобів, на які вона спирається. Йдеться зокрема, про економічні, силові, соціальні, інформаційні ресурси

державної влади та про засоби примусу, переконання, рекомендації, стимулювання тощо.

4. Для здійснення державної влади як влади найбільш організованої, необхідна розгалужена, складна ієрархічна система органів та установ, що входять до державного механізму. Діяльність саме цих органів забезпечує цілеспрямованість, упорядкованість та координованість діяльності державного механізму.
5. Державна влада є владою територіальною — вона виникає, існує, функціонує та здійснюється в межах чітко окресленої законом території.
6. Одна з принципових ознак державної влади — її суверенність. Ця влада вирізняється своїм верховенством на певній території і незалежністю у зовнішніх відносинах.
7. У часі державна влада діє безперервно і постійно.

Методами здійснення державної влади визнаються ті прийоми, за допомогою яких держава нав'язує свою волю громадянам країни.

Арсенал методів здійснення державної влади є досить різноманітним. Традиційно теорія держави і права виділяє два методи здійснення державної влади: переконання і примус. Поєднуючись певним чином, вони супроводжують державу увесь її шлях. Зараз до зазначених методів додається метод морального і матеріального стимулювання. Їх використання дозволяє державним органам впливати на інтереси людей і тим самим підкорювати їх своїй волі.

Переконання — це метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування в неї поглядів і уявлень, заснованих на глибокому розумінні сутності державної влади, її цілей і функцій.

Переконання має місце там, де особа, що піддається переконанню, внутрішньо погоджується з протилежними доводами, тобто коли особа подумки відзначає, що опонент правий.

Переконувати — означає схилити суб'єктів до певної діяльності, що відповідала б їх волевиявленню, без силового тиску, розширюючи свободу вибору. Переконання є можливим за допомогою таких юридичних засобів як суб'єктивні права, законні інтереси, пільги тощо. Переконання засновується на зацікавленості, доказах законності та доцільності свідомої поведінки, що відповідала б нормам права і повинно використовуватись як основний метод.

До важливих форм переконання належить правовиховна робота, обговорення законопроектів. У цьому сенсі великого значення мають преамбули нормативних актів, що обґрунтовують цілі та завдання їх прийняття.

Найбільш впливовою формою переконання є реклама. Зокрема, можна згадати референдум, який відбувся 16 квітня 2000 р. На ньому були підняті наступні питання: доповнення підстав дострокового припинення повноважень Верховної Ради України; обмеження депутатської недоторканності; зменшення конституційного складу парламенту до 300 депутатів; формування двопалатного парламенту. Завдяки активній рекламній кампанії була отримана схвальна відповідь на всі питання референдуму. Утім, це ні до чого не призвело, адже жодне з рішень, прийнятих на референдумі, не було реалізоване.

Стимулювання — це спонування до певних дій, яким одночасно задовольняються інтереси суб'єкта влади.

28 вересня 2010 р. Державна Дума РФ прийняла федеральний закон «Про інноваційний центр „Сколково”», який остаточно набув чинності 1 січня 2014 р.

Розуміючи, що існуюча в РФ податкова система та державний апарат є смертельно небезпечним для інноваційного розвитку, владна верхівка вирішила створити своєрідний інноваційний полігон «Сколково». З метою стимулювання інноваційного розвитку, останнє стало територією, на якій були відмінені усі податки (в т.ч. ПДВ), окрім обов'язкового страхового внеску у 14 % [124, с. 42].

Що стосується примусу, то він здійснюється в рамках так званого державного примусу.

Державний примус — психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особу із метою примусити її діяти з волі пануючого суб'єкта, в інтересах держави.

Примувувати — означає схилити людей до певної діяльності шляхом силового тиску (всупереч волі об'єктів влади), обмежуючи свободу їх вибору.

Державний примус буває двох типів:

Правовий примус — державний примус, вид і міра котрого строго визначені правовими нормами і який застосовується в процесуальних формах і чітких процедурах.

Державно-правовому примусу притаманні наступні риси:

- 1) це більш жорсткий метод впливу на суб'єктів;
- 2) він є другорядним, тим, що застосовується вже після переконання;
- 3) він реалізується в особливій процесуальній формі, що встановлюється в праві;
- 4) виступає не як самоціль, а як засіб виправлення і перевиховання, тобто включає риси переконання правопорушника та інших

членів суспільства у необхідності виконувати правові розпорядження.

Прикладом державно-правового примусу є кримінальна відповідальність за скоєння навмисного убивства.

На відміну від правового примусу, неправовий примус є формою державного свавілля.

Існують два різновиди неправового примусу: прямий і завуальований.

Завуальований неправовий примус полягає у тому, що діяльність опозиційних сил ускладнюється через різні причини організаційного, морального, а іноді і правового характеру.

В умовах прямого неправового примусу державна влада взагалі не обмежується правом і спирається на методи відкритого терору.

При цьому не слід вважати, що метод переконання характерний для демократичних держав, а державний примус — для так званих «антидемократичних». Обидва методи властиві усім видам державних режимів у тій чи іншій мірі. Метод переконання, як більш м'який метод здійснення державної влади, досить поширений у країнах з демократичним режимом. Він використовується в тих випадках, коли люди морально готові прийняти нові погляди й ідеї. Але і державний примус є характерним для демократичних держав. Він застосовується в тих випадках, коли індивід порушує норми права, захищені силою держави (наприклад, скоює злочин). І тут слід звернути увагу на різновиди державного примусу: державне свавілля і правовий примус, під яким розуміється той державний примус, вид і міра якого визначаються нормами права і застосовуються в чітких процедурах.

Відомо, що для держави з демократичним режимом характерним є правовий примус. Однак у ряді випадків, при здійсненні своїх зовнішніх і внутрішніх функцій, вона не відмовляється і від державного свавілля. Наприклад, з недавніх часів до демократичних держав були віднесені Сполучені Штати Америки. Однак свого часу останні виступали на міжнародній арені в ролі своєрідного світового жандарма¹: вторгнення в Панаму; бомбардування Лівії; участь у бомбардуваннях Іраку і Югославії. Крім того, у США донедавна також відмічалися прояви державного свавілля: маккартизм і сегрегація у 1950-х; арешт активістів антивоєнного руху, що виступали проти неоголошеної війни у В'єтнамі в 1960-х. Для усунення цих негативних явищ у деяких випадках було потрібне спеціальне рішення Верховного Суду США.

¹ Як колись Російська імперія виступала в ролі «жандарма Європи», а сучасна Російська федерація — в ролі «жандарма СНД».

Сукупність прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється державна влада (тобто методів здійснення державної влади) утворюють категорію державного режиму.

Залежно від того, який метод домінує, всі державні режими можна поділити на лібертарні (домінують методи переконання), біхевіористичні (домінують методи стимулювання), консервативні (домінує правовий державний примус) і терористичні (домінує неправовий державний примус, тобто державне свавілля).

Лібертаризм передбачає невтручання держави у громадянські справи (насамперед, в економіку) і єдиним методом її впливу на суспільство може бути лише переконання.

Сам термін «лібертаризм» походить з англ. liberty – свобода. Відомий американський мислитель Д. Нолан запропонував лібератаризм як поєднання особистої та економічної свободи, що обмежує втручання держави в життя суспільства і протистоїть як лібералізму, що відстоює лише особисту свободу, так і консерватизму, який наполягає лише на свободі економічній [184]. При цьому основним методом державної влади виявляється переконання. Зокрема, можна згадати, що коли президент США Г. Гувер вирішив пом'якшити удари кризи за допомогою стимулювання приватновласницької ініціативи, заохочення гуманітарних заходів, що вживаються управлінськими структурами на місцях, і приватної благодійної діяльності, він здебільшого переконував підприємців не знижувати рівень виробництва і заробітну плату, а профспілкових діячів умовляв не наполягати на підвищенні оплати праці [78].

Біхевіористичний режим передбачає певне втручання держави у справи суспільства за допомогою стимулюючих методів. Цей термін має своє «історичне» коріння. Справа в тому, що біхевіоризм – це напрямок у американській психології та соціології, що пропонує не цікавитись внутрішнім станом людини, а досліджувати зовнішні стимули та зворотні реакції. Така постановка питання повинна була допомогти соціальним наукам подолати свою “гуманітарну обмеженість” і стати більш точною.

Прикладом реалізації біхевіористичного режиму є Фінляндія, яка на сьогодні стала однією з найрозвинутіших країн світу, а модель її суспільства можна визначити як «відкрите інформаційне суспільство добробуту». Почалося ж усе в 1960-х роках. До того країна мала повноцінні університети лише у двох містах. Три кроки визначили її сьогодення. У 1963 р. було засновано Раду з наукової політики¹, у 1967 р. – національ-

¹ З 1986 р. – Рада з наукової і технологічної політики.

ний фонд досліджень і розвитку (Sitra), а у 1969 р. було оновлено фінансування Фінської академії при міністерстві освіти. В результаті в 1970-х роках в десяти містах Фінляндії було засновано аж 20 державних, безоплатних та високоякісних університетів, роботу яких спрямовувала Рада з наукової політики, а фінансувала Фінська академія.

Sitra була надана істотна свобода щодо реалізації власних ідей розвитку економіки шляхом прямого фінансування компаній та їх креативних проєктів. Одним із них стало дослідження П. Кохи 1976 р. «Оцінка технологій», яке істотно вплинуло на дискусію про технологічну політику в умовах рецесії. Публікація цього дослідження співпала з першими роками постіндустріальної революції. В цій атмосфері було засновано декілька комітетів, які займалися створенням проєктів майбутнього, серед яких найвідомішим став заснований у 1979 р. Комітет по технологіям. В результаті аналітичної роботи зазначених комітетів потреба в усвідомленні національної технологічної політики стає все більш очевидною і наступні кроки фінського уряду виявили його політичну волю, спрямовану на досягнення «фінського технологічного дива».

У 1982 р. Державна рада прийняла принципове рішення № 727/140/82 VNK, згідно з якими національні витрати на науково-дослідницькі та конструкторські роботи до 1992 р. повинні збільшитись з 1,2 % ВВП до 2,2 % ВВП. У 1983 р., за результатами роботи т.зв. «Комітету Раате», було засновано Національне технологічне агентство (Tekes), яке повинно було фінансувати дослідження та конструкторські розробки як незалежна агенція, що звітує перед міністерством торгівлі й промисловості. У 1992 р. Фінляндія досягла встановленої у 1982 р. мети щодо високого рівня фінансування наукових досліджень і конструкторських розробок і встановила нові цілі у цій сфері. У 1996 р. уряд Фінляндії, незважаючи на нещодавню рецесію, прийняв рішення збільшити до 1999 р. витрати на наукові і конструкторські роботи до 2,9 % ВВП, при цьому скоротивши значну кількість інших витрат. Ця мета була досягнута вже у 1998 р. і на сьогодні Фінляндія є одним із світових лідерів з витрат на наукові та конструкторські розробки [381, с. 58–60].

Отже, як ми бачимо, у Фінляндії домінує метод стимулювання, завдяки чому можна говорити про «фінське технологічне диво».

Консервативний режим спирається на традиції і для їх забезпечення дуже часто використовує державний примус. Однак в його умовах повага до традицій певним чином стає повагою до закону, а тому домінує правовий державний примус.

Можна вказати, що саме консервативний режим панує в сучасній ФРН. Згідно з її Основним Законом (ч. 1 ст. 20) ця країна є соціаль-

ною державою. Доктор юридичних наук О. Скрипнюк абсолютно вірно вказав на те, що «термін «соціальна держава» акцентує увагу на одній із важливих функцій держави – її активному впливі на соціальну сферу життєдіяльності суспільства, здатності здійснювати ефективну соціальну політику в інтересах найширших верств населення» [322, с. 552]. Інакше кажучи, соціальна держава «покликана реалізувати свої функції шляхом створення соціальних програм, орієнтованих на досягнення благополуччя громадян і суспільства, забезпечення гідного життя і вільного розвитку людини» [167, с. 163]. За рахунок чого ж забезпечується означене благополуччя? На думку пересічних громадян Німеччини, першоджерелом цього є існуюча в країні податкова система, яка є «...чимось на зразок атланта, що тримає на плечах звід соціальних гарантій держави» [326].

Проте громадяни ФРН є не лише відповідальними платниками податків. Мандрівники, які приїжджають до країни, звертають увагу на охайність німців. Зокрема, можна згадати відомого російського блогера А. Панкова, який свого часу писав: «...не слід вважати, що Німеччина – це занадто чиста країна. Я б визначив її як таку, що регулярно прибирається, а не чисту. Тут люди особливо не піклуються куди вони кидають не тільки недопалки, але й часто і паперові пакетики. Так, я згоден, що вони культурніше за нас, росіян. І що багато з того нашого пофігістського ставлення до чистоти вони не сприймають. Вулиці їх для нас чисті, але не настільки. Наскільки це бачиться з Росії, просто чистіше разів у два, але я вас запевняю, це не від їх охайності, а від акуратності сміттєзбиральних машин. І ще одне. У великих містах цього немає, або я не бачив просто, німці охайні. Ось так от я написав. Але я дійсно бачив таку людину, у другій половині свого життя (молодше не бачив), яка з ранку, вийшовши перед роботою на вулицю, перед власним будинком підмітає, а не рідко, так і просто миє пінною водою тротуар перед власним будиночком або стриже ці дивовижно красиві «живі паркани», а потім з пілососом в руках прибирає зстрижене» [261].

За рахунок чого забезпечується така охайність?

На нашу думку, перш за все, за рахунок виховання, яке є майже неможливим без примусу. Водночас абсолютний правовий контроль над останнім не дозволяє державі скотитися до свавілля, на відміну від *терористичного режиму*, який передбачає певну відмову від традицій та права. Характерна для нього боротьба з супротивниками методами державного терору призводить до певного державного свавілля, тобто неправового державного примусу.

Класичним прикладом терористичного державного режиму було правління Петра I в Росії.

Художня література¹ подає добу Петра як час великих змін і реформ.

Як відомо, Петро I розглядав власну країну як таку, що особливо потерпає від власних пристрастей і недоліків, відсталості і мерзот. Для нього Росія була країною, яку, немов злочинця, було потрібно провести через процес жорстокого виправлення і переробки. Ось він і перетворив Росію на колосальну виправну колонію.

Такий погляд на Батьківщину склався у Петра під впливом іноземних фахівців, яких тоді в нашій країні нараховувалася ціла армія в десятки тисяч чоловік. Саме вони дали Петру образ Північної Пальмири і визначили усвідомлення ним Росії як відсталої країни. Чи відповідали ці погляди дійсності? Відомий російський філософ і історик А. Буровський категорично з цим не згоден: «Якщо ж подивитися на життя «кондової» допетровської Русі, ми тут же побачимо дивні речі! Мало того, що ми побачимо в Московській Русі XVII століття пресловуті картини, дзеркала, живописців і театр, але дуже швидко виявиться, що й реформи управління, і регулярну армію створили вже років за сорок навіть не до воцаріння, а до народження Петра.

І більше того... Ми побачимо, наприклад, що значна кількість російських людей самого простого стану, перш за все селян, живе поза общиною, обирає собі священників, цінує книжне вчення (те ж саме просвітництво?), кваліфікацію, приватну ініціативу, і дуже позитивно ставиться до розумників, які власним розумом і працею змогли зробити себе багатими» [40, с. 10–11].

Досить критичний погляд на реформи Петра I висловлювали ще у XIX ст. Зокрема, один з найвидатніших російських істориків В. Ключевський писав: «Реформа Петра була боротьбою деспотизму з народом, з його зашкарублістю. Він сподівався грізністю влади викликати самодіяльність в поневоленому суспільстві і через рабовласницьке дворянство оселити в Росії європейську науку, народну освіту як необхідну умову суспільної самодіяльності, хотів, щоб раб, залишаючись рабом, діяв свідомо і вільно» [141, с. 203]. Йому вторить М. Костомаров: «Протягом усього свого правління Петро боровся із забобонами та вадами своїх підданих, переслідував казнокрадів, хабарників, брехунів, жалкував, що в Росії усе не так, як би йому хотілося. Його прихильники шукали і все ще шукають причину всього цього у

¹ О. Толстой «Петро Перший», Ю. Герман «Росія молода», О. Волков «Два брати».

зашкарублених вадах станом російської людини. Але якщо подивитися на все це без упереджень, багато чого слід буде поставити у вину характерові дій самого Петра. Не можна людину робити щасливою проти її власної волі і, так би мовити, гвалтувати природу. Історія свідчить, що у суспільстві, яке керується деспотично, частіше та сильніше виявляються вади, що заважають виконанню найкращих наказів влади. До яких же заходів удався Петро для реалізації своїх перетворень? Тортури Преображенського приказу і таємної канцелярії, люті смертні кари, в'язниці, каторги, батоги, рвання ніздрів, шпигунство, захоплення винагородою за донос. Зрозуміло, що таким шляхом Петро не міг прищепити в Росії ані громадянської мужності, ані почуття обов'язку, ані тієї любові до своїх ближніх, яка була вищою за будь-які матеріальні та розумові сили і могутнішою за саме знання. Одним словом, створивши велику кількість установ, створюючи новий політичний лад для Русі, Петро все ж таки не зміг створити живої, нової Русі» [160, с. 765].

Серед сучасних дослідників можна згадати російського письменника О. Бушкова, який вкрай негативно оцінював і реформи Петра I, і саму його постать. У своїй першій публіцистичній праці «Росія, якої не було», він писав, що «...факти – річ упряма. А факти такі: по-перше, Петро I сам не придумав нічого нового. Усі його «новели» – потворно спотворені, гіпертрофовані, до деякої міри навіть бездарні продовження тих реформ, змін та новел, що розпочалися до Петра. По-друге, Петро не «запровадив» реформи, а з лютістю ідіота став прищпорювати та прискорювати реформи, які вже тривали» [44, с. 358].

Певним дисонансом у цьому «хорі» виступає думка відомого російського філософа О. Матвейчева, який в цілому оцінював позитивно роль Петра I в історії Росії: «Вочевидь, що протестантизм вбачався Петру вищою гуманітарною практикою порівняно із «архаїчними» православ'ям і католицтвом. Більше того, справжньою релігією для Петра стають «наука і техніка», які виглядають ідеологічно і релігійно нейтральними, а тому універсальними. Адже це означає, що успіхи в науці і техніці сприятимуть експансії, допомагатимуть підкорювати і язичників, і православних, і католиків, і протестантів. Наука і техніка – передова ідеологія, з нею можна йти в будь-яку сторону. Це майбутнє Європи, в яке належить вскочити раніше самої Європи, поки вона, будучи розрізненою, ще бореться з власними «пережитками минулого».

Ось яка Росія дісталася Петру I. І він, вирішуючи аналогічну «проблему Європи і Заходу», вже ні хвилини, на відміну від Івана Грозно-

го, не вагався. Він став «грізним» не в кінці життя, а на початку, коли сам рубав голови стрільцям, сам брав участь у тортурах. За Петра загинуло набагато більше народу, ніж за Івана IV. Він завершив процес повного переходу до світській державі, скасував патріаршество, закрив каплиці, повелів «мошей не являти і чудес не вигадувати», заборонив палити свічки поза церквою, писати ікони на дереві... Він голив бороди, змушував носити європейське вбрання, міняв календарі і алфавіти. І це була його принципова позиція, яка полягала у ставці на мимесис, наслідування» [203, с. 30–31].

Утім, і критики Петра I, і його «захисники» чітко наголошують на тому, що реформи, які проводив перший російський імператор, реалізовувалися виключно шляхом терору і репресій, без будь-якої поваги до гідності людини, що в цілому характеризує саме терористичний режим у державі.

Як і будь-який інший різновид влади, державна влада не може існувати без опори на економічне та соціальне підґрунтя. Зазначене підґрунтя є основою державної влади.

Умовно ця основа може бути економічною, соціальною та морально-ідеологічною.

Щодо соціальної основи державної влади, то саме вона забезпечує її стійкість. Державна влада функціонує у суспільстві, що поділяється на різні класи та інші соціальні спільноти з найрізноманітнішими інтересами. Без сильної та активно функціонуючої державної влади вони можуть розірвати суспільство на шматки.

Щоб цього не сталося, держава шукає підтримки у різних верств населення. Саме вони утворюють соціальну основу державної влади. Зокрема, в сучасній Україні донедавна існували певні проблеми між східними й західними регіонами, які, до деякої міри, відображалися мовним елементом. Недаремно, російська пропаганда намагалася активно використати ці аспекти під час нападу на Україну. Проте це ні до чого не призвело: українська держава отримала активну підтримку не лише україномовної частини України, а й її російськомовних громадян. Відомий американський експерт Адріан Каратницький в одному із своїх інтерв'ю, розповідаючи про те, як працює машина російської пропаганди і що буде, коли вона вийде з ладу, щодо міжетнічних відносин всередині України зазначив: «Сам факт того, що лєвова частка українських етнічних росіян лєяльно налаштована щодо України і брала участь в подіях на Майдані, в добровольчих батальйонах України, говорить про те, що є громадянська міжетнічна концепція українства. Це дає можливість українській еліті попередити етнічну ворожнечу» [361].

Аналізуючи економічну основу, слід зазначити, що державна влада насамперед заснована на владі економічній, адже в ній у концентрованому вигляді зосереджені економічні інтереси та потреби владного суб'єкта.

Економічною основою державної влади є майно, що знаходиться в державній власності: національний доход, валютний резерв, податки тощо.

При цьому державна влада не лише спирається на зазначений економічний фундамент, а й охороняє існуючі форми власності, забезпечує порядок і сталість економічних відносин, захищає їх від свавілля та анархії.

Проте ці кроки державної влади можуть бути невдалими, якщо в суспільстві нема довіри до держави.

Саме на цьому свого часу наголошував відомий американський мислитель Ф. Фукуяма: «Як правило, ми вважаємо, що мінімальний рівень довіри та чесності існує завжди, і не замислюємось над тим, що ці якості є невід'ємним компонентом повсякденного господарського життя, без яких економіка не зможе нормально функціонувати. Наприклад, чому в США люди здебільшого не покидають ресторан або таксі, не сплативши рахунок, і не відмовляються додати до вартості обіду п'ятнадцять відсотків чайових? Людина, що не сплатила рахунок, вчиняє протиправне діяння, і звісно, у певних випадках люди остерігаються так вчиняти під страхом покарання. Але якби вони мали собі за мету, як стверджують економісти, — забезпечити максимальне зростання власних прибутків, не беручи до уваги неекономічні чинники (пристойність чи моральні міркування), тоді кожного разу, заходячи до ресторану чи сідаючи у таксі, вони повинні були б оцінювати можливість вислизнути, не заплативши офіціанту або таксисту. Якщо витрати обману (сором або навіть юридична відповідальність) перевищують можливу вигоду (дармовий обід), тоді людина буде вести себе чесно; у іншому ж випадку вона буде прагнути втекти, не заплативши. Якщо такий обман отримає широке розповсюдження, господарі будуть змушені нести додаткові витрати: наприклад, поставити на виході швейцара, щоб не випускав клієнтів, які не сплатили рахунок, або ж вимагати передоплату. І якщо зазвичай вони не роблять цього, значить, в суспільстві існує певний рівень чесності, що підтримується в силу певних існуючих устоїв та звичаїв, а не лише на основі раціональних розрахунків» [375, с. 147].

Зазначена довіра може існувати лише за умов наявності певної морально-ідеологічної основи державної влади, тобто тих уявлень у

суспільстві про державну владу як зразково моральну, навіть якщо це не відповідає дійсності, як це, наприклад, відбувається в сучасній Росії.

Ця основа забезпечується пануючою в суспільстві ідеологією – системою ідей, тісно пов'язаних з інтересами пануючого суб'єкта, адже державна влада, що спирається лише на насильство і примус, не міцна і недовговічна.

Існують, принаймні, два головні види ідеологій: релігійна і світська.

Релігійна ідеологія заснована на релігійних вченнях і міфах (іслам в Ірані, православ'я в Росії, синтоїзм у Японії).

При цьому слід відрізнити просто релігію від релігійної ідеології. Зокрема, іслам як релігія є поширеним і в Туреччині, і в Узбекистані, і в Ірані. Проте, в Туреччині державною ідеологією є так званий кемалізм, але аж ніяк не іслам. В Узбекистані – державною ідеологією виступає тейпизм, за якого державне і суспільне життя ґрунтується на приналежності до того чи іншого роду-тейпу, але аж ніяк не на ісламі. І лише Іран зробив іслам своєю ідеологією, про що, зокрема, свідчить преамбула до чинної конституції. Зокрема, її перше речення звучить так: «Конституція Ісламської Республіки Іран відображає культурні, соціально-політичні та економічні традиції і засади іранського суспільства, що засновані на ісламських нормах та принципах, і відображають щиру волю послідовників ісламу» [146, с. 234].

Росія належить до православно-руської субцивілізації православного-слов'янської цивілізації. Православ'я формально не є релігією РФ: згідно зі ст. 28 Конституції кожному гарантується свобода совісті, свобода віросповідання, право сповідувати будь-яку релігію. Проте переважна більшість росіян сповідує саме православ'я, на другому місці – іслам, і лише потім юдаїзм, буддизм, шаманізм та інші релігії.

Утім сучасна Росія активно використовує православ'я як державну ідеологію, про що, зокрема, свідчить доля ідеї патріарха Кирила про «руський мір».

Ідея об'єднання православних російськомовних громадян усіх країн в єдиний релігійний конгломерат під духовним контролем Руської православної церкви Московського патріархату тривалий час не викликали протиріч. Проте у 2014 р. ці ідеї були підмінені кремлівською верхівкою ідеями панслов'янизму – ідеології об'єднання усіх слов'ян під керівництвом Росії. В результаті «руський мір» плавно трансформувався в євразійство і став обґрунтуванням путінської агресії проти України.

Спочатку патріарх не підтримував такі кроки, проте російська держава має великий досвід «приборкання» церкви. Професор Держав-

ного університету Ілії (Грузія) О. Панфілов з цього приводу писав: «Руська православна церква з часів Петра Першого використовувалась у політиці безпосередньо як ідеологічний інструмент» [262]. Саме тому патріарх Кирило і говорить, що «більша частина народу України – це наша паства», але в Україні «безбожжя стає державною ідеологією, в результаті чого гинуть люди, руйнуються святині, хуляться ім'я Боже» [363].

Як ми бачимо, нинішня російська влада активно використовує православ'я як державну ідеологію.

На протигагу їй світська державна ідеологія засновується на пануючих у суспільстві теоріях і націлена на досягнення певних міфічних ідеалів.

Зокрема всім відомою є світська ідеологія світлого майбутнього, яка знаменувалася ідеєю переможного руху «на шляху до комунізму», завдяки якій СРСР зумів не лише перемогти у Великій Вітчизняній війні, а й відновити економіку після її завершення. Проте не менший ідеологічний потенціал має «Велика американська мрія» – ідея, згідно з якою кожна людина, за певного старання, зможе розбагатіти. Наріжним каменем цієї ідеї є культ «вдалої людини», а найгіршою образою в США є – «невдаха». Завдяки культу «вдачі» формується нація переможців. Саме тому, звісно, «Велика Американська мрія» є державною ідеологією США, а будь-які спроби відмови від ідеології¹, як перепони на шляху для раціонально-прагматичної поведінки, котра орієнтована на реальні інтереси та достовірні факти, а не на цінності та утопічні проєкти, є неприпустимими. Справа в тому, що концепція деідеологізації сама страждає утопізмом, адже відмова від ідеології може бути лише частково умовною. Найчастіше мова фактично йде про відмову від однієї ідеології на користь іншої, що ледь-ледь стала модною.

Так, відмова від комуністичної ідеології на пострадянському просторі призвела до формування там ідеології преклоніння перед цінностями Заходу – вільною конкуренцією та ринком без державного втручання тощо. Відомий радянський та російський філософ О. Зинов'єв назвав цю ідеологію західнізмом. Розмірковуючи ж над нею, він, можливо, вперше звернув увагу на існуючий на Заході ідеологічний апарат. «В ідеології західнізму, – писав він, – можна виділити три рівні – елітарний, пропагандистсько-просвітницький та побутовий. Перший рівень утворюють твори, що претендують на науковість, відсутність ідеології, творчість. Тут дійсно відбуваються і наукові відкриття – іде-

¹ Деідеологізація.

ологія використовує соки науки. Ідеологія тут одягається у форму високого професіоналізму. Професійний рівень стосовно окремих проблем, конкретних деталей, ерудованості та формального апарату тут є досить високим. Проте він поєднується з банальністю висновків, з ігноруванням об'єктивних законів соціального буття, з забобонами та упевдженням.

Другий рівень утворює велика кількість книжок, статей, лекцій та доповідей широкого кола спеціалістів, що зайняті навчанням студентів, виступами на конференціях, популяризацією та пропагуванням ідей, журналістикою. І третій рівень утворюють засоби людської діяльності, що так чи інакше могли бути носіями ідеології, – фільми, романи, телевізійні передачі, шкільні уроки, повсякденна пропаганда і навіть реклама.

Різниця між зазначеними рівнями є настільки значною на перший погляд, що ідеологи вищого рівня ніколи не визнають себе винними у тому, що вони виконують спільну справу спільно з ідеологами нижчого рівня. Однак вони виконують спільну справу. Тут має місце поділ праці в інтересах виконання різноманітних функцій ідеологічної сфери. Одна річ – розробляти рафіновану ідеологічну ідею з урахуванням стану науки, суспільної свідомості, політичної та економічної ситуації, інша ж річ – доносити цю ідею до розуму обивателів, надаючи їй дещо примітивного вигляду.

Такий „вертикальний” розподіл функцій мав місце і в ідеології Радянського Союзу. Аристократи, котрим було дозволено бути запанібрата з західними колегами по професії, з презирством ставилися до рядових пропагандистів, що ляли останніми словами західних колег радянських ідеологічних аристократів. Однак рядові пропагандисти лише оголювали суть того, що складали аристократи марксизму-ленінізму. Як про комуністичну ідеологію не можна судити лише за творами Маркса, Енгельса, Плеханова, Леніна та інших видатних теоретиків марксизму, а потрібно спуститися на рівень, який призначений для масового споживача, так і в аналізі ідеології західнізму слід брати до уваги не лише елітарний, а й примітивний рівень споживання» [103, с. 366–367].

Будь-яка влада поєднує у собі два начала – примушування до дій та узаконення права на таке примушування – легітимність.

Термін «легітимність» виник на початку XIX ст. у Франції для характеристики державної влади як влади законної. Проте протягом тривалого часу обсяг змісту цього терміна значно розширився. Легітимність стала означати не тільки законність походження та способу отри-

манья влади, а й такий стан влади, коли громадяни¹ держави визнають² право зазначеної влади вказувати їм той чи інший спосіб поведінки. З зазначеного також витікало, що існуючі державні інститути у крайньому випадку були не гіршими, аніж будь-які інші можливі інститути, і тому їм слід коритися.

Сучасне розуміння легітимності поєднало не лише моральний момент легітимності³, а й законність формування зазначених органів, тобто їх утворення відповідно до процедури, що передбачена правовими нормами.

Легітимність — це прийняття населенням країни законної влади, а також визнання її права управляти соціальними процесами, готовність їй підкорятися.

В. Чиркін, на нашу думку, абсолютно вірно зазначив, що легітимність означає законність не стільки в юридичному, скільки у фактичному значенні: законність як узаконення [389, с. 66].

Існують три класифікації форм легітимності.

Так, за мотивами підпорядкування владі легітимність може бути традиційною, легальною або харизматичною.

Традиційна легітимність виникає завдяки звичаям, звичці коритися владі, вірі у непорушність та святість здавна-існуючих порядків. Традиційне панування притаманне монархії. Суттєва сила традиції призводить до того, що люди знову і знову відновлюють відносини влади і підпорядкування протягом багатьох поколінь. За своєю мотивацією традиційна легітимність багато у чому подібна до відносин у патріархальній родині, що заснована на безперечній покорі старшим та на особистому, неофіційному характері взаємовідносин. Влада традицій є такою, що коли лідери порушують її, вони можуть втратити легітимність в очах народних мас. У цьому сенсі державна влада жорстко обмежена тією ж традицією, що і надає їй легітимності. Традиційна легітимність відрізняється особливою стійкістю. Тому, як вважається, для стабільності демократії корисним є збереження спадкоємного монарха, що підкріплює авторитет держави багатовіковими традиціями шанування влади.

Легальна або раціонально-правова легітимність заснована на добровільному визнанні встановлених правових норм, спрямованих на врегулювання відносин влади-підпорядкування. Найбільш розвиненим типом цієї форми легітимності є конституційна держава, в якій неупе-

¹ Або піддані.

² Згодні, переконані.

³ Маються на увазі переживання людей з приводу дії інститутів державної влади.

реджені норми чітко визначають правила її функціонування. З іншого боку, ці норми є відкритими для змін, для чого існують встановлені законом процедури. В системах подібної форми влада держави легітимізується своєрідним «царством закону» і для обґрунтування своєї влади правлячі верстви зазвичай звертаються до діючого законодавства¹.

Харизматична легітимність заснована на вірі народу у виключні якості керівника, якими він наділений Богом, тобто віра у його харизму. Тому він іноді навіть обожається підлеглими, створюється культ його особи. Харизматична влада є відносно нестабільною порівняно з традиційною або легальною. Харизма міцно пов'язана з якостями особи, тоді як традиція і закон є фактами суспільного життя. Харизматичний спосіб легітимації часто використовується в епохи революційних змін, коли нова влада для визнання населенням не може опертися на авторитет традицій або ж демократично виражену волю більшості. У цьому випадку свідомо культивується велич самої особи вождя, авторитет якого освячує інститути влади, сприяє їх визнанню та прийняттю населенням. Харизматична легітимність базується на емоційних, особистісних відносинах вождя і мас. Класичним прикладом харизматичної легітимності було ставлення до Олександра Македонського, що визнають не лише його прихильники, а й супротивники. Так, відомий узбецький письменник Я. Ільясов у своєму романі про антимакедонське повстання согдійського полководця Спитамена «Согдіана» описує битву македонців із середньоазійськими скіфами – саками, яксартами і масагетами. При цьому Олександр опинився на межі поразки, що не могло не викликами гніву македонських солдатів і їхня армія опинилася на межі повстання. «Ось як? – заgrimів Олександр. – Я винуватий? Але хіба я грабував урушанів і накликав на військо їхній гнів? Хіба я сплю біля вогнища і дозволяю варварам робити зі мною усе, що їм заманеться? Хіба я скривився, почувши наказ начальника? Хіба я ходжу без діла по всьому табору? У війську розбрат. Ви за власної провини стали здобиччю варварів. Над вами насміхається кожен азіат. Олександр витягнув би вас із котла, але ви, блазні, вийшли із покори! Я вже є поганим для вас? Хай так! Слухайте: я віддаюся на милість Спитамена і, якщо мені пощастить від нього відкупитися, я зумію повернутися додому. А ви... якщо ви такі мудрі, як вважаєте, то робіть, що вам заманеться. Прощавайте!

Олександр різко опустив на обличчя забрало рогатого шолому і спішно став спускатися з пагорба. Птолемайос Лаг і Фердикка на чолі

¹ Конституції.

юрби найвідданіших охоронців прокладали шлях. Воїни схаменулись. Олександр їх залишає? Вони разом забули про всі образи. Олександр їх залишає! Вони дивилися на нього, як неслухняні дітлахи на батька, який розсердився і йде з дому. Олександр їх залишає! Дракіл і Лаерт, у яких давно зажили рани на п'ятках, але які так же давно були відлучені від усіх справ розгніваним повелителем, глянули один на одного і, все зрозумівши, впали, немов раби, під ноги царя» [108, с. 346].

Майже аналогічна ситуація виникла під час індійського походу Олександра Македонського. Коли македонські вельможі не виявили бажання йти до Гангу, Олександр сказав: «Я піду далі й без вас. Скіфи і бактрійці, нещодавні вороги, замінять вас. І, можливо, ваша совість прокинеться, коли я знайду свою смерть далеко від вас» [371, с. 315]. У відповідь слухачі дуже емоційно висловили своє ставлення до слів свого царя, але практично ніхто з них його не підтримав. Більше того, один з полководців – Кен, промовив: «Ти й сам бачиш все це, Олександре, і ти знаєш, скільки нас пішло у похід, і скільки залишилось. Десь близько чверті. Кожен сумує за своїми батьками, за дружиною й дітьми. І хто поставить їм у провину те, що вони хочуть знову побачити рідну домівку, щоб, нарешті, насолоджуватись плодами своїх ратних подвигів? Закликаю тебе, Олександре: не веди їх далі супроти їхньої волі! Вони вже не ті, і воювати, як раніше, вони вже не можуть, тому що немає у них ані сил, ані волі. Ти шукаєш Індію, яка є невідомою для самих індійців. Ідея, гідна богів, аже неосяжна для твоїх солдатів. Адже вони є всього лише людьми, ти ж – богорівний повелитель. Поміркованість у щасті – висока чеснота, Олександре! Так написано на стінах храму Аполона в Дельфах. Пам'ятай про це...» [371, с. 315–316].

Олександр був змушений підкоритися. Проте, розуміючи, що такий крок можна буде інтерпретувати як слабкість, Олександр декілька днів питає «поради у богів» і лише почувши, що «боги пророкують йому» невдачу, цар вирішив повернутися назад. Весь цей час військо терпляче ждало рішення свого полководця.

Отже, як ми бачимо, багато в чому легітимність Олександра Македонського опиралася саме на його особисту харизму. І хоча він і був царем, проте його успіх мав здебільшого моральну основу, яка є неможливою без особистої харизми.

За організаторами легітимність є народною, зовнішньою та внутрішньою.

Зокрема, народна легітимність означає визнання суспільством правомочності правлячої еліти, що може бути закріпленою як ідеологією чи традиціями, так і конституцією й виборами. В Нігерії, де суспільс-

тво організоване за племінною структурою, саме народна підтримка окремих племен (ібо та ін.) забезпечила легітимність уряду Біафри. Справа в тому, що іто, йоруба та інші племена півдня та сходу Нігерії культурно відрізняються від північних племен, адже свого часу зазнали істотного впливу місіонерів. До 1967 р., коли Схід вийшов із складу Нігерії, в ньому одному було більше лікарів, адвокатів і інженерів, аніж у будь-якій іншій країні африканської цивілізації (можливо, окрім ПАР). В північних же регіонах діяльність місіонерів була зупинена британською адміністрацією на вимогу правлячих емірів.

Саме тому, коли у 1966 р. група офіцерів-іто організувала заколот, генерал Джонсон Томас Умунакве Агїї Іронсі, який і придушив дії заколотників, все ж таки зрозумів, що «хоча все й суперечило його власним переконанням та вихованню, вони, тим не менше, надали суспільству послугу і користувалися колосальною підтримкою в масах» [373, с. 40].

Водночас в Україні саме відсутність народної легітимності не дозволила реалізуватися планам гетьмана П. Скоропадського. Як відомо, в результаті прорахунків Центральної Ради П. Скоропадський в ніч з 28 на 29 квітня 1918 р. організував державний переворот, наказавши сконцентрувати наявні сили і захопити урядову дільницю на Липках: військове міністерство, МВС, державний банк. Незважаючи на брак сил, переворот вдался. 29 квітня 1918 р. П. Скоропадського було проголошено гетьманом України. З цього приводу уряд гетьманату видав грамоту «До всього українського народу», де було сказано: «Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього. Бешкети та анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті до багатішої колись-то України встає грізна мара голоду. При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України я вирішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України» [77].

Можна сказати, що саме з цього періоду в Україні розпочалося формування інституту глави держави.

Услід за «Грамотою...» були прийняті «Закони про тимчасовий державний устрій України», один з яких було призначено гетьманській владі. Так, зокрема «Законами...» передбачалося, що: «Влада управлін-

ня належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави». При цьому «Гетьман стверджує закони і без його санкцій ніякий закон не може мати сили». Крім того проголошувалось, що гетьман є «...вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними» та «...Верховний Воевода Української Армії і Фльоти» [150, с. 62]. Надавалося Гетьманові і право помилування засуджених.

Фактично цими «Законами...» було закріплено режим особистої влади гетьмана Павла Скоропадського, на думку якого країна «...може бути врятована лише диктаторською владою, лише волею однієї людини можна повернути до нас порядок, вирішити аграрне питання та провести ті демократичні реформи, які є так необхідними для країни» і ще: «...для формування нових, більш здорових засад у нашому житті це може бути зроблено шляхом одноосібної влади, що опирається хоча б на малу силу, але все ж таки силу. Іншого шляху у нас немає й не буде ще досить довго. Усі ці наради різних суспільних об'єднань, усі ці розрізнені дії окремих військових начальників, що змовляються між собою, ніякого позитивного результату не можуть мати» [320, с. 174].

Проте, незважаючи на явно диктаторський характер влади Скоропадського, досить цікавими були два повноваження гетьмана, які згодом могли б йому дозволити створити в Україні якийсь з варіантів парламентарної системи правління¹: призначення «отамана Ради Міністрів», затвердження та скасування персонального складу уряду (п. 3 Законів...) та скріплення своїм підписом отаманом чи міністром наказів чи розпоряджень гетьмана (п. 8 Законів...).

Сам Скоропадський вважав, що лідери Української Центральної Ради, які недооцінювали роль тяжкої поточної праці державного апарату, «...дійсно вважали, що з оголошенням у Центральній Раді самостійної України Українська держава стане беззаперечним фактом. Для них українська вивіска була вже чимось, що вони вважали непорушним. Уся діяльність Центральної Ради, якщо можна так сказати, була спрямована до зовнішнього, до посилення українства для ока, мало піклуючись про його внутрішній, серйозний культурний розвиток» [320, с. 134].

Як відомо, після перевороту було здійснено три спроби сформування уряду П. Скоропадського. Першою спробою була діяльність протягом одного дня отамана Ради Міністрів М. Устимовича. Спроба виявилася невдалою і 30 квітня 1918 р. отаманом став відомий юрист М. Василенко. Проте його спроба залучити до уряду провідних націо-

¹ Як монархії, так і республіки.

нальних чи лівих лідерів не знайшла підтримки серед партійних лідерів України. Саме тому втретє уряд формувався не за партійною, а за професійною основою. Його отаманом став Ф. Лизогуб. Уряд не користувався популярністю серед сучасників. Більше того, аналізуючи прізвища міністрів, їх дореволюційні звання й посади чи партійну приналежність, супротивники Скоропадського наголошували: українців там не було. Але, на нашу думку, правим є біограф гетьмана Г. Папакін, який вказав, що «...насправді там не було українських соціалістів, котрі, замість переговорів з прем'єрами гетьмана, бігали до німецького штабу, сподіваючись на його вплив на Скоропадського» [266, с. 64]. Таким чином, до гетьманського уряду Ф. Лизогуба увійшли талановиті адміністратори і через декілька місяців в Україні було відновлено діяльність адміністративного апарату, проголошено принцип недоторканості приватної власності і відкинута ідея про культурну автономію. Вправна ж діяльність Скоропадського ззовні країни сприяла тому, що Україну як незалежну державу визнали 12 країн¹. В середині країни було засновано 150 нових гімназій, відкрито три нові університети: у Києві, Катеринославі та у Кам'янець-Подільському. Було засновано національний архів і бібліотека в 1 млн томів. 14 листопада 1918 р. було створено Академію Наук України на чолі з основоположником теорії ноосфери В. Вернадським. І, нарешті, саме Скоропадському вдалося створити першу регулярну українську армію і довести її до 60 тис. вояків [364, с. 146].

Проте, далеко не всі кроки гетьмана мали підтримку. Зокрема, спроба створення української армії викликала невдоволення німецької окупаційної адміністрації. Намір побудувати дружню до Росії, але незалежну українську державу викликало гостру критику з боку імперськи налаштованих російських поміщиків та інтелігентів. Як згадував сам гетьман: «...великоруські кола в Україні є нестерпними, особливо тепер, коли за час мого гетьманства туди зібралася ледь не вся інтелігенція Росії: усі ховалися під моє крило і, до смішного жаль, що ці ж самі люди плювали у колодязь, з якого пили, намагаючись будь за що підірвати моє значення замість того, щоб зміцнювати його, і дійшли до того, що мене звалили» [320, с. 48]. Проголошений Скоропадським 15 листопада 1918 р. Акт федерації про об'єднання України з небільшовицькою російською державою стало поштовхом до повстання селянської опозиції на чолі з С. Петлюрою. Від самого початку борювся з

¹ За часів Центральної Ради таке визнання вона отримала лише від 3 держав.

гетьманською владою анархіст Н. Махно. Як ми бачимо, правління П. Скоропадського не мало саме народної легітимності.

Зовнішня легітимність — це визнання державної влади окремої країни з боку інших держав, міжнародних організацій та тих впливових верств, що формують міжнародну суспільну думку. Зазвичай зовнішня легітимність досягається шляхом міжнародного визнання. Зокрема, Україна отримала зовнішню легітимність з 1992 р., коли не стало СРСР.

Водночас, зовнішня легітимність може існувати і у так званих «частково визнаних держав», найбільш відомою з яких є Республіка Косово, яку, як відомо, на 22 травня 2015 р. визнали 109 держав, у т.ч. США, Велика Британія і Франція. Україна не визнала Республіку Косово з міркувань вірності принципам міжнародного права. Як уявляється, наша держава визнає Косово державою відразу після відповідного рішення Сербії про аналогічне визнання.

Проте, найбільш цікавою є внутрішня легітимність або легітимність для себе — це те коло уявлень, яким держава виправдовує свою владу та заходи для її утримання. Фактично, це означає легітимацію держави самої себе, навіть якщо народ та інші країни не визнають владу в цій країні легітимною. Класичним прикладом внутрішньої легітимності було правління більшовиків, які самі себе визнавали владою і навіть на власний розсуд «розпустили» загальнодержавні Установчі збори.

За визнанням легітимність є ліберально-демократичною та прагматичною. При цьому, якщо ліберально-демократична форма легітимності полягає у визнанні влади, що сформувалася в результаті демократичних процедур, то прагматична форма легітимності надає перевагу владі не стільки виборній, скільки здатній оволодіти складною ситуацією і підтримати суспільний порядок. Саме завдяки прагматичній легітимності більшовики врешті-решт набули загальносвітового визнання, адже, на відміну від їхніх супротивників, які виступали з ідеями різного роду прав і свобод, виявилися єдиними, хто зумів оволодіти хаосом революції і припинити гарячу форму громадянської війни на території колишньої російської імперії.

Таблиця 2.1 – Форми легітимності

За мотивами підпорядкування владі	Традиційна
	Легальна
	Харизматична
За організаторами	Народна
	Зовнішня
	Внутрішня
За визнанням	Ліберально-демократична
	Прагматична

Говорячи про легітимацію державної влади, О. Зинов'єв зазначав: «...сутність легітимації полягає саме в її формальності. А завдання цієї формальності полягає у тому, щоб нав'язати людям усвідомлення непорушності влади і караності за непокору їй. Узаконювання влади є способом усвідомлення суспільством її сили та права на насильство, визнання чинника влади як такого, що знаходиться над підвладним. Ідея ж влади як захисника підвладного є явищем ідеологічним і відтвореним від цього завдання легітимації влади. Не випадково, що навіть фактично сильні правителі та режими (не говорячи вже про слабкі) прагнули та прагнуть якось узаконити свою владу або обпертися на якусь вже узаконену видимість влади. Якою б не була конституція, яка прийнята в Радянському Союзі у 1936 році, вона виконала своє історичне призначення, а саме — зробила радянську державність легітимною в очах усієї планети. Збереження монархії як елемента влади в демократичних країнах значною мірою є засобом її легітимації, а не визнанням монархії як необхідного елемента демократії, котрим вона не є.

З цієї точки зору будь-які викриття виборних процедур як показових, суто формальних, таких, що не змінюють існуючого становища, шахрайських, фіктивних тощо, позбавлені соціологічного сенсу. Якими б безвладними не здавалися виборні установи влади і якими б не були вибори, вони самим фактом здійснення та існування виконують свою головну функцію — функцію легітимації влади як державної. Остання повинна виглядати в очах суспільства як законна, а законність за своєю сутністю є формальною. І влада при цьому повинна усвідомлювати себе саме формально законною. Якщо ж цього нема, то влада не є державною.

Чому влада повинна бути узаконена? Адже ж не заради слова «державна»?! Потреба влади в узаконенні виникає не завжди, а лише за певних умов, а саме тоді, коли людське суспільство розростається, ускладнюється і розширяється у просторі настільки, що лише одними заходами насильства утримати владу над ним та зберегти єдність самої влади дедалі стає неможливим. Потрібно винайти та вбити в голови людей ідею, неначе б то влада походить від якихось надлюдських сил або, у крайньому випадку, від сил поза даного суспільства (бог, стародавні правителі), а в випадку виборної влади — виходить від певного народу, будучи втіленням його волі. Цим силам надавали роль засновників якогось закону, а в випадку виборної влади зображують народ, що стоїть над кожною окремою людиною немов вища сила, творець цього закону. Завдяки цьому винаходу невиконання розпоряджень

влади і будь-який замах на неї стали розглядатися не як виступ проти конкретних осіб при владі та конкретних проявів влади, а проти знеособленого та надлюдського закону. Заміна ідеї божественної влади на ідею народу як на джерело влади була лише зміною форми легітимації влади» [103, с. 202–203].

Між легітимністю і довірою, про яку зазначалося вище, існує певна відмінність. На думку доктора філософських наук Т. Алексєєвої, «якщо концепція легітимності стосується всієї політичної системи та її постійної природи, то концепція довіри обмежується конкретними керівниками, які здійснюють владу на основі змінюваності» [8, с. 113]. Проте, на нашу думку, така ситуація є здебільшого характерною для нестабільних політичних систем і держав, які лише йдуть шляхом реформ.

Юридичним виразом легітимності влади служить її легальність – нормативність, здатність втілюватися в нормах права, обмежуватися законом, функціонувати в рамках законності. На цілком слушну думку В. Чиркіна, в сучасних умовах легалізація державної влади – це встановлення, визнання, підтримка означеної влади законом, насамперед, конституцією, «опору влади на закон» [389, с. 65].

Нелегітимна влада визнається узурпаторською. Узурпація – це насильницьке протизаконне захоплення влади будь-якою особою або групою осіб, а також присвоєння собі чужих владних повноважень. Існують два варіанти класифікації узурпації. Перший пов'язано із способом узурпації, а другий – з її метою. *За способом* узурпація виражається у терористичній та ненасильницькій формі. *Щодо класифікації за метою встановлення*, то узурпація може бути деструктивною і конструктивною.

Терористична форма передбачає насильницьке протизаконне захоплення влади.

Як приклад можна навести ситуацію в Чилі, де 11 вересня 1973 р. в умовах гострої соціально-політичної кризи стався військовий переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої було здійснення комбінованої атаки з допомогою авіації, артилерії і піхоти. За цими діями почувалася рука висококваліфікованого військового фахівця, що методично і холоднокровно здійснював усі необхідні підготовчі кроки. Армія відразу ж зайняла всі державні й урядові установи. Були вжиті певні заходи, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних вій-

Таблиця 2.2 – Класифікація узурпації

За способом	Терористична Ненасильницька
За метою встановлення	Деструктивна Конструктивна

ськових частин на захист законного уряду. Усі офіцери, що відмовилися підтримати путч, були розстріляні. Під час операції військові зуміли блискуче проявити усі свої навички. Зокрема, авіація продемонструвала такий високий клас бомбометання, руйнуючи президентський палац, що це стало несподіваним для самого глави заколоту.

У ході цих бойових дій було вбито конституційно обраного президента Чилі Сальвадоре Альєнде, заарештовано або знищено тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з генералом Аугусто Піночетом Угарте.

На відміну від терористичної, ненасильницька форма узурпації виражається у присвоєнні чужих владних повноважень.

У зв'язку з цим досить цікавим є приклад А. Гітлера. Річ у тому, що погляди, які пропагують його прихід до влади як законний [369, с. 82], без будь-якого натяку на узурпацію, на нашу думку, не відповідають дійсності. Так, звісно, НСДАП на виборах 1932 р. отримала 230 депутатських місць, тоді як інші партії – лише 145 мандатів [114, с. 217]. Однак це нічого не доводить, адже лідерами партії, окрім А. Гітлера, були Г. Штрассер та Е. Рем. Хто з них найістотніше вплинув на виборців, зараз сказати важко. Проте рейхспрезидент П. фон Гінденбург, під тиском провідних підприємців Німеччини, призначив саме А. Гітлера рейхсканцлером. І хоча за часів виконання останнім обов'язків голови уряду в Німеччині було ліквідовано безробіття, підвищено рівень життя широких мас та рівень охорони здоров'я, було запроваджено класовий мир між працею та капіталом, якісна освіта стала доступною, а цілеспрямована політика сприяння материнству та дитинству виражалася у таких заходах як шлюбна позичка, турбота про вагітних, надання їм найкращих санаторіїв у мальовничих куточках Німеччини, створення груп підтримки жінок тощо [116, с. 82], це нічого не доводить, адже, після смерті П. Гінденбурга А. Гітлер присвоїв собі повноваження рейхспрезидента, оголосивши себе фюрером німецької нації. Ніхто ніколи не обирав А. Гітлера главою держави, а отже у 1934 р. відбулася саме узурпація влади у формі присвоєння чужих владних повноважень.

Деструктивна узурпація спрямована на обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо. Її прикладом є «військова революція» травня 1961 р. в Республіці Корея на чолі з Пак Чжон Хі. Хунта ввела військовий стан, розпустила Національні Збори, закрила багато газет та журналів. Країною стала управляти Вища рада державної реконструкції, що складалася з 32 офіцерів. Пак Чжон Хі вважав, що економічний добробут в умовах Азії є можливим лише

на базі тоталітаризму з його обмеженням демократичних засад на користь економічному розвитку. Саме тому він розправився з опозицією, частину представників якої розстріляли, а близько 20 тис. кинули до в'язниці [47, с. 364].

Деструктивний характер узурпації мала й діяльність Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР, про що свідчить преамбула та перші 8 пунктів його Постанови № 1: «З метою захисту життєво важливих інтересів народів та громадян Союзу РСР, незалежності й територіальної цілості країни, відновлення законності й правопорядку, стабілізації ситуації, подолання найтяжчої кризи, недопущення хаосу, анархії та братовбивчої громадянської війни Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР постановляє:

1. Усім органам влади й управління Союзу РСР, союзних та автономних республік, країв, областей, міст, районів, селищ та сіл забезпечити неухильне дотримання режиму надзвичайного стану відповідно до Закону Союзу РСР «Про правовий режим надзвичайного стану» та постанов ДКНС СРСР. У випадку неспроможності забезпечити виконання цього режиму, повноваження відповідних органів влади й управління призупиняються, а здійснення їхніх функцій покладається на осіб, спеціально уповноважених ДКНС СРСР.
2. негайно розформувати структури влади й управління, воєнізовані формування, що діють всупереч Конституції СРСР та законам СРСР.
3. Вважати надалі недійсними закони та рішення органів влади й управління, що суперечать Конституції СРСР та законам СРСР.
4. Призупинити діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, що заважають нормалізації обстановки.
5. У зв'язку з тим, що Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР тимчасово бере на себе функції Ради Безпеки СРСР, діяльність останньої призупиняється.
6. Громадянам, установам і організаціям негайно здати усі види вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин, військової техніки та обладнання, що незаконно у них зберігаються. МВС, КДБ та Міністерству оборони СРСР забезпечити суворе виконання зазначеної вимоги. У випадку відмови – вилучати їх у примусовому порядку з притягненням порушників до суворої кримінальної й адміністративної відповідальності.
7. Прокуратурі, МВС, КДБ та Міністерству оборони СРСР організувати ефективну взаємодію правоохоронних органів і Збройних Сил

з приводу забезпечення охорони громадського порядку та безпеки держави, суспільства і громадян відповідно до Закону СРСР «Про правовий режим надзвичайного стану» та постанов ДКНС СРСР.

Проведення мітингів, вуличних маршів, демонстрацій, а також страйків не допускається.

У необхідних випадках запроваджувати комендантську годину, патрулювання території, здійснювати огляд, уживати заходів щодо посилення прикордонного й митного режиму.

Узяти під контроль, а в необхідних випадках під охорону, найважливіші державні й господарські об'єкти, а також системи життєзабезпечення.

Рішуче припиняти розповсюдження підбурюючих чуток, дії, що провокують порушення правопорядку та розпалювання міжнаціональної ворожнечі, непокора посадовим особам, котрі забезпечують дотримання режиму надзвичайного стану.

8. Встановити контроль над засобами масової інформації, поклавши його на спеціально створюваний орган при ДКНС СРСР» [293, с. 10–11].

На відміну від деструктивної, конструктивна узурпація є менш відомою. Її мета полягає у відновленні або встановленні демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, свободи для ЗМІ, а також у поваленні існуючої диктатури тощо. Прикладом конструктивної узурпації є «революція гвоздик» квітня 1974 р. в Португалії, яка усунула від влади генерала М. Каетану. Переворот провели молоді офіцери з «Руху збройних сил». В результаті сили безпеки були нейтралізовані, а війська зайняли ключові міністерства, радіостанції, пошту, телефон та аеропорти. Ранком 25 квітня на вулиці Лісабону виїшли португальські громадяни, які вітали солдат і засовували їм у дула гвинтівок гвоздики. Ввечері диктатор М. Каетану здався новій владі, а наступного дня виїхав з Португалії. Так закінчилася диктатура Салазара-Каетану, що тривала з 1926 р.

Таким чином, сутність держави виявляється через її владну організацію, що дозволяє державі нав'язувати власну волю своїм громадянам.

2.2. З'єднання і поділ – два втілення єдності державної влади

Державна влада є єдиною, адже вона здійснюється державним апаратом в цілому. Не існує декількох «державних влад», які конкурують одна з одною.

Як явище єдність державної влади виникає з самого початку зародження держави. Воно визрівало як інтегрована влада, що ліквідувала родовий лад з його партикуляризмом.

Єдність державної влади насамперед означає, що в державі не може бути дві, три або більше різних влад, неоднакових за своєю природою, принциповими ідеями та такими, що мають відокремлені засоби державного примусу.

Державна влада є єдиною. В минулому єдність державної влади мала персональний характер. Стародавні деспоти, необмежені монархи Середньовіччя, фюрер (вождь) нацистської Німеччини, дуче (вождь) фашистської Італії, каудильйо Іспанії та деяких країн Латинської Америки, довічні президенти зосереджували в своїх руках всю повноту державної влади.

Проте не завжди єдність державної влади персоніфікується в лідерах авторитарного типу. Так, зокрема, політична реформа в сучасній Україні викликала необхідність конституційного закріплення єдності (взаємодії) різних гілок державної влади. Зокрема, саме на це свого часу звернув нашу увагу академік НАН України Ю. Шемшученко, наголошуючи на тому, що слід «включити норму про взаємодію цих гілок влади до Конституції України» [394, с. 4]. При цьому така взаємодія персоніфікуватиметься в постаті глави держави. Саме на необхідності арбітражного статусу Президента України наголошує доктор юридичних наук В. Лемак: «Арбітражні функції президента виявляються незалежно від способу отримання ним повноважень (прямі вибори чи обрання парламентом). Він переважно призначає дострокові парламентські вибори за ініціативою уряду, тобто політичних сил, що сформували і уряд, і парламентську більшість, на підставі неспроможності парламентської більшості ефективно здійснювати функції як законотворчості, так і формування уряду. При цьому «розпущений» парламент працює до моменту прийняття присяги новообраними членами парламенту» [177]. Фактично В. Лемак пропонує затвердження в Україні змішаної республіки, за якої парламент розпускається главою держави виключно на підставах, передбачених діючим законодавством.

Свого часу робоча група «Західної аналітичної групи», підтримуючи ідею президентського арбітражу, підготувала проект Конституції України, ч. III ст. 104 якого закріпила, що «Президент України забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію державних органів та органів місцевого самоврядування» [153].

Проте, на нашу думку, слід піти ще далі і передбачити на конституційному рівні не лише «взаємодію», а й «єдність» гілок влади, про яку вже зазначалося вище. Уособленням же цієї єдності слід зробити Президента України, який впливає і на законодавчу¹, і на виконавчу², і на судову³, і на контрольну⁴ гілки влади. Це перекликається із думкою відомого російського правознавця І. Дубова, який свого часу зазначав, що «...президент як глава держави, який покликаний забезпечити у суспільстві певну стабільність, повинен бути вищим за поточні відносини між урядом та парламентом» [89, с. 29]. Таким чином, ч. II ст. 102 Конституції України може мати таку редакцію: «Президент України як глава держави виступає від її імені і є уособленням єдності законодавчої, виконавчої та контрольної влади, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина».

На відміну від персонального, вже в Новий час затвердився колективістський підхід до єдності державної влади, згідно з яким вся влада належить народу.

На сьогодні існують три різновиди ідеї єдності державної влади:

1. *Соціальна єдність*, яка витікає з єдиної природи пануючих (домінуючих) у суспільстві соціальних груп. Найпоширенішим варіантом такої єдності є народний суверенітет.
2. *Єдність основних цілей та напрямків діяльності* усіх органів держави, що обумовлено необхідністю узгодженого управління суспільством, без чого воно може бути втягнуто у стан анархії та розпаду, а різні цілі в діяльності вищих органів держави можуть призвести до їх збройного протистояння.
3. *Організаційно-правова єдність* означає створення системи органів держави з їх ієрархією та розподілом повноважень.

¹ Законодавча ініціатива, підписання і оприлюднення законів, розпуск парламенту тощо.

² Подання про призначення Прем'єр-міністра та окремих міністрів, зупинення дії урядових актів тощо.

³ Створення судів, призначення суддів, помилування тощо.

⁴ Призначення прокурорів.

Саме в рамках організаційно-правової єдності можуть існувати такі її вітлення, як поділ і з'єднання влади.

З'єднання влади – це об'єднання законодавчої та виконавчої¹ влади в одному органі. Приймаючи закон, такий орган сам стане організувати його виконання.

З'єднання влади існувало в рамках загальної системи Рад, що офіційно існувала в СРСР. З точки зору такого підходу органами державної влади були лише Ради депутатів². Вся повнота влади належала системі Рад, що складалася з Верховних Рад (СРСР та союзних і автономних республік) та місцевих Рад. Ради були всевладними з огляду на те, що вони нібито отримували повноваження безпосередньо від народу. Усі інші органи формувалися та контролювалися Радами. Всі ці органи, що створювалися «Радянською владою», не вважалися органами державної *влади* і поділялися на органи державного управління, суди та прокуратуру. Функціонери органів державного управління, суду та прокуратури могли бути одночасно депутатами Рад, законодавцями. У цьому випадку виконавці законів, виступаючи у ролі законодавців, повинні були піклуватися про якість рішень, що їм належало виконувати.

Принцип з'єднання законодавчої, виконавчої та судової влади виявився досить живучим, оскільки подібне рішення має низку *переваг*:

1. Забезпечує оперативне вирішення будь-яких питань. Під час Великої Вітчизняної війни з'єднання влади в руках Державного Комітету Оборони СРСР дозволило об'єднати зусилля проти німецької навали, адже ДКО СРСР сам приймав рішення, що мали силу закону і сам створював усі умови для їх виконання. Таке об'єднання забезпечило оперативне рішення всіх питань щодо знищення агресора.
2. Виключає можливість перекладати відповідальність і провину за помилки на інші органи, адже якщо сам прийняв рішення, сам його виконав, то й сам повинен відповідати за його наслідки. Це ж саме стосується й органів.
3. «Звільняє» від боротьби з іншими органами за обсяг владних повноважень. З'єднання влади в руках одного органу не дозволяє боротися за обсяг владних повноважень, адже сам з собою не станеш боротися.

¹ А іноді й судової.

² Як варіанти – Ради робочих, солдатських та селянських депутатів; Ради депутатів трудящих; Ради народних депутатів тощо.

Ідея з'єднання влади є близькою й для відомих українських мислителів. Так, зокрема, один з ідеологів концепції «Третього гетьманату» І. Каганець суворо засуджує поділ влади і відстоює пріоритети її з'єднання: «Насаджена в Україні „демократична” система державного управління з горизонтальним розподілом влад — це не що інше, як результат організаційної війни. З погляду законів менеджменту нинішня система державної організації є повним абсурдом, оскільки, повторимось, розділити можна роботу і права, але відповідальність не ділиться в принципі (там, де відповідає більше одного, вже не відповідає ніхто). Розпорошення влади і, як наслідок, її безвідповідальність та корумпованість створюють сприятливі умови для прихованої агресії з боку сконсолідованої і цілеспрямованої сили (іншої держави, ТНК, тоталітарної секти), яка не переймається псевдodemократичними ілюзіями. Злет державотворчої потуги українських етносів завжди відбувався при застосуванні ними традиційної для України гетьманської моделі — Гетьманату. „Українська модель” передбачає перевірений тисячоліттями вертикальний розподіл влади на основі балансу сфер Мудрості і Дії — Церкви і Гетьманату.

Гетьман концентрує у своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої і судової влади. Як наслідок між трьома гілками влади зникає протистояння, здатне загальмувати або цілком зруйнувати будь-які перетворення у державі. Натомість Гетьман отримує всі необхідні повноваження для здійснення системних перетворень. Концентрація влади та її персоналізація позбавляє владу анонімності і колективної безвідповідальності. Гетьман особисто відповідає за стан справ у своїй державі, подібно як голова людини відповідає за стан і поведінку керованого нею тіла. За результати своєї діяльності Гетьман відповідає власним майном, свободою і життям.

Гетьман обирається всенародно, що робить його виразником народної волі і надає його владі максимальної легітимності. Метою діяльності Гетьмана є покращення якості життя українського народу і його кількісне зростання. Для оцінки якості життя в міжнародній практиці використовується Індекс людського розвитку, який розраховується за методикою Програми розвитку ООН на основі індексів тривалості життя, досягнутого рівня освіти і реальних доходів на душу населення. Для оцінки діяльності Гетьмана має використовуватися Національний індекс людського розвитку, який окрім трьох індексів ООН також включатиме індекс народжуваності. Зниження Національного індексу людського розвитку після трьох років гетьманства є підставою для переобрання Гетьмана і порушення проти нього кримінальної справи з описаними вище наслідками» [115, с. 78–79].

Однак таке з'єднання має й певні недоліки. Зокрема, загальновідомо, що всевладні органи стають абсолютно безконтрольними і, врешті-решт, можуть вийти з-під контролю суб'єкта (першоджерела) влади. За такою організацією державної влади відкривається простір для встановлення і функціонування різного роду диктатур та тираній. Щодо цього цілком слушно писав Джон Емерік Едвард Дальберг лорд Актон єпископу Манделлу Крейтону у 1887 р.: «Влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно» [163, с. 590].

На відміну від з'єднання, принцип поділу влади є раціональною організацією державної влади в державі, при якій здійснюється гнучкий взаємоконтроль і взаємодія вищих органів держави як частин єдиної влади через систему стримувань і противаг.

Існує дві основні форми організації поділу державної влади: вертикальна та горизонтальна. Витоки горизонтального поділу державної влади з'являються в Елладі в працях Аристотеля. Так, зокрема, у своєму творі «Політика» філософ зазначав: «У будь-якому державному устрої... основних частин три... Ось ці три частини: перша – законодавчий орган, що розглядає справи держави, друга – посади (які саме повинні бути посади, чим вони повинні займатися, яким повинен бути порядок їх формування), третя – судові органи» [14, с. 514–515].

Вертикальний поділ влади закладається в християнській доктрині в рамках постулату Євангелія від Луки: «Кесарево – кесареві, а Боже – Богові»¹ [234, с. 104]. Тим самим античний світогляд передбачає горизонтальний поділ влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову, а християнський – вертикальний поділ влади на дві гілки – релігійну та світську.

У добу Середньовіччя вертикальний принцип поділу влади був реалізовано через знаменитий «Dictatus Papae» («Диктат пап») папи Григорія VII, згідно якого лише папа «може скидати імператорів» [263, с. 236] та доктрину двох мечів Е. фон Репкова з «Саксонського зерцала»: «Два мечі дав бог земному царству задля захисту християнства. Папі

Рис. 2.1 – Аристотель

¹ Лук. 20, 20-26.

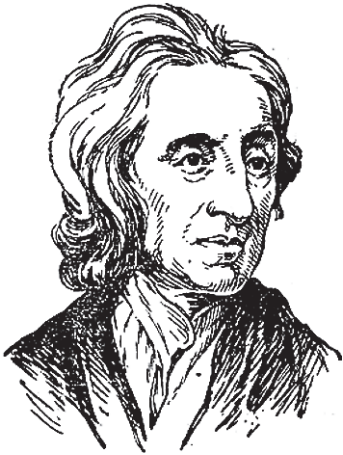

Рис. 2.2 – Джон Лок

надано духовний, а імператору – світський. Папі призначено їздити верхи у визначений час на білому коні, і імператор повинен тримати йому стремено, щоб сідло не сповзло» [297, с. 16].

В епоху Революцій XVI–XVIII ст. знову повертаються до горизонтального поділу влади. Зокрема, вагомий внесок в теорію горизонтального поділу влади здійснив англійський філософ Дж. Лок у своїй праці «Два трактати про врядування», де поділив владу на законодавчу і виконавчу. Остання ж, у свою чергу, ділилася на власне виконавчу і федеративну.

«Законодавча влада – це та влада, яка має право вказувати, як застосовувати силу спільнотворення для збереження спільноти і її членів. Але через те, що закони, які повинні постійно виконуватись, чинність яких має бути постійною, можуть створюватись за короткий час, то немає потреби, щоб законодавчий орган існував повсякчас, тоді, коли йому нічого робити... Але через те, що закони, які створюються один раз і за короткий термін, мають постійну та незмінну силу і потребують неперервного виконання або нагляду за цим виконанням, необхідно, щоб завжди існувала влада, яка б наглядала за виконанням створених і чинних законів. З цієї причини законодавчу і виконавчу влади часто доводиться розділяти» [185, с. 207]. Що ж до федеративної влади, то під нею філософ розумів використання «права війни та миру» [185, с. 208].

Ще далі у цьому плані пішов видатний французький мислитель Шарль Луї Монтеск'є. Так, у своєму трактаті «Про дух законів», філософ пише: «Щоб не було можливості зловживати владою, необхідним є такий стан речей, за якого різні влади могли б взаємно стримувати одна одну... У кожній державі є три види влади: влада законодавча, влада виконавча, що відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, що відає питаннями права громадянського. В силу першої влади державець або установа створює закони, постійні чи тимчасові, та відміння або ж виправляє існуючі закони. В силу другої влади він оголошує війну або укладає мир, надсилає чи приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає нашествиям. В силу третьої влади він карає злочини та вирішує зіткнення приватних осіб.

Останню владу можна назвати судовою, а другу – просто виконавчою владою держави» [221, с. 289–290]. Як ми бачимо, філософ жодним чином не виділяв суди як окрему гілку влади: з його точки зору судова влада – це та частина виконавчої влади, що відає питаннями громадянського права, себто внутрішньої політики, тоді як виконавча влада є тією частиною виконавчої влади, що відає питаннями міжнародного права, тобто зовнішньої політики. Фактично, в цьому Монтеск'є перекликається із Локом: вони обидва виділяли законодавчу владу. Щодо вико-

Рис. 2.3 – Шарль Луї Монтеск'є

навчої влади, то виконавча влада Монтеск'є – це федеративна влада Лока, а виконавча влада Лока – це судова влада Монтеск'є.

Фактично і Лок, і Монтеск'є, по суті, говорять про відокремлення законодавчої та виконавчої влади одна від одної. Той факт, що Монтеск'є говорить про існування судової влади, а Лок – федеративної, нічого не доводить, адже ці гілки влади є складовими частинами виконавчої влади. Як писав з цього приводу відомий філософ О. Зинов'єв: «Вищий чи центральний орган держави західної цивілізації утворюють законодавчі представницькі збори та виконавча влада... Це другий великий поділ влади в історії людства» [103, с. 316, 318].

Утім не всі дослідники погоджуються з ідеями Монтеск'є. Зокрема, відомий апологет російського монархізму Л. Тихомиров визнавав теорію Монтеск'є шкідливою [355, с. 33]. З гострою критикою означеної теорії виступав відомий дореволюційний російський юрист В. Гессен, що визначав її як помилкову, адже вона, на його переконання, суперечить вимогам елементарної логіки: «Тріада влад Монтеск'є опирається не на один, а на два один від одного відмінних принципи: формальний – при відокремленні законодавчої влади від урядової – та матеріальний – при відокремленні судової влади від тієї та іншої. Одним і тим же терміном – терміном відокремлення влад – визначаються явища різного порядку: відокремлення органів законодавчої та урядової влади та відокремлення функції влади судової від функції інших влад» [68].

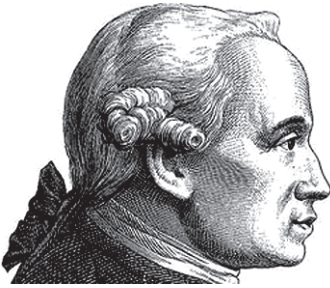

Рис. 2.4 – Іммануїл Кант

Складається враження, що В. Гессен сам не читав Монтеस्क'є, а лише чув про те, що французький філософ запропонував поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, адже, фактично він не говорив про відокремлення судів як окремої гілки влади. Як вже наголошувалося вище, судова влада Монтеस्क'є була частиною виконавчої влади.

На жаль, притаманний Локу функціональний поділ влади не був дотриманий видатним французом: він доповнив його структурним. І якщо законодавча влада, за Монтеस्क'є, повинна належати двопалатному парламенту (зібрання знатних та зібрання народних представників), то «виконавча влада повинна зосереджуватись в руках монарха, так як цей бік правління, що майже завжди потребує швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма» [221, с. 295].

Погляди Монтеस्क'є поділяв і основоположник німецького лібералізму Імануїл Кант. Зокрема, у своїй праці «Метафізика чеснот» він писав: «У кожній державі існує три влади, тобто загальним чином об'єднана воля в трьох особах (*trias politica*): верховна влада (суверенітет) в особі законодавця, виконавча влада в особі правителя (правлячого згідно з законом) та судова влада (присуджує кожному згідно з законом) в особі судді» [131, с. 345].

Семен Десницький, окрім необхідності існування законодавчої та судової влади, наполягав на виокремленні карної гілки влади [83, с. 71].

Поряд із законодавчою та виконавчою владою виділяв владу державця Георг Вільгельм Фрідріх Гегель: «Політична держава розпадається, відповідно, на наступні субстанціональні відмінності: а) на владу визначати та встановлювати загальне – законодавчу владу; б) на владу підводити особливі сфери та окремі випадки під загальне – урядову владу; с) на владу суб'єктивності як остаточного вольового рішення, владу державця» [65, с. 311].

Владу державця, як окрему гілку влади висувував основоположник французького лібералізму Б. Констан: «Поділ влади, що зазвичай є гарантією свободи, стає небезпечним і несе лихо, коли влада, якій доручено контролювати виконання законів, не має права виступати проти тих законів, котрі вона визнає небезпечними. Коли державець сприяє створенню законів і коли його згода є необхідною, то недоліки законів

Рис. 2.5 – Георг Вільгельм Фрідріх Гегель

Рис. 2.6 – Бенджамен-Анри Констан

не досягають того ступеня, аніж коли законодавчий корпус приймає рішення, котре неможливо оскаржити» [145, с. 384].

Але найбільшого піку ідея поділу влади була викладена в працях американських мислителів. Так, перший міністр фінансів США Олександр Гамільтон, навіть визнаючи недоліки існуючих тоді республік, зазначав: «Принцип постійного поділу влади, а саме: запровадження законодавчих стримувань і противаг; заснування судів, в котрих судді зберігають свої посади, поки їхня поведінка є бездоганною; представництво народу у законодавчій владі через депутатів, обраних ними самими, – усе це або цілком є результатами нових відкриттів, або ж основний шлях до їхньої досконалості було пройдено у наші дні. Мова йде про засоби, причому потужні засоби, за допомогою яких можуть зберігатися переваги республіканської форми правління, а її ж недоліки – зменшуватись чи виключатися» [368, с. 73].

Аналізуючи співвідношення одноосібної та колегіальної влади, О. Гамільтон писав: «Більше всіх прославлені ґрунтовністю суджень і справедливістю поглядів політики й державні діячі висловилися на користь одного президента і численних законодавчих зборів. Вони з повними на те підставами вважали дієздатність найнеобхіднішою властивістю першого, найбільш придатною для одноосібної влади, і аналогічно розглядали численні законодавчі збори найбільш пристосованими для обговорень, держателем мудрості і найліпше розрахованими на завоювання довіри народу, забезпечення його привілеїв та інтересів» [368, с. 459].

Не меншу увагу мислитель приділив і судовій гілці влади: «При уважному розгляді становища різних гілок влади стає очевидним, що в уряді, де вони розділені, судова влада з огляду на свої функції завжди є найменш небезпечною для політичних прав, визначених конституцією, бо у цієї влади найменші можливості для їх порушення або ущемлення. Президент не лише розподіляє блага, але й тримає меч співтовариства. Законодавча влада не тільки розпоряджається скарбницею, але й встановлює правила, що визначають обов'язки і права кожного громадянина. З іншого ж боку, судова влада не має ніякого впливу ані на меч, ані на скарбницю, не має ані сили, ані багатства суспільства і не може приймати рішень, що тягнуть за собою активні дії. Можна справедливо констатувати, що ця влада не має ні сили, ні волі, а виносить тільки судження і врешті-решт залежить від допомоги виконавчої влади для втілення їх у життя.

Цей неупереджений погляд призводить до деяких важливих висновків. Стає абсолютно ясно, що судова влада слабша з-поміж трьох, вона ніколи не зможе успішно напасти на жодну з двох інших, і потрібно проявити найбільшу турботу, щоб дати їй можливість захиститися від них. Це однаково доводить, що, хоча в окремих випадках суди можуть утискати, від них ніколи не буде виходити загроза свободі народу, поки, як я розумію, судова влада по-справжньому відділена від законодавчої і виконавчої. Я згоден, що про свободу не може бути й мови, якщо судова влада не відділена від законодавчої і виконавчої влади. І це доводить, врешті-решт, що якщо свободі нічого побоюватися одиною судовою владою, то вона має всі підстави боятися союзу судової із будь-якою з двох інших влад, бо всі наслідки цього союзу позначаються у встановленні залежності першої від останньої, незважаючи на номінальний і удаваний поділ; при природній слабкості судової влади вона постійно знаходиться в небезпеці підпорядкування, залякування або впливу рівних їй гілок влади» [368, с. 503–504].

Таким чином, саме в працях американських мислителів вперше почала розроблятися проблематика судової влади не як окремої частини виконавчої влади¹, а як влади спеціально створеної судової системи.

Утім поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову не вичерпує усього принципу поділу влади. Справа в тому, що, окрім американської моделі, котра й припускає зазначений поділ на три гілки, в Європі² закріпився принцип поділу влади на дві гілки: партійну та адміністра-

¹ Як у Монтеск'є.

² Перш за все – в Німеччині.

тивну. Суд в європейських країнах є незалежною інституцією, що підкоряється лише закону, але він не є *владою*.

Щодо самої німецької системи поділу влади, то її особливістю, за словами англійського дослідника К. Дайсона, є те, що розвиток німецької системи державної служби (адміністративна гілка влади) відбувається під керівним впливом політичних партій (партійна гілка влади) [409, с. 10–11].

Описуючи ж взаємодію партійної та адміністративної гілок влади, зокрема між політичним та адміністративним аспектами у діяльності органів виконавчої влади, американський політолог М. Мур вказував на те, що у дещо спрощеному вигляді цей варіант поділу влади може бути представлений наступним чином: політики визначають завдання, а адміністратори їх професійно реалізують, спираючись на власні знання, досвід та навички управління [412, с. 32]. При цьому, за словами іншого американського дослідника Г. Рейні, спроба політиків втручатись у суто адміністративну діяльність без відповідних професійних навичок, як правило, призводить до зниження рівня ефективності державного управління в цілому [413, с. 8].

Говорячи ж про співвідношення партійної та адміністративної влади у кадровій сфері, слід мати на увазі, що остання здебільшого знаходиться у підлеглому становищі, на чому, зокрема, наполягав американський дослідник Г. Флейзіг. Саме він виділив шість основних груп чиновників, котрі так чи інакше залежать від тиску партійної гілки влади: 1) працівники, які можуть прийматися на роботу та звільнятися з неї згідно з рішеннями політика. Фактично ці працівники перебувають у найбільш тісному зв'язку з їхніми політичними роботодавцями, і тому виявляють найбільший ступінь залежності від політичного процесу; 2) особи, чиє перебування на посаді потребує політичної конфірмації; 3) особи, які можуть чи прийматися на роботу, чи звільнятися з неї за рішенням політиків, але політик може приймати лише одне з цих двох рішень; 4) особи, які приймаються на роботу політиками на чітко визначений термін; 5) особи, які приймаються на роботу на невизначений термін; 6) особи, які працюють у структурі державної влади, але таким чином, що вони ані приймаються на роботу, ані звільняються з неї політиками [410, с. 110–111].

Фактично, на нашу думку, праці німецьких дослідників перекликаються із творами Дж. Лока та Ш. Л. Монтеск'є: їх законодавча влада, по суті перекликається із партійною владою М. Мура та інших, а виконавча (обидві складові) — із владою адміністративною.

Рис. 2.7 – Пилип Орлик

В Азії ідеї поділу влади на три гілки висував видатний китайський мислитель та державно-політичний діяч доктор Сунь Ятсен. У своїй знаменитій праці «Конституція п'яти влад» він наводив відповідну схему, з якої було видно, що «...в руках імператора були зосереджені законодавча, судова і виконавча влада» [341, с. 649], тобто, фактично, мислитель не вбачав в китайській державі окремих гілок влади, на яких наголошували європейські філософи. Утім навіть в напівдеспотичному Китаї, поряд із владою імператора, існували дві напівнезалежні гілки влади – екза-

менаційна і контрольна: «...в Китаї також була своя конституція – поділ політичної влади на владу монарха, екзаменаційну та контрольну влади» [341, с. 649].

Не можна також не згадати, що в українській політичній філософії також висловлювалися ідеї щодо поділу влади. Так, у знаменитій «Конституції Пилипа Орлика» закріплювалося: «Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися» [150, с. 18].

Фактично, означене положення надавало Генеральній Раді впливати на публічні справи. Внаслідок же того, що цей орган мав суто представницький характер, можна припустити, що він, врешті-решт, міг би перетворитися на своєрідний парламент, хоча на момент свого укладення «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького» жодним чином не містили положень, які б надавали право Генеральній Раді видавати закони. Водночас, у «конституції» передбачалося: «Якщо ж однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи за порадою Генеральної Старшини» [150, с. 19]. Щодо питань правосуддя, то в «конституції» закріплювалося

наступне: «Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення – і умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом» [150, с. 20–21].

Таким чином, як ми бачимо, у більшості мислителів функціональний поділ влади повністю поглинався структурним: законодавча влада надавалася законодавчому органу (Аристотель), двопалатному парламенту (Ш. Л. Монтеск'є), законодавцю (І. Кант), законодавчим зборам (О. Гамільтон), Генеральній Раді (П. Орлик); виконавча – посадам (Аристотель), монархові (Ш. Л. Монтеск'є), правителів (І. Кант), президентові (О. Гамільтон), гетьманові (П. Орлик). Судова ж влада повинна була належати судам.

Історія знає декілька варіантів поділу влади. Найпершим варіантом був поділ влади на світську і релігійну в рамках функціональної діархії. Так, в Священній Римській імперії германської нації існував поділ влади на світську владу імператорів та королів і релігійну владу римських пап. Це був вертикальний поділ влади. Такий поділ зараз існує в Ісламській республіці Іран, де існує вищий релігійний керівник – духовний лідер (рахбар) та глава виконавчої влади – президент.

Щодо горизонтального поділу, то він залежить від існуючої форми правління. Так, в парламентських системах правління¹ може існувати поділ влади на партійну та адміністративну. В президентських республіках² існує поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Законодавчу владу досить детально дослідив відомий український правознавець Д. Артемчук, який, виходячи із визначення державної влади, яку висунув автор цієї монографії, наголосив, що «законодавчою владою ми можемо назвати здатність держави нав'язувати свою волю за допомогою законів. Проте об'єктом такого нав'язування може бути не лише суспільство, а й інші гілки влади.

Саме тому можна розглядати законодавчу владу як гілку влади (вузкий аспект законодавчої влади) та законодавчу владу як функціона-

¹ Як монархії, так і республіки.

² США, держави Латинської Америки.

льну характеристику держави в її взаємодії із суспільством (широкий аспект законодавчої влади).

У вузькому аспекті законодавча влада — це здатність окремих органів держави нав'язувати свою волю іншим державним органам за допомогою законів.

На нашу думку, серед органів законодавчої влади можна виділити три: парламент, уряд та глава держави» [16, с. 10–11].

Водночас, на думку вченого, глава держави «не може охопити усю складність не те що майбутнього, а й сьогодення. Його мозок пасує перед потоками різноманітних даних та інформації. Він вимушений багато рішень приймати інтуїтивно — і робить помилки» [120, с. 186].

Саме тому, на думку Д. Артемчука, одноосібна законтворчість є недоречною [15, с. 46].

Водночас колегіальна модель уявляється дослідникові більш «вдалим варіантом формування й функціонування законодавчої влади» [15, с. 47]. При цьому виділяються два варіанти колегіальної організації законодавчої влади: парламентський та урядовий, які Д. Артемчук називає парламентарним та кабінетним. При цьому остання, з одного боку, є уособленням професіоналізму, а з іншого — бюрократизму. Парламентарна ж модель «реалізує не лише переваги колегіальності, ...а й переваги демократії» [15, с. 48].

Окрім вузького розуміння законодавчої влади Д. Артемчук виділяє її широке розуміння. На думку дослідника, «у широкому аспекті законодавча влада — це здатність держави нав'язувати свою волю суспільству за допомогою законів» [16, с. 11].

Судова влада виконує функції арбітра в суперечках про право. Основним завданням судової влади є вирішення суперечок про право за допомогою правосуддя. Суди вирішують питання про законність того чи іншого рішення і, у випадку їх незаконності, суди їх відмінюють.

Виконавча влада (президент і уряд) займається оперативним вирішенням проблем, організацією виконання законів, вона має право вето. Іноді говорять про те, що виконавча влада виконує закони. На наш погляд це не так, адже закони повинні виконувати всі. Для характеристики виконавчої влади більш підходить поняття «організація виконання законів»: прийняття відповідних рішень, постанов, указів тощо, які забезпечують реалізацію нормативно-правових актів.

Функції виконавчої влади поділяються на основні і допоміжні.

Основні функції виконавчої влади мають глобальне значення для життя суспільства. До сучасних основних функцій належать:

- 1) функція охорони громадського порядку та забезпечення національної (державної) безпеки;
- 2) регулятивно-управлінська функція — діяльність державних органів та установ з приводу керівництва економікою, фінансами, культурою, освітою, охороною здоров'я, обороною, внутрішніми та зовнішніми справами держави;
- 3) функція забезпечення прав і свобод громадян.

Допоміжні функції мають інструментальний характер і спрямовані на обслуговування кожної з основних функцій. Це — нормотворча, оперативно-виконавча та юрисдикційна. При цьому нормотворча функція полягає у виданні органами виконавчої влади нормативних актів державного управління, оперативно-виконавча — у тому, що органи виконавчої влади забезпечують реалізацію правових норм, що містяться як у законах, так і в підзаконних актах, а юрисдикційна функція виконавчої влади — це діяльність її органів з приводу застосування адміністративних, дисциплінарних, матеріальних та фінансових санкцій до громадян та працівників апарату державного управління, що скоїли правопорушення.

Поділ влади в парламентських формах правління умовно можна назвати *німецькою* чи *європейською* системою, а в умовах президентської — *американською* системою поділу влади.

Поділ влади є функціональною ознакою правової держави. Це обумовлено самою необхідністю поділу повноважень, тим, що державі властива агресивність, а також системою стримувань і противаг.

Необхідність поділу повноважень пояснюється тим, що надмірна концентрація повноважень в руках одного органу чи особи неможлива через недостачу кваліфікації того чи іншого робітника, адже він не здатен керувати геть усім. Крім того, необхідною є певна спеціалізація органів: міністерство закордонних справ повинно займатися стосунками з іншими державами, а міністерство охорони здоров'я — організацією охорони здоров'я громадян.

Агресивність держави як чинник, що обумовлює необхідність поділу влади, можна висвітлити якщо згадати, що якщо влада не поділена, то агресія спрямована назовні: на інші держави або на народ. Якщо влада поділена, то влади направляють агресію одна на одну, а народ та інші держави не страждають. До речі саме відсутність поділу влади в зовнішній політиці іноді призводить до її агресивності.

Система стримувань і противаг є гарантом проти узурпації влади будь-якою з гілок державної влади і водночас утворює певний механізм їхньої взаємодії, що сприяє взаємному інформуванню та стриму-

ванню, пошуку прийнятних варіантів в ході підготовки урядових та законодавчих заходів.

На систему стримувань і противаг впливають зовнішні чинники, розподіл повноважень, поділ функцій держави, різні терміни функціонування різних державних органів та особливі повноваження судової влади.

До зовнішніх чинників належать інші держави, політичні партії, рухи тощо. Розподіл повноважень на користь якоїсь однієї з влад — законодавчої (представницької) чи виконавчої (адміністративної) ламає усю систему стримувань і противаг. Так, збільшення повноважень представницької влади, що складається з непрофесіоналів, в умовах низької правової культури населення веде до того, що органи представницької влади намагаються втручатися у всі справи, до яких можуть дотягнутися. Водночас ухил убік адміністративної влади може призвести до бюрократизації державного механізму і істотного зростання бюрократизму.

Поділ функцій держави також суттєво впливає на систему стримувань і противаг. Так, Конгрес США приймає закони, які не повинні суперечити Конституції¹. Якщо ж вони їй суперечать, то Президент США має право їх не підписувати. Тоді відповідний білл не стає законом. Якщо ж Президент підписав його, то Верховний Суд США може його відмінити, як антиконституційний. Крім того, відповідні законодавчі акти повинні бути затверджені конгресами окремих штатів. Це попереджає узурпацію влади Конгресом США. Щодо Президента, то він не може узурпувати владу тому, що Конгрес має право прийняття бюджету і може не дати Президенту грошей на його політику. Крім того, є ще Верховний Суд США, який може відмінити акти Президента. Класичним прикладом цього є доля «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта, коли з 1933 по 1936 рік цілий ряд законопроектів і реформ, схвалених Конгресом з ініціативи Рузвельта, були визнані Верховним Судом США неконституційними, а, отже, недійсними, адже в них вже не було потреби. Для боротьби з Верховним Судом президент Ф. Д. Рузвельт розробив план заміни консервативно налаштованих суддів тими юристами, що прихильно ставилися до «нового курсу» і до нього особисто. У 1937 р. він, скориставшись похилим віком більшості членів Верховного Суду, запропонував, щоб ті члени Верховного Суду, які досягли 70 років, подавали у відставку. У випадку ж їхнього опору Рузвельт намагався одержати право призначати додаткових членів, щоб нейт-

¹ За виключенням так званих «поправок до конституції».

ралізувати опозицію тих п'ятьох членів Верховного Суду, що постійно голосували проти рузвельтовських реформ. За активної підтримки консервативного крила демократичної партії республіканцям вдалося завдати Рузвельту першої серйозної поразки в сенаті, проваливши план вказаної реорганізації. Система стримувань і противаг – у дії. Щодо Верховного Суду США, то він не здатен узурпувати владу, адже організацію виконання судових рішень покладено на органи виконавчої влади. Найбільш відомим прикладом цього були події, що призвели до початку процесів десегрегації в США, а розпочалися відразу після того, як міністр юстиції США Г. Браунелл розповів президенту Д. Д. Ейзенхауеру, що суд зажадав від нього реєстрації резюме і висновків щодо справ про сегрегацію. Він підтвердив, що запити з Верховного Суду на такі резюме не єдині, хоча це й не можна вважати усталеною практикою. Вимога Верховного Суду про надання фактів згідно з XIV поправкою до Конституції США у справах стосовно сегрегації в школах, не викликала заперечень Д. Ейзенхауера. Однак він висловився проти подання суду згідно з його запитами до міністерства юстиції, висновків щодо цих справ. Виходячи з принципу поділу влади, Д. Ейзенхауер вважав, що це – відмова від виконання своїх обов'язків. «Як я розумію, – заявив він Г. Браунеллу, – суди були встановлені Конституцією, щоб інтерпретувати закони; обов'язком виконавчого органу (міністерства юстиції) є виконання цих законів» [9, с. 302]. Президент вирішив, що суд намагається ухилитися від розгляду найбільш гострої соціальної проблеми в США і що «у цьому питанні Верховний Суд діяв, виходячи із спонукання, яке не є строго функціональним» [9, с. 302].

Г. Браунелл вважав, що сегрегація на основі расової ознаки є неконституційною. Проте Д. Ейзенхауер побоювався впливу нормативного акту, що ставить сегрегацію поза законом. Однак, вважаючи себе президентом всіх американців, у тому числі й чорношкірих, у своєму «Посланні про становище країни» він оголосив про використання всіх своїх повноважень, щоб покінчити з сегрегацією в окрузі Колумбія та в збройних силах, що й було здійснено.

2 грудня 1953 р. Верховний Суд США розпочав розгляд справи щодо сегрегації «Браун проти Топека». 17 травня 1954 р. він виніс рішення про неконституційність поділу дітей у школах щодо їх расової ознаки.

3 вересня 1957 р. губернатор Арканзасу О. Фаубус категорично відмовився забезпечити виконання судового рішення. Викликавши національних гвардійців свого штату, він розташував їх навколо центральної середньої школи Літл-Року й наказав не допускати на її територію дванадцять чорношкірих учнів. Після кількох юридичних маневр

рів 20 вересня федеральний суддя заборонив губернатору й національним гвардійцям втручатися в процес інтеграції навчання в центральній середній школі. О. Фаубус поставив під сумнів повноваження федерального суду.

Уранці, у понеділок, 23 вересня величезна юрба расистів намагалася силоміць перешкодити процесу десегрегації в центральній середній школі Літл-Року. Його мер В. В. Манн у відповідь на це звернувся по допомогу безпосередньо до президента Д. Ейзенхауера, який був змушений віддати наказ генералу М. Тейлору про застосування сили. Того ж дня за наказом генерала в Арканзас було перекинуто близько тисячі парашутистів зі складу 101-ої повітрянодесантної дивізії. Наступного дня вони разом із зарахованими на федеральну службу національними гвардійцями розігнали натовп, що перешкоджав десегрегації.

Таким чином, саме сильна виконавча влада в США в особі президента забезпечила реалізацію судового рішення стосовно сегрегації.

Інший приклад пов'язано з протистоянням Д. Ейзенхауера політиці так званого маккартизму, лідером якої був маловідомий в країні до 1950 р. сенатор від штату Вісконсин Дж. Маккарті. Саме він на початку лютого того року буквально приголомшив американську громадськість, заявивши, що він має у своєму розпорядженні список 205 комуністів, які нібито працюють з відома державного секретаря Д. Ачесона в державному департаменті США.

17 листопада 1950 р. Конгрес США ухвалив так званий закон Маккарена-Вуда, більше відомий, як Закон про внутрішню безпеку. З цього приводу «Нью-Йорк таймс» писала: «Багато хто з тих, хто критикував його в ході дебатів, проголосували за його затвердження при остаточному голосуванні. На Капітолійському пагорбі, мабуть, вважають політично ризикованим голосувати проти антикомуністичного закону в цьому році проміжних виборів» [345, с. 243].

Відповідно ст. 12 п. (а) цього закону було створено спеціальний Комітет контролю за підривною діяльністю, який складався з п'ятьох членів. П. (д) визначив повноваження Комітету. Уперше було сформульоване поняття «комуністично-діючої організації». Однак її законодавчого визначення запропоновано не було. А тому сам Комітет визначав, чи є та чи інша організація «комуністично-діючою». Закон Маккарена-Вуда став законною базою для боротьби з інакомисленням у США. Залежачи від підтримки консервативних сил країни, Д. Ейзенхауер, як і Г. Трумен, спочатку не міг зупинити Дж. Маккарті. Тому 1953–1954 рр. були роками особливого розгулу маккартизму. Більше того, у колах адміністрації Д. Ейзенхауера було прийнято похва-

лятися тим, скільки державних службовців «сумнівної репутації» було нею звільнено. Так, до 30 червня 1954 р. з роботи було звільнено близько 7 тис. чоловік. І хоча президент у приватних бесідах і далі виражав невдоволення діяльністю Дж. Маккарті, прилюдно він цього ніколи не робив, стверджуючи, що нерозумно удостоювати цього сенатора президентської уваги. Проте саме Д. Ейзенхауер 17 травня 1954 р. видав наказ про введення президентських привілеїв. Зокрема, членам виконавчого апарату президента США було надане право не відповідати на запитання спеціальних слідчих комісій Конгресу США. Так було поставлено перешкоду на шляху маккартизму та спробам узурпації влади з боку американського парламенту.

Різні терміни функціонування окремих державних органів дозволяють існувати без особливих перебоїв різним інститутам держави. На прикладі України це можна пояснити таким чином: термін повноважень Верховної Ради України та Президента України – 5 років, а Конституційного Суду України – 9 років. Це дозволяє державному апарату функціонувати без перебоїв.

Щодо особливих повноважень судової влади, то як свідчить досвід США, де на найвищому рівні реалізовано принцип поділу влади на законодавчу (двопалатний Конгрес), виконавчу (Президент та його адміністрація) і судову (Верховний суд США), останній необхідно розглядати не лише як інститут судової влади, а як інститут політичної системи.

Крім того, вплив судової влади в США на політику реалізується в певних юридичних рамках, які відображають особливості американського конституціоналізму, історичного розвитку країни і специфічні риси американської державності. Суди США, здійснюючи функцію судового контролю, створюючи судові прецеденти, здатні своїми рішеннями брати активну участь у політичному житті держави і робити свій внесок у реалізацію політичного курсу держави. Головна особливість участі американських судів у політичному процесі полягає в тому, що значна частина політико-управлінських рішень, прийняття яких у більшості інших держав є прерогативою законодавчих органів та уряду, в цій державі приймається саме в судовому порядку. Головна роль у цьому процесі відведена Верховному суду США. Наприклад, у 1935 р. Верховний Суд США визнав введені під тиском Ф. Д. Рузвельта 16 липня 1933 р. законом «Про відновлення національної економіки» кодекси справедливої конкуренції такими, що порушують Конституцію США. Розглядаючи справу «Птахоторгова корпорація Шехтера проти Сполучених Штатів Америки», Верховний Суд вирішив: «Якщо ділова діяльність, значення якої не поширюється за межі того чи іншого

штату, може взагалі вважатися законним об'єктом федерального контролю, то встановлення меж втручання держави в цю діяльність перетворюється з питання про використання влади в питання про довільну дискримінацію. Ми вважаємо, що спроба використовувати положення кодексу для встановлення тривалості робочого дня і рівня заробітної платні осіб, що працюють за наймом у позивачів, зайнятих веденням справи, значення якої не виходить за рамки одного штату, не є законним використанням федеральної влади» [345, с. 241].

І, нарешті, дані соціологічних досліджень доводять той факт, що сила судової влади полягає в повазі до неї і до винесених судових рішень. Таке ставлення до судової влади з боку державних органів, пересічних громадян та юридичних осіб формується тривалий час і існує передусім у країнах з давніми демократичними традиціями, там, де утверджується принцип верховенства права.

Реалізація принципу поділу влади в Україні стикається з низкою проблем. Так, Конституція України, як вже зазначалося вище, передбачає функціональний поділ державної влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. Такий поділ є достатньо логічним у контексті інформатики, адже його можна уявити у вигляді алгоритму, зазначеного на рис. 2.8.

При цьому, положення «якщо» встановлюється законодавчою владою, «то» – виконавчою, «інакше» – судовою: «якщо» законодавча влада встановила певні правила, «то» їх потрібно виконувати, «інакше» порушника буде покарано.

За такого поділу не існує особливої потреби в доповненні «класичної тріади» якимись іншими гілками державної влади, наприклад, контрольною, на чому свого часу наголошували окремі науковці та політичні діячі [192, с. 9]. Однак внаслідок того, що функціональний поділ державної влади в Конституції України було доповнено структурним, виникли численні проблеми із встановленням місця того чи іншого органу в системі органів державної влади.

Так, Конституція України закріпила: «Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України» (ст. 75), а «Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади» (ч. І ст. 113). Проте відразу виникає проблема віднесення до тієї чи іншої гілки влади Президента України, адже без його підпису законопроект за звичайних обставин ніколи не стане

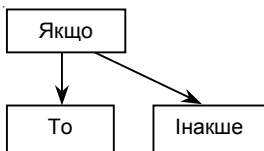

Рис. 2.8 – Схема алгоритму

законом, тобто глава держави безпосередньо бере участь у законотворчості. Водночас він це може робити й опосередковано – через референдум, яким може бути змінено Основний закон держави – конституцію (п. 6 ст. 106 Конституції). З іншого боку, віднесення Президента України до виконавчої гілки влади відразу піднімає питання про його право зупиняти дію актів Кабінету Міністрів (п. 15 ст. 106), незважаючи на те, що саме останній є найвищим органом виконавчої влади. І хоча, на нашу думку, Президент України, як глава держави, не може бути віднесений до жодної з гілок влади: він стоїть *над* поділом влади [347, с. 11], проте сама проблема із визначенням його місця в системі вищих органів державної влади постає виключно через існування в Україні структурного поділу влади на додаток до функціонального: парламент оголошується єдиним органом законодавчої влади, а уряд – вищим органом виконавчої влади. При цьому судова влада немов би «залишається у повітрі»: формально судам не надається судова влада, ними лише «здійснюється правосуддя в Україні». Щодо Конституційного Суду, то він, згідно зі ст. 147 є «єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні». При цьому знову ж таки не закріплюється, що Конституційному Суду належить вища судова влада.

Крім того, існує низка органів, місце яких на сьогодні не визначене. Зокрема, Національний Банк України, формально реалізуючи окремі повноваження в сфері виконавчої влади, не підпорядковується Кабінету Міністрів. Великі проблеми також постають при визначенні місця Прокуратури України в системі органів державної влади.

Їх віднесення до судової або до виконавчої влади піднімає досить багато питань щодо підпорядкування. Більше того, фактично питання судової влади залишається невирішеним внаслідок відсутності в Україні розвиненого прецедентного права, а тому не можна врешті-решт не погодитися з основоположником теорії поділу влади Монтеск'є, який вважав судову владу лише тією частиною виконавчої влади, діяльність якої спрямована всередину країни [221, с. 290]. І не даремно багато з вітчизняних та зарубіжних (російських та білоруських) правознавців та дослідників говорять про четверту гілку влади – контрольну або контрольно-наглядову.

Проте, на думку автора монографії, усі ці проблеми витікають з трьох першопричин:

- 1) доповнення функціонального поділу влади структурним;
- 2) відсутність конституційно закріпленого принципу єдності державної влади;
- 3) існування судової влади.

Щодо *першої* причини. Функціональний розподіл державної влади на три гілки є достатньо логічним: законодавча влада встановлює правила, виконавча — організовує їхнє виконання, а судова — слідкує за тим, щоб правила не порушувались і карає порушників у випадку порушення означених правил.

Щодо структурного поділу влади, то саме завдяки йому гілки влади немов би персоніфікуються: законодавча влада персоніфікується в парламенті, виконавча — в уряді, судова — в судах. Проте, як вже зазначалося вище, така персоніфікація далеко не завжди відображає реальність.

Так, окрім Верховної Ради України, в сфері законодавчої влади істотні повноваження має Президент. Достатньо згадати, що саме він підписує законопроекти, роблячи їх законами (ч. II ст. 94), а також має право призначати всеукраїнський референдум щодо змін до Конституції (п. 6 ст. 106). Тим самим Президент також фактично має відношення до законодавчої влади, хоча чинна Конституція України цього формально не визнає.

Щодо Кабінету Міністрів, то, як вже зазначалося вище, існує низка органів, які взагалі не підпорядковуються уряду.

Суди ж¹ формально не визнаються носіями судової влади, що створює певну плутанину щодо прокуратури, яку намагаються включити до судової системи, вважаючи, що тим самим залучають її до судової гілки влади.

Виходячи з усього вищенаведеного, вважаємо, що в майбутній Конституції взагалі слід уникати структурного поділу влади. Тим більше, що Верховна Рада, з моральної точки зору, є не стільки законодавчим органом, скільки вищим органом народного представництва.

Без сумніву, українському парламенту слід залишити усі надані йому чинною Конституцією законодавчі повноваження, проте в тексті майбутньої Конституції не слід закріплювати Верховну Раду як «єдиний орган законодавчої влади». Як уявляється, означена стаття може мати наступну редакцію: «Найвищим органом народного представництва в Україні є парламент — Верховна Рада України».

Щодо Кабінету Міністрів, то йому також можна зберегти його повноваження в сфері виконавчої влади, хоча й слід відкинути формулу «вищий орган в системі органів виконавчої влади», тим більше, що це далеко не завжди відповідає дійсності. На думку автора нова редакція повинна мати більш нейтральний зміст: «Урядом в Україні є Кабінет Міністрів України».

¹ Як загальної юрисдикції, так і Конституційний суд.

Відкинувши структурний поділ влади, ми створимо певне підґрунтя під взаємодією органів державної влади як у сфері законотворчості, так і в сфері виконання законів, адже усі органи будуть, так чи інакше, реалізовувати повноваження і в сфері законодавчої, і в сфері виконавчої, і в сфері судової влади.

Таким чином, на конституційному рівні слід закріпити лише функціональний поділ влади, і повністю відкинути структурний.

Щодо *другої* причини. В президентських та парламентських республіках перекіс повноважень убік президента або парламенту взагалі не дозволяє піднімати саму проблему єдності державної влади. Контролюючи уряд, президент в умовах президентської республіки має певну підтримку й у парламенті, а тому здатен проводити ту політику, яку він вважає за потрібне¹. В парламентській же республіці парламент контролює уряд і дуже часто бере участь у виборах президента, а тому там дуже часто спостерігається єдність державної влади. І навіть урядово-парламентські кризи вирішуються виключно в рамках існуючого правового поля. В змішаних же республіках, де спостерігається баланс влади між президентом і парламентом, питання єдності влади також далеко не завжди є актуальним. Як приклад можна згадати Францію за часів президентства Ф. Міттерана. Як відомо, цей президент не погоджувався із запропонованою прем'єр-міністром Ж. Шираком програмою приватизації і довгий час намагався їй завадити. Проте це ні до чого не призвело, адже Ж. Ширак користувався підтримкою парламенту і приватизацію провів за допомогою законів, а не президентських ордонансів. При цьому Ф. Міттеран не ставав на заваді законній діяльності парламенту.

Проте в Україні під час правління «помаранчевої команди» відбувалися численні конфлікти між президентом та парламентом. При цьому останній контролював уряд, чому президент жодним чином не міг завадити. Причому конфлікти відбувалися як з опозиційно налаштованим парламентом, так і з парламентом, який формально вважався пропрезидентським. Такі конфлікти вели до паралізації роботи державного апарату, адже і президент, і парламент здебільшого намагалися з'ясувати «хто головний?».

Саме тому, виходячи з українських реалій, слід наголосити на єдності державної влади. Уособленням же цієї єдності слід зробити Президента України, тим самим давши йому статус верховного арбіт-

¹ Звісно заздалегідь отримавши від парламенту підтримку (як в США).

ра в суперечках між гілками влади, що відповідає європейським реаліям змішаної республіки.

Отже, статус Президента України слід закріпити таким чином: «Президент України як глава держави виступає від її імені і є уособленням єдності...» законодавчої, виконавчої і судової влади.

I, нарешті, *третья* причина.

Справа в тому, що, з одного боку, у виключній компетенції судів закріплюється правосуддя (ст. 124 Конституції), а з іншого – в Україні проголошується існування окремої судової влади. Таке положення фактично й дозволяє суддям приймати абсолютно неправові рішення – вони відчують себе *владою*. Водночас, на відміну від США, де існує певне обмеження свавілля суддів – прецедентне право, в Україні такого обмеження нема.

На формування ж судової влади в США як влади суддів та судових органів, на нашу думку, вплинуло два чинники. По-перше, особлива роль судових прецедентів в англо-американській правовій сім'ї. По-друге, особлива роль суду як верховного арбітра, що характерно, в основному, лише для Сполучених Штатів Америки. В США, зокрема, існує формула: «Такий-то проти Сполучених Штатів Америки», яка дозволяє судді розглядати державу як своєрідну «приватну особу». Саме за таких умов суд дійсно вирішує суперечки про право.

В Європі ж¹ держава ще з часів Наполеона I Бонапарта вивела свою владу з-під судового контролю, адже «з того моменту, як влада стала втілювати демократичну волю народу, усе те, що обмежує цю владу, визнається антидемократичним» [257, с. 114]. І якщо в США склалася своєрідна унія адвокатів та громадянського суспільства, то у Франції виник союз бюрократії й технократії, що посилив владу держави над суспільством.

Ось тому в більшості європейських країн існує поділ влади не стільки на законодавчу, виконавчу та судову, скільки на владу партій та владу професійного чиновництва. При цьому суд оголошується незалежним і таким, що підпорядковується лише закону, проте він фактично не є владою.

Україна ж, яка формально сприйняла американський варіант поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, фактично віддає перевагу вищезгаданій європейській моделі.

Академік НАН України Ю. Шемшученко також акцентує нашу увагу на тому, що Україна є більш схильною до європейської моделі.

¹ І, перш за все, у Франції.

Зокрема щодо судової влади він свого часу зазначав: «У реформуванні її структури намітилося два шляхи: інтеграційний і дезінтеграційний. Перший передбачає об'єднання усіх судових систем (загальних і арбітражних судів та Конституційного Суду) в єдину систему під егідою Верховного Суду України (американська модель). Другий пов'язаний з існуванням чинних і утворенням нових самостійних спеціалізованих судів (німецька модель). Останній варіант був сприйнятий і Концепцією судово-правової реформи в Україні» [395, с. 107].

У зв'язку з тим, що існування самостійних спеціалізованих судів є характерним для більшості європейських країн, більш вдалою назвою такої моделі була б європейська.

Щодо неможливості сприйняття Україною американської моделі, то, на нашу думку, цьому є три причини. По-перше, це відбувається тому, що самі суди позбавлені можливості нав'язувати свою волю органам законодавчої та виконавчої влади за допомогою прецедентів. По-друге, внаслідок цього суди не здатні вирішувати суперечки про право між органами законодавчої та виконавчої влади. Фактично роль верховного арбітра при цьому переобирає на себе глава держави. І, по-третє, статус судових органів має подвійний характер. Останнє потребує свого пояснення.

У більшості нормативно-правових актів, і в свідомості більшості дослідників суди відправляють правосуддя. Зокрема про це говорить більшість конституцій світу. Як приклад, можна навести конституції України¹, Польщі², Росії³, КНР⁴ та інших країн, які закріплюють функцію правосуддя виключно за судами. В той же час істотна частина дослідників наполягає, що основне призначення судової влади – правосуддя [250, с. 336] або ж вирішення суперечок про право [288, с. 575]. Як нам уявляється, означена точка зору здебільшого опирається саме на американський варіант поділу влади, який може розглядати державу як одну із сторін судового процесу, проте він же ж і спрощує принцип поділу державної влади в цілому.

Основна причина такого спрощення, на нашу думку, полягає в отождненні суду як органу держави і суду як органу державної влади. Як

1 Ст. 124 Конституції України закріплює, що «правосуддя в Україні здійснюється виключно судами» [152].

2 Ст. 175 Конституції наголошує, що «правосуддя в Республіці Польща відправляють Верховний Суд, загальні, адміністративні та військові суди» [149, с. 196].

3 Ст. 118 Конституції визначає, що «правосуддя в Російській Федерації здійснюється тільки судом» [149, с. 239].

4 Ст. 126 Конституції КНР встановлює, що «народні суди в межах, передбачених законом, здійснюють правосуддя самостійно» [149, с. 227].

орган держави суд виступає її представником перед громадянами як верховний арбітр у випадках суперечок про право. В той же час в області державної влади суд відіграє іншу роль — роль контролера та наглядача за дотриманням органами законодавчої і виконавчої влади, а також громадянами існуючих правових норм. В США це означає, що система конституційного контролю з боку Верховного Суду подається таким чином, щоб забезпечити неможливість узурпації влади президентом чи Конгресом США.

Адже що таке контроль? Це — одна з основних функцій системи управління, який здійснюється на основі спостереження за поведінкою керованої системи з метою забезпечення оптимального функціонування останньої і, як результат цього здійснюється адаптація системи, тобто прийняття оптимальних управлінських рішень.

У даному випадку суд виступає як контрольна структура, яка, отримавши від громадян, державних органів, посадових чи службових осіб інформацію про порушення правових норм, приймає оптимальне рішення, спрямоване на адаптацію державного апарату до більш ідеальних умов існування.

Як приклад можна знову згадати протистояння Верховного Суду США та президента Ф. Д. Рузвельта під час «Нового курсу».

Як відомо, проведення «Нового курсу» вимагало надання президенту практично необмежених владних повноважень, які і були йому надані з мовчазної згоди Конгресу і ділових верств США, що не бачили іншого виходу з кризи. Рузвельт зумів виділити головне в тому комплексі проблем, що стояли перед новою адміністрацією, а саме: необхідність активного державного втручання в економіку, яке практично було відсутнє за часів президентства Г. Гувера. Однак, як вже зазначалося вище, з 1933 по 1936 рр. цілий ряд законопроектів і реформ, схвалених Конгресом з ініціативи Рузвельта, було визнано Верховним Судом США неконституційними, а отже, недійсними.

Таким чином, в США Верховний Суд щодо президента та Конгресу реалізує не стільки функцію власне правосуддя чи вирішення суперечок про право, скільки функцію контролю.

Те ж саме стосується й більшості інших країн: судові органи вирішують суперечки про право лише між рівноправними суб'єктами з приводу приватних справ. Саме у цьому випадку суд виступає як *орган держави*. Водночас, як *орган державної влади*, суд відіграє роль контролера, який покликаний наглядати за тим, щоб інші державні органи діяли лише в межах, передбачених законодавством. А тому правосуддя в сфері єдиної державної влади стає однією із форм контролю за

діяльністю державних органів. Саме про це свого часу писав видатний китайський філософ і політичний діяч, лідер Націоналістичної партії Китаю (Гоміндан) доктор Сунь Ятсен, наголошуючи на тому, що «Контрольна влада включає судову владу» [341, с. 649].

Виходячи з цього, існування в системі єдиної державної влади, замість судової, контрольної гілки влади є більш прийнятним.

Це має й певні переваги психологічного плану, адже, з одного боку, в Україні не існує органу, який би однозначно ототожнювався із контрольною владою, як суд ототожнюється із владою судовою, а, з іншого боку, будь-який контроль, на відміну від нагляду, означає можливість державного втручання у випадку порушення правових норм, що безсумнівно, сприятиме нормальному функціонуванню системи органів державної влади.

При цьому, фактично, але, на нашу думку, без будь-якого конституційного чи іншого законодавчого закріплення, до контрольної гілки влади будуть включені не лише судові органи, роль яких у сфері контролю через правосуддя буде досить значною, а й деякі інші¹ органи², які також покликані боротися з правопорушеннями. При цьому найбільший потенціал у сфері реалізації повноважень контрольної гілки влади має вітчизняний орган державного нагляду – Прокуратура України. При цьому включення судів, прокуратури, КРУ, НБУ, Рахункової палати, Вищої ради юстиції до контрольної гілки влади як рівноправних окремих систем не буде викликати того негативного психологічного сприйняття, яке зараз виникає у представників вищезгаданих органів у випадку віднесення їх до судової влади. Адже, на нашу думку, означений негативізм впливає не стільки із включення контролю-наглядових та деяких інших органів до судової влади, скільки із можливості включення їх³ до судової системи.

Саме тому функціональний поділ державної влади в Україні повинен опиратися на три гілки: *законодавча влада*, яка встановлює загальні правила функціонування суспільства та державного апарату, *виконавча влада*, яка організовує виконання означених правил, та *контрольна влада*, яка організовує покарання за порушення означених правил і наглядає за тим, щоб законодавча та виконавча гілки не виходили за встановлені чинним законодавством межі.

Отже, ч. 1 ст. 6 Конституції України повинна мати наступну редакцію: «Єдина державна влада в Україні здійснюється на засадах її

¹ В т.ч. правоохоронні.

² Рахункова палата, КРУ, Вища рада юстиції, НБУ тощо.

³ Зокрема, прокуратури.

функціонального поділу на законодавчу, виконавчу і контрольну» [151, с. 148].

Що ж до структурного поділу влади, то в Конституції України від нього слід відмовитися і ст. 75 викласти в наступній редакції: «Найвищим органом народного представництва в Україні є парламент — Верховна Рада України». Водночас ч. 1 ст. 113 може мати такий вигляд: «Урядом в Україні є Кабінет Міністрів України». При цьому усі повноваження Верховної Ради в сфері реалізації законодавчої влади, так само як і всі повноваження Кабінету Міністрів у сфері реалізації влади виконавчої можна залишити. Фактично український парламент при цьому й буде органом законодавчої влади, а уряд — виконавчої, проте формальна відмова від означеного структурного поділу однозначно піднесе поділ влади у сферу основних конституційних принципів і водночас перестане викликати проблеми, пов'язані з його практичною реалізацією.

Таким чином, в майбутній редакції Конституції України слід відмовитися від структурного поділу влади, залишивши лише її функціональний аспект і закріпивши як конституційний принцип поділ влади на три гілки — законодавчу, виконавчу і контрольну.

2.3. Держава: функціональна парадигма

Процес функціонування держави передбачає ланцюг: мета → завдання → функції → механізм. Питання механізму держави є справою окремої праці [344, с. 9–94]. Щодо інших елементів, то без їхнього аналізу важко уявити особливості функціонування державної організації суспільства.

І перш за все, слід усвідомити, що кожна держава задля власного свідомого існування ставить перед собою певну мету. Так, метою радянської держави була побудова комуністичного суспільства. Метою соціально-правової держави є максимальне задоволення потреб громадян країни, реалізація їхніх соціально-економічних інтересів. Мета держави — це той бажаний результат, якого вона прагне досягти. Для реалізації зазначеної мети держава повинна вирішити певні завдання. Так, радянська держава задля побудови комуністичного суспільства вважала за потрібне вирішити таке завдання як знищення опору „експлуататорських” класів: буржуазії, дворянства, інтелігенції, заможних селян тощо. Завдання держави — це та робота, що потребує виконання задля реалізації мети держави.

Цілком справедливо, що розрізняються завдання-ідеали (стратегічні завдання, що є кінцевим результатом розвитку держави, хоча й досить віддаленим) і завдання-засоби (тактичні завдання, що діють протягом певного історичного відрізка часу). До тактичних завдань належать конструктивні, деструктивні і стабілізуючі. При цьому деструктивні¹ завдання спрямовані на усунення старого, традиційного суспільства. Конструктивні² – на створення нового, відмінного від існуючого в даний момент, суспільства. Стабілізуючі ж передбачають збереження існуючого суспільства, досягнення стійкого стану тих відносин, що вже склалися у суспільстві. Як приклад можна згадати діяльність більшовиків після жовтневого перевороту 1917 р. Деструктивні завдання, які ставили вони перед собою, були пов'язані із руйнуванням системи, яка була визнана експлуататорською. П з'їзд РСДРП прийняв І програму, в якій були закладені як деструктивні, так і конструктивні й стабілізуючі елементи. Зокрема, було зафіксовано наступне: «РСДРП ставить своїм найближчим політичним завданням повалення царського самодержавства³ і заміну його демократичною республікою»⁴ [289, с. 178], а також «підтримує будь-який опозиційний революційний рух, спрямований проти існуючого в Росії суспільного та політичного порядку»⁵ [289, с. 179].

Стратегічні завдання поділяються за сферами дії на політичні, соціальні, економічні, національні, міжнародні та ідеологічні. При цьому політичні завдання відповідають за організацію і функціонування політико-правової сфери, соціальні характеризують становище різних соціальних груп у суспільстві, економічні відносяться до організації господарського життя суспільства: розвитку продуктивних сил та виробничих відносин. Національні завдання аналізують взаємовідносини націй та народностей всередині країни. Міжнародні – висвітлюють зв'язки держави з іншими країнами, а ідеологічні або культурні – проблеми загальної грамотності та ідейних позицій населення.

Для реалізації зазначених стратегічних і тактичних завдань держава наділяється відповідними функціями. Функції держави – це основні напрями або види її діяльності, які виражають суть і призначення держави, її роль і місце в суспільстві.

¹ Руйнівні.

² Творчі.

³ Деструктивне завдання.

⁴ Конструктивне завдання.

⁵ Стабілізуючі завдання, адже підтримувався вже існуючий рух.

Торкаючись проблеми співвідношення понять «функція держави» і «завдання держави», слід зазначити, що поняття «завдання держави» і «функції держави» є неподільними. Невипадково відповідність завданням держави складає суттєву ознаку категорії функцій держави, причому навіть оформлення низки завдань та функцій співпадають або майже співпадають.

Постановка перед державою та суспільством певних завдань породжує необхідність реалізації відповідних функцій, оскільки без зазначеної реалізації завдання держави не будуть виконані. Визначальними у співвідношенні завдань і функцій виступають перші, а не другі. Функції держави — це, звісно, не її завдання, хоча і пов'язані з останніми і навіть іноді залежать від них. Однак при всій своїй значущості завдання не є першоосновою для розвитку держави та її функцій, оскільки самі походять з економічних та політичних потреб суспільства, визначаються закономірностями їх розвитку і залежать від національно-історичної та іншої специфіки кожної держави.

Таким чином, завдання включає у себе, з одного боку, необхідність досягнення певної мети відповідного характеру, а з іншого — необхідність певного виду діяльності. Функції держави залежать від її завдань, так як останні зумовлюють саме існування функцій, визначають їх зміст, впливають на форми і методи їхньої реалізації.

Проблема взаємозв'язку функцій та завдань держави на певних етапах її існування вирішується стосовно як внутрішніх, так і зовнішніх функцій, адже історичні причини їх виникнення — породжені відповідно внутрішніми об'єктивними законами розвитку держави або зовнішніми умовами. І в різні історичні періоди те чи інше завдання могло вирішуватись шляхом реалізації декількох функцій держави і, навпаки, одна функція могла бути розрахована на досягнення низки завдань.

Таблиця 2.3 – Класифікація функцій держави

Залежно від тривалості здійснення певної діяльності держави	Постійні
	Тимчасові
За соціальним змістом	Загальносоціальні
	Класові
За відповідністю конкретної діяльності держави її стратегічним завданням	Відкриті
	Латентні
За сферою дії	Внутрішні
	Зовнішні

Існують декілька підстав для класифікації функцій держави (табл. 2.3). Так, залежно від тривалості здійснення певної діяльності держави, виділяються постійні та тимчасові функції. За соціальним змістом державної діяльності функції поділяються на загальносоціальні та класові. Досить цікавим є поділ функцій за ознакою відповідності конкретної діяльності держави її стратегічним завданням на відкриті, що визнаються публічно та свідомо реалізуються, і латентні, що виникають всупереч стратегічним завданням держави, а іноді й незалежно від її бажання та всупереч останньому.

Однак найпоширенішою класифікацією державних функцій є їх поділ за сферою дії на внутрішні та зовнішні. Виділяють також глобальні функції держави.

Внутрішні функції держави спрямовані всередину країни і забезпечують її внутрішню політику.

До внутрішніх функцій держави належить політична, економічна, соціальна, екологічна, охоронна та культурно-освітня.

Політична функція передбачає розробку внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення політичної стабільності, ефективне здійснення владних повноважень тощо. Політична функція зумовлена необхідністю здійснення нею гармонізації інтересів різних соціальних груп. Використовуючи такі методи, як проведення референдумів, плебісцитів, виборів, держава здатна виявити дійсну палітру соціальних верств, врахувати у своїй політиці інтереси різних соціальних груп і не допустити їх відкритого зіткнення. Особливо важливим уявляється процес формування парламенту, який (в ідеалі) повинен являти собою своєрідний зріз суспільства. Організація цього процесу, який забезпечує народовладдя, покладається на державу.

Як приклад можна згадати історію пізнього СРСР, де з початком Перебудови став стрімко трансформуватися політичний лад.

Як відомо, ст. 6 Конституції СРСР закріпила наступне: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних та громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Проте, окрім КПРС, в країні існували й діяли підконтрольні їй суспільні організації: профспілки, ВЛКСМ, кооперативи тощо (ст. 7 Конституції СРСР).

Але 1 грудня 1988 р. відповідним Законом СРСР до Конституції були внесені зміни, які більш детально конкретизували громадські об'єднання, що змогли отримати представництво у вищому органі державної влади – з'їзді народних депутатів СРСР: КПРС, профспіл-

ки на чолі з ВЦРПС, кооперативні організації, ВЛКСМ, об'єднань жінок, ветеранів війни¹ і праці, наукових працівників, творчих союзів тощо (ст. 95 Конституції СРСР). Більш детально це було конкретизовано в ст. 18 Закону СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР» від 1 грудня 1988 р. Зокрема, передбачалося: «Від загальносоюзних громадських організацій обирається 750 народних депутатів СРСР, у тому числі: від Комуністичної партії Радянського Союзу – 100 депутатів; від професійних спілок СРСР – 100 депутатів; від кооперативних організацій (колгоспів, споживчих товариств та інших кооперативних об'єднань громадян) – 100 депутатів; від Всесоюзного Ленінського Комуністичного Союзу Молоді – 75 депутатів; від жіночих рад, що об'єднуються Комітетом радянських жінок, – 75 депутатів; від організацій ветеранів війни та праці, що об'єднуються їх Всесоюзною радою, – 75 депутатів; від об'єднань наукових працівників (загальносоюзних академічних установ, наукових товариств та асоціацій), Спілки наукових та інженерних товариств СРСР, Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів – 75 депутатів; від творчих спілок СРСР (Спілки архітекторів, Спілки дизайнерів, Спілки журналістів, Спілки кінематографістів, Спілки композиторів, Спілки письменників, Спілки театральних діячів, Спілки художників) – 75 депутатів; від інших створених у встановленому законом порядку і мають загальносоюзні органи громадських організацій – 75 депутатів» [236].

Формування опозиції на з'їзді народних депутатів врешті-решт призвела до необхідності вирішення питання про можливість заснування інших політичних партій. Саме тому, як вже зазначалося вище, 14 березня 1990 р. до Конституції СРСР були внесені зміни і нова редакція ст. 6 набула наступного змісту: «Комуністична партія Радянського Союзу, інші політичні партії, а також профспілкові, молодіжні, інші громадські організації і масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, і в інших формах беруть участь у виробленні політики Радянської держави, в управлінні державними і громадськими справами». Саме це положення дозволило сформуувати в СРСР багатопартійну систему.

Крім вищезазначеного, в рамках реалізації політичної функції держава забезпечує захист державного та конституційного ладу, державного суверенітету, здійснює правотворчу діяльність і офіційно представляє населення усєї країни як у внутрішніх, так і в зовнішньополітичних справах.

¹ Мається на увазі – Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

В США у штаті Техас є унікальний військово-правоохоронний підрозділ — техаські рейнджери. Якимось шерифом одного техаського містечка послан термінову телеграму командуванню рейнджерів із закликом: «Пошліть армію! Люди перетворюються на набрид. Вони бунтують, і анархія загрожує нам знищенням!». Незабаром він отримав небагато-слівну відповідь: «Зустрічайте чотиригодинний поїзд». Наступного ранку стривожений шериф і ще більш стривожений майор стояли на платформі і чекали прибуття поїзда. Незабаром вони побачили, як всього лише один техаський рейнджер мовчки вийшов з вагона на платформу, тримаючи в руці свій вінчестер. Ці двоє городян ошелешено перевели свій погляд з рейнджера на від'їжджаючий поїзд, а коли він зник, їх обличчя почали бліднути. Вони підійшли до рейнджера і з тривогою запитали: «Де ж армія?» Рейнджер подивився їм в очі і багатозначно промовив: «Один заколот — один рейнджер».

Це було все, що було потрібно, бо рейнджер знав, хто він є, кого представляє, а також відчував всю міру своєї влади як представника закону [386, с. 61].

В Техасі саме рейнджери у ХІХ ст. займалися, поміж іншим, захистом державного і конституційного ладу. Звісно, ситуація сьогодення не відповідає реаліям позаминулого століття і зараз корпус рейнджерів належить здебільшого до правоохоронної системи.

Економічна функція — це сукупність однорідних напрямків діяльності держави в сфері регулювання розвитку економіки країни в оптимальному режимі.

Завданням держави в економічній сфері є потреба знайти оптимальну міру і найефективніші форми державного регулювання економіки, які, не руйнуючи її ринкової природи, водночас забезпечували її максимальну соціальну ефективність.

Економічна функція держави складається з таких напрямків, як фінанси, оподаткування, валютне регулювання, регулювання питань власності та регулювання підприємництва.

Відомий український правознавець В. Давиденко цілком слушно зазначив, що «економічна функція в Україні реалізується у двох взаємопов'язаних напрямках діяльності держави: 1) встановлення форм і методів впливу на різні види господарювання; 2) забезпечення надійної охорони та захисту всіх форм власності» [80, с. 68]. У принципі, це є вірним для кожної держави.

Соціальна функція держави полягає у створенні умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини шляхом гарантування певного обсягу благ за рахунок держави. До соціальної функції держа-

ви належить визначення основних напрямків соціальної політики, що потребує організації соціального життя, створює рівновагу та стабільність соціальних сил. В Україні соціальну політику становлять: регулювання ринку праці та зайнятості населення, у тому числі демографічна та міграційна політика; регулювання трудових відносин, у тому числі охорона праці і кадрова політика; регулювання системи оплати праці та доходів населення; організація системи соціального забезпечення населення: соціальне страхування, пенсійне забезпечення, соціальна та адресна допомога, соціальний захист окремих категорій громадян тощо; гуманітарна політика (освіта, наука, охорона здоров'я, культура, спорт, відпочинок, туризм); житлова політика тощо.

Екологічна функція полягає у забезпеченні екологічного благополуччя громадян, їхньої екологічної безпеки, охороні навколишнього природного середовища, адже останнє є ареалом існування людства. Воно досить давно охороняється державою. Прикладом такої охорони є боротьба з браконьєрством. Охороняючи фауну, держава завжди боролася з бракон'єрами. Як зразок, можна навести приклад Робін Гуда. За легендами це був розбійник, який грабував багатих, щоб роздати майно бідним. З точки ж зору закону він був бандитом (організація банди для систематичної злочинної діяльності), розбійником (неодноразові збройні пограбування) та, насамперед, бракон'єром, адже саме з цього розпочався конфлікт Робін Гуда з ноттингемським шерифом, коли розбійник почав полювати на оленів у Шервудському лісі. Щодо флори, то в Західній Європі функція держави стосовно її охорони існує з XV ст., коли в Європі починають зникати європейські ліси. Це була перша в писаній історії екологічна катастрофа. Саме з цього періоду починає діяти жорстке законодавство, яке передбачало покарання за незаконну порубку лісу [44, с. 29]. До речі, саме з цього періоду в Західній Європі люди перестають митися, з'являються заботони щодо води (якщо миєшся, то обов'язково захворієш тощо) і починає розвиватися парфумерна промисловість.

Сучасна європейська література описує цей період достатньо відверто. Так, зокрема, у романі Дж. Клавела «Сьогун» головний герой Джон Блексорн на прохання японця помитися із страхом відповідає: «Кожен знає, що ванни є небезпечними. Ти хочеш, щоб я підхопив простуду? Ти думаєш, що я Богом проклятий дурень?» [139, с. 50].

Чому ж європеєць вважає ванну небезпечною? Причина цього, на нашу думку, полягає у неможливості в тодішній Європі прийняти гарячу або, принаймні, теплу ванну. Відсутність дров не дозволяє підігріти воду. Людина ж, яка прийме холодну ванну, зазвичай захворіє.

Хвороба ж у ті часи здебільшого закінчувалася смертю. Саме тому у світосприйнятті Джона Блексорна ванна є небезпечною і може тягнути за собою смерть.

Охоронна функція – це функція охорони прав і свобод громадян, усіх форм власності, правопорядку. Вона полягає у визнанні, законодавчому закріпленні і державній гарантованості зазначених цінностей. Так, охорона форм власності означає, що держава охороняє і захищає форми власності. На жаль, в Україні в пострадянський період до приватної власності ставились з недовірою. Характерним може бути приклад, коли з чужої присадибної ділянки «збирали врожай» не її власники. Заяви до міліції ні до чого не приводили, більше того: звинувачували самих власників у жадібності. В той же час, наприклад, в США фермер, який вбиває такого «збирача врожаю» або постовий, який захищає федеральну власність, перебувають у своєму праві, адже право власності є недоторканим і священним. Недаремно його проголосили природним правом ще мислителі Нового Часу. Щодо охорони правопорядку, то держава охороняє його за допомогою спеціальних органів поліції.

Культурно-освітня функція – це, переважно, фінансова та організаційна підтримка науково-дослідної діяльності, створення і забезпечення умов для задоволення культурних потреб людей, надання можливості загальної освіти, забезпечення високої якості освіти. Культурно-освітня функція реалізується у наступних напрямках:

- 1) консолідація нації та розвиток її національної свідомості;
- 2) сприяння розвитку самобутності усіх корінних народів та національних меншин;
- 3) організація освіти;
- 4) сприяння розвитку культури, науки і техніки;
- 5) охорона культурної спадщини.

Розглянемо окремі напрямки, використовуючи досвід України та позитивний досвід провідних країн світу.

Організація освіти.

Активна увага держави до питань освіти і виховання, на нашу думку, зумовлена піклуванням про майбутнє. Мабуть саме тому у багатьох державах отримання середньої освіти є не лише правом, а й обов'язком громадян.

Умовно усю освіту можна поділити на три рівні: початкова, середня та вища.

Найважливішою є саме початкова освіта, адже саме завдяки їй закладаються основи знань. При цьому не завжди початкова освіта по-

винна мати шкільний вигляд. Як альтернатива розглядається домашня освіта. Відомий білоруський блогер О. Юрковська взагалі вважає, що «...ніяких по-справжньому корисних знань і навичок для подальшого успіху в дорослому житті школа дитині не дає. Навіть якщо припустити, що саме цей набір фактів для заучування по шкільному предмету дійсно дитині так необхідний, його можна дати в десять разів швидше. Чим з успіхом і займаються репетитори, за сто годин навчаючи дитину тому, чому вчителька не навчила за 10 років і тисячу годин» [404].

В цих умовах батьки стають своєрідними директорами шкіл домового типу.

У школі ж здебільшого відбувається психологічне каліцтво дитини, коли генії та лузери вивчають однаковий матеріал і мають однакові вимоги щодо себе.

Чому так відбувається? Автор монографії згоден з тією точкою зору, що причини сьогоdnішнього зла потрібно шукати в минулому. Сучасна школа була створена 200 років тому. Цей інститут відповідав певним потребам тогочасного індустріального століття. У той час в Англії стрімко розвивалося виробництво. З'являлися нові фабрики, банки, заводи. Для їх обслуговування потрібні були мільйони бездумних, слухняних виконавців – свого роду біороботів. Тоді й була заснована система, яка суперечить здоровому глузду, природі дитини, еволюції [406].

Подолати цю систему досить важко, проте можливо. І тут досить цікавим уявляється досвід скандинавських країн, зокрема, Фінляндії, де для кожної дитини складається індивідуальний план навчання та розвитку. Індивідуалізація стосується змісту використовуваних підручників, вправ, кількості класних і домашніх завдань і відведеного на них часу, а також навчального матеріалу: кому «корінці» – більш докладний виклад, а від кого потрібні лише «вершки» – коротко про головне. При цьому на уроці в одному і тому ж класі діти виконують вправи різного рівня складності. І оцінюватися вони будуть згідно з персональним рівнем. Якщо відмінно виконав «свою» вправу початкової складності, отримай «відмінно». Завтра дадуть рівень вище – не здаєш – нічого страшного, знову отримаєш просте завдання [137].

Середня освіта повинна бути більш спеціалізованою. Як уявляється, найбільш оптимальним було б формування класів середньої школи за напрямками: природничий (фізика, хімія, біологія), соціальний (історія, правознавство, основи економічних знань) чи гуманітарний (іноземні мови, фізична культура, образотворче мистецтво, основи праці).

Наша освітня система

Рис. 2.9 – Існуюча в Україні та більшості країн СНД система оцінювання знань

Зупинимося більш детально на курсах історії та правознавства, а також, до певної міри, на фізкультурі.

Щодо історії. Слід чітко розуміти, що історія як наука і історія як навчальна дисципліна має суттєві відмінності. В історії як науці дійсно існують сторінки, якими не варто гордитися. Це і єврейські погроми під час Війни за незалежність українського народу XVII ст. та громадянської війни початку XX ст., і Волинська різня 1943 р., і той факт, що автор першого в Україні конституційного проекту Пилип Орлик, намагаючись залучити до боротьби за українську незалежність кримського хана, поклав відповідальність за будь-які порушення миру з останнім виключно на українців: «Після завершення війни, коли Господь Бог благословить своєю поміччю новообраного Гетьмана, аби він разом з жаданим миром за нашими молитвами зміг повернути у своє володіння гетьманську резиденцію, тоді нехай він усіма силами і проникливим старанням прагне і вважає за свій службовий обов'язок дбати, щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським ханством розгнуданими нападами порушників, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не

тільки ламати права сусідства й дружби, але й розривати мирні угоди» [150, с. 15–16].

З іншого боку, історія як навчальна дисципліна є значною мірою ідологією – системою ідей, тісно пов'язаних з інтересами пануючого суб'єкта. У даному випадку ідеологією історії України повинен стати патріотизм та європейський вимір. І мова тут не в тому, що ми маємо заперечувати ті чи інші факти: якщо факт такий був, його заперечувати безглуздо. Проте ігнорувати його ми зможемо. Навчальний курс «Історія України» повинен прославляти нас, акцентуючи увагу учнів на тих подіях і фактах, які свідчать про велич української нації. Зокрема, сучасний історичний період в подальших підручниках з «Історії України» не може обійтися без прославлення «Небесної сотні», волонтерського руху та «кіборгів» у Донецьку. Водночас, окремі події, наприклад, той факт, що відмова прем'єр-міністра України А. Яценюка назвати децентралізацію федералізацією¹ [55] дозволила супротивникам України використати це на шкоду нам, можна (якщо це буде потрібно) в підручниках проігнорувати.

Якщо ж хтось захоче дізнатися більше з історії України, то для цього є історична наука (монографічні та популярні видання, статті, матеріали з конференцій тощо).

Шкільний курс «Історія України», на нашу думку, слід викладати за блоками:

1. Стародавня історія України (Трипільська культура; кіммерійці, скіфи, сармати; Боспорське царство; еллінські поліси в Криму). Провідна патріотична думка – «українські землі – цивілізаційний котел, з якого розпочався розквіт сучасної цивілізації» (праці про Трипілля² Ю. Канигіна [133] та Ю. Шилова [397]), перемоги (зокрема перемога скіфів над персами) та культурні досягнення (штани скіфів³, стремени сарматів, Скіл та Анахарсис⁴).

2. Давньоруська держава. При розгляді цієї теми основну увагу приділити питанню вибору віри, зосередившись на думці, що саме вибір Володимиром Великим православ'я призвів до того, що сучасний світ сьогодні не є мусульманським або католицьким⁵. Зокрема, про це, свого часу писав відомий російський письменник О. Бушков. Негативно

¹ Фактично це було питанням термінів, про що свого часу наголосила канцлер Німеччини А. Меркель [211].

² Аратту.

³ Штани придумали кочівники-скіфи. Ця деталь одягу рятувала шкіру вершників від потертостей внаслідок довгого сидіння в сідлі.

⁴ При цьому питання їхньої смерті можна проігнорувати.

⁵ Чи католицько-протестантським.

сприймаючи хрестителя Русі, письменник, тим не менше, зазначає: «Яким було б наше двадцяте століття в результаті розвитку Європи за католицькими канонами? Набагато менш техногенним, звичайно. Можливо, ми зараз із подивом дивилися б на перші паровози і «піроскафи», що виригають чорний дим, а славу дослідників Америки й Африки несли б не далекі предки європейців, а наші діди, здебільшого ще живі. Можливо, самобутні культури Америки, Африки, Індії, Далекого Сходу, уникнувши європейського завоювання, створили б у поєднанні з католицькою Європою абсолютно іншу цивілізацію, не настільки зайняту гонкою за золотом і успіхом, чи не таку, що загрожує в найкоротші терміни знищити все живе на планеті. Безсумнівно одне: духовності було б набагато більше, а отже – більше душевного спокою, доброти і любові» [44, с. 83–84]. Щодо розвитку світу за мусульманськими канонами, то, як зазначає письменник, і «...в цьому варіанті майбутнього ми жили б, можливо, не в настільки техногізованому світі – але життя наше, ручатися можна, була б набагато спокійніше, а минуле нашої віртуальності не було б затьмарене атомними вибухами і знищенням мільйонів людей за національною ознакою» [44, с. 91]. Проте саме завдяки діяльності Володимира Великого сучасний світ отримав набагато більшу палітру цивілізацій. Як з горем зазначає О. Бушков: «На жаль, на шляху до цього варіанта зловісною тінню височіє фігура князя Володимира – тирана, розпусника, братовбивці (можливо, і батьковбивці), вприснувшого у вени Русі тлін візантійської отрути, чия дія позначається навіть сьогодні, коли від Візантії залишилися одні спогади» [44, с. 84].

Крім того, досить цікавими уявляються досягнення давньоруської держави у внутрішній¹ та зовнішній² політиці. Тут же можна згадати той факт, що дочка Ярослава Мудрого Анна, укладаючи шлюбний контракт з королем Франції, розписалася³, а король поставив хрест⁴, а також той факт, що Данило Галицький був першим князем, який розбив монголо-татар і першим королем на території Київської Русі.

При дослідженні цього блоку доречно було б використати праці А. Буровського [45], О. Речкалова [299; 300] та ін.

3. Українські землі у складі Речі Посполитої. Головна ідея цього блоку полягає в аналізі успіхів та досягнень представників «руської

¹ Освіта, м'які покарання за злочини.

² Активна дипломатія Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та Данила Галицького.

³ Вона була освіченою.

⁴ Він був неосвіченим.

шляхти»¹, наприклад, діяльність нащадків Данила Галицького — князів Острозьких, полководча діяльність Яреми Вишневецького² або братів Вишневецьких, які посадили Лжедмитра I на Московський престол та ін. У філософському плані ці досягнення можуть розглядатися крізь призму діяльності двох видатних діячів: Станіслава Оріховського, який обґрунтував необхідність обмеження королівської влади та «батька православної теології» Київського митрополита Петра Могили.

У останньому випадку ми повинні зазначити, що саме завдяки його зусиллям в Україні відродилося православ'я. Саме він у 1631 р. створив при Києво-Печерській лаврі православну школу, навчання в якій було як в єзуїтських колегіумах. У 1632 р., об'єднавши її із Києво-Подільською школою, він започаткував для православ'я західноєвропейську систему навчання, згідно з якою викладалися так звані «сім вільних наук»: граматики, риторика³, діалектика⁴, арифметика, геометрія, астрономія і музика [268, с. 121–122]. Фактично, створений ним Києво-Могилянський колегіум започаткував у православ'ї теологію — науку, яка вивчає божественну природу за допомогою методів наукового пізнання.

На жаль, теологія не набула поширення у православ'ї, на що, фактично, звернув нашу увагу основоположник російського неомонархізму Р. Злотніков: «Православ'я було... інструментом... важким, неповоротким, перебуваючим весь у забобонах, незнанні та рефлексорній відразі щодо нового» [104, с. 6–7]. На наше переконання це сталося саме тому, що православ'я відмовилося від теології з її пошуком нових знань про природу божественного. Цей пошук, водночас, не лише дає докази існування Бога, а й паралельно розвиває саму науку.

У курсі «Історія України» можна підкреслити, що саме українське православ'я містило означений науково-теологічний потенціал.

4. Козаччина. Автор цієї монографії навмисно не вживає термін «козацька держава», адже, як вже зазначалося вище, козацтво жили в умовах самоврядування, тобто більш високого рівня соціальної організації, аніж держава. Козацькі об'єднання, і це теж слід підкреслити, були військовою структурою громадянського суспільства, яке фактично існувало на землях сучасної України.

¹ Руських підданих Речі Посполитої як православного, так і католицького віросповідання.

² При цьому той факт, що він відверто протистояв козацькому рухові можна ігнорувати.

³ Ораторське мистецтво.

⁴ Уміння логічно мислити та вести суперечки.

Звісно, у цьому блоці не можна оминати героїку українського козацтва, його звичаїв та перемог. Тут можна розказати про видатних гетьманів (Сагайдачного, Хмельницького), кошових отаманів (Іван Сірко) та полковників (Семен Палій). Цей блок повинен містити й конституційний проект Пилипа Орлика. При цьому не слід акцентувати на тому, що це була перша конституція в світі чи в Європі, як це іноді роблять, адже, з суто формальної причини, конституція – це нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили. Ознакою ж будь-якого нормативно-правового акта є те, що він виходить лише від одного суб'єкта (орган держави чи народ на референдумі), тоді як сам проект має назву «„Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького” між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» [150, с. 8]. Як ми бачимо, правотворчим суб'єктом тут є дві сторони: гетьман та «старшина, полковники, а також... Військо Запорозьке». Угода ж між двома правотворчими суб'єктами, в результаті якої виникає нова норма права, визнається нормативним договором. У тому ж випадку, коли цей договір регулює найважливіші суспільні відносини, він має конституційний характер. Таким чином, «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького» є конституційним договором. Проте вважати його першим конституційним договором у світі чи Європі є абсолютно неприйнятним, адже, наприклад, «Велика хартія вольностей» в Англії була укладена ще в добу Середньовіччя.

Проте ми можемо казати про Конституцію Пилипа Орлика як першу у світі за умови формулювання: «Це був перший у світі документ, назва якого містила саме слово „конституція”».

Не менш проблемною уявляється й постать гетьмана І. Мазепи. З одного боку, мало хто з українських гетьманів здійснив більший внесок в отримання Україною незалежності. З іншого ж боку, Руська православна церква (РПЦ) піддала його анафемі [123, с. 65], що не могло не призвести до усвідомлення українського гетьмана як своєрідного зрадника.

Як уявляється, тут є два питання, які потребують вирішення.

По-перше, щодо церкви, то слід наголосити, що ще з часів царя Олексія Михайловича та патріарха Никона, Руська православна церква почала потрапляти у залежність від держави. Петро I взагалі відо-

мий тим, що ліквідував патріаршество, а тому вважати, що анафема гетьманові Мазепі була самостійним і свідомим кроком РПЦ, є недоречним, адже остання за часів першого імператора практично була частиною державного апарату Російської імперії.

По-друге, необхідно пояснити, що перехід гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII був продиктований політикою деавтономізації українських земель, яку почав проводити Петро І. Зокрема, у своїй промові до військових і цивільних урядників України напередодні розриву з Москвою 1708 р. гетьман згадав про посланого до царя «депутата народного Войнаровського із скаргою на зухвальства та звірства, чинені безнастанно народові от військ московських і з проханням підтвердити договірні статті, при відданні Хмельницького уложені», якого Петро «прийняв поличниками і тюрмою, і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею» [188, с. 43].

При цьому героєм Полтавської битви, в результаті якої Росія одержала перемогу над Швецією, слід зробити не російських вояків, яких фактично змусили стояти перед шведами за допомогою загороджувальних загонів [44, с. 392], а жителів Полтави, які напередодні битви знесли шведське військо.

5. Українські землі у складі Московського царства та Російської імперії.

Цей блок слід висвітлювати в контексті провідної ролі вихідців з України у розвитку Московського царства та Російської імперії. Зокрема, можна наголосити, що саме українець Феофан Прокопович був головним ідеологом реформ Петра І, про що свідчить, зокрема, той факт, що саме Прокопович був автором «Правди волі монаршої...», яка надала Петру І можливість усунути від вірогідного спадкування трону царевичем Олексієм Петровичем, адже «...на те й воля Божа була, то хто може опиратися, якщо правитель не старшого, а молодшого сина або й не сина назве спадкоємцем» [291, с. 316].

Не менш цікавою є роль А. Безбородка – віце-канцлера¹ Російської імперії за часів Катерини II. Зокрема, відомо, що помираючи, він сказав досить «крилату фразу»: «Не знаю, як буде при вас, а при нас жодна гармата в Європі без нашої згоди вистрілити не сміла» [123, с. 95].

При цьому слід пам'ятати, що часи Петра І здебільшого були «роковими хвилинами» саме всередині країни, тоді як за кордоном особливих успіхів, за виключенням перемоги у Північній війні, яка тривала 21 рік, не було. Водночас доба Катерини II хоча й має назву «золо-

¹ Згодом – канцлера.

тий вік», проте всередині країни тоді були лише поразки: остаточне закріпачення селянства і перетворення їх на рабів, селянські повстання і війни¹. Водночас зовнішня політика, хоча й була насильницько-імперською, проте може вважатися досить «успішною».

Як ми бачимо, «успіхи» Росії всередині країни за часів Петра I та «перемоги» за її межами у добу Катерини II не могли обійтися без провідної ролі українців: Феофана Прокоповича та Андрія Безбородка.

При цьому необхідно пам'ятати про ставлення російської імперії до українців в цілому. Як приклад можна згадати гайдамаків Коліївщини XVIII ст.², які були вірними союзниками Росії, проте «удостоїлися» з її боку зради: одного із ватажків гайдамаків Максима Залізняка було заслано до Сибіру, а іншого — Івана Гонту — віддано на тортури керманічам Речі Посполитої, проти якої боролися гайдамаки, допомагаючи, водночас, російським військам.

6. Українські землі у складі Австро-Угорщини.

Цей блок слід розглядати в контексті підтримки Австро-Угорщиною українства, яка буде проаналізована трохи нижче. При цьому обов'язково слід підкреслити, що Австро-Угорська монархія, на відміну від російської, цінила вірність українців трону (це теж буде описано трохи нижче).

7. Українство та перші українські держави.

Щодо українства, то тут усе просто: слід зупинитися на політичній та гуманітарній діяльності видатних діячів: Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Драгоманова, Л. Українки, І. Франка та інших, які, з одного боку, закладали основи утворення української нації, а з іншого — створювали потужну ідеологічну опозицію російському імперіалізму.

Перші українські державні утворення³ слід аналізувати в двох контекстах: позитивно-патріотичному та громадянсько-воєнному. Позитивно-патріотичному та громадянсько-воєнному. Позитивно-патріотичному та громадянсько-воєнному.

Рис. 2.10 – Феофан Прокопович

¹ Найбільш відомою є селянсько-козацька війна під проводом О. Пугачова.

² Не плутати із гайдамаками початку XX ст. під проводом С. Петлюри.

³ УНР М. Грушевського, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія, Радянська Україна, Гуляйпольська анархія.

тивно-патріотичний контекст, зокрема, зосередить нашу увагу на усіх досягненнях цих державних утворень. Зокрема, проголошення незалежності в УНР, реальне державне будівництво доби Гетьманату, реалізація анархічної моделі громадянського суспільства в Гуляйполі тощо. Водночас, слід мати на увазі й другий контекст, суть якого полягає у фразі: «Правих тут немає, праві тут усі». Саме «завдяки» йому жоден успіх українських державних утворень не досяг остаточних позитивних результатів. І на це теж обов'язково слід звернути увагу: громадянське протистояння ніколи не могло призвести до реального успіху.

8. Україна в СРСР.

Історію України у складі СРСР слід аналізувати з урахуванням трьох чинників. По-перше, недоречність існування самого СРСР. По-друге, неможливість існування СРСР без України. По-третє, існування нерадянської України.

При цьому перший чинник повинен розглядатися у контексті того факту, що СРСР, по-перше, фактично був перевиданням Російської імперії, а, по-друге, в самому Радянському Союзі, незважаючи на комуністичну риторику, робилося усе можливе задля нереалізації такого елемента комунізму як суспільне самоврядування, яке, фактично, є неможливим без розвиненого громадянського суспільства та демократії. Було б доречним звернути увагу школярів на тому факті, що існують два варіанти реалізації суспільного самоврядування: общинний (російський), який передбачає абсолютне підпорядкування людини общині та державі та козацький (український), який передбачає більш тривалі процеси самоорганізації вільних людей на добровільних засадах. При цьому необхідно підкреслити, що більшовики пішли саме общинним шляхом, який був набагато легшим і фактично призвів до виникнення в СРСР тоталітарної держави.

Що стосується другого чинника, то тут слід підкреслити той факт, що саме український уряд на чолі із Х. Раковським на певний час зумів «загальмувати» процеси відродження російського імперіалізму.

На цьому можна зупинитися докладніше.

11 серпня 1922 р. Оргбюро ЦК РКП (б) утворило комісію для підготовки до чергового пленуму ЦК питання про взаємозв'язки договірних республік.

Згодом Й. Сталін подав комісії проект резолюції, цілковито побудований на його ідеї «автономізації». Резолюція була підтримана Вірменією та Азербайджаном. Проти виступила Грузія. Білорусія утрималась. Щодо України, то Х. Раковський та Г. Петровський виступили

проти ідеї «автономізації», але останню підтримав перший секретар ЦК КПУ Д. Мануїльський.

Таким чином, з самого початку питання щодо утворення об'єднаної радянської держави мало два напрямки: автономізація та федералізація.

За автономізацію виступав Й. Сталін, який вказував: «Визнати доцільним формальний вступ незалежних Радянських республік: України, Білорусії, Азербайджану, Грузії та Вірменії у склад РРФСР» [330, с. 192].

Цю ідею підтримував і Д. Мануїльський: «Перед своїм від'їздом у відпустку я хотів би висловити деякі міркування з питань щодо українських справ чи, вірніше, щодо становища окраїн. Досвід минулого року доводить, що те становище, яке склалося на окраїнах і, зокрема, в Україні, що приводить до низки конфліктів між центральними та місцевими відомствами, далі тривати не може. Це становище, яке веде до того, що відповідальні товариші повинні витрачати три чверті свого часу на врегулювання конфліктів, повинно бути радикально переглянутим, адже воно більше не відповідає об'єктивній дійсності. У якому напрямку? Я вважаю, що у напрямку ліквідації самостійних республік і заміни їх широкою реальною автономією» [196, с. 193].

На протигагу ідеям автономізації, Х. Раковський виступав за федерацію: «Найголовніше питання залишається – питання щодо розробки строго централізованої, але федеральної системи управління, у якій правильно були б захищені інтереси республік і останні користувалися б певною автономією» [294, с. 212].

У своєму листі до Д. Мануїльського Х. Раковський вказував причини шкідливості ідеї автономізації: «...для закордону має значення збереження незалежності України. Близько десяти мільйонів українців Польщі, Галичини, Прикарпатської Русі, Буковини та Бессарабії орієнтуються і будуть орієнтуватися все більше й більше на Радянську Україну» [295].

Як відомо, В. Ленін також виступив проти плану «автономізації», наголошуючи на необхідності існування союзу соціалістичних республік [182, с. 360].

Рис. 2.11 – Християн Раковський

Під тиском прихильників ідей федералізації згодом і сам Сталін удав, що він нібито відмовився від ідей «автономізації». Так, зокрема у своїй бесіді з кореспондентом «Правди» він щодо характеру та форми об'єднання говорив: «Характер об'єднання повинен бути добровільним, виключно добровільним, з залишенням у кожній з республік права виходу із складу Союзу» [329, с. 142].

В результаті цього 30 грудня 1922 р. була утворена нова держава — Союз Радянських Соціалістичних Республік у складі України, Білорусії, Російської та Закавказької федерацій.

Проте через два роки імперські кола вчинили реванш, коли 31 січня 1924 р. II З'їздом Рад Союзу РСР була затверджена перша Конституція СРСР. Незважаючи на те, що розділом другим проголошувалося право союзних республік на суверенітет, фактично все ж таки усе зводилося до автономії республік, адже згідно зі ст. 20 Конституції СРСР 1924 р. ЦВК СРСР мав право відміняти декрети, постанови та розпорядження «...з'їздів Рад та центральних виконавчих комітетів союзних республік та інших органів влади на території Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [312, с. 79].

Як ми бачимо, саме особлива позиція України призвела до того, що союзні республіки отримали формальне право вийти із складу СРСР, чим вони і скористалися на початку 1990-х років.

Крім того, слід підкреслити, що СРСР не міг нормально функціонувати без України. Зокрема, можна наголосити, що індустріалізація в Радянському Союзі була проведена виключно за рахунок хліба, який було забрано в українців, що й призвело до початку голодомору 1932—1933 рр. Другою причиною варто назвати той факт, що людям, які голодували, не дозволяли рятуватися з голодних регіонів військові частини Червоної Армії та ОДПУ.

Взагалі тему голодомору 1930-х років слід порівнювати із темою голоду у Поволжі 1920-х років. В Україні тема голоду була забороненою: втікачів з голодних регіонів ловили, від міжнародної допомоги відмовлялися. У Поволжі все відбувалося із точністю до навпаки: тема голоду була, що називається, на слуху: про «голодуючих з Поволжя» писали газети, пересічні громадяни збирали гроші та продовольство на допомогу, йшла міжнародна допомога.

Не менш важливим є висвітлення того факту, що під час Великої Вітчизняної війни, яка була виграна, за неправдивими словами прем'єр-міністра РФ В. Путіна, виключно «за рахунок індустріальних ресурсів РФ» [292], лише в Україні існували й діяли потужні партизанські армії, найвідомішими з яких були з'єднання О. Федорова на Чернігів-

щині та С. Ковпака на Сумщині. Під час Курської битви влаштована партизанами так звана «рейкова війна» не дозволила загарбникам зосередити значні військові сили, що й дозволило Червоній Армії перемогти ворога. Більше того, саме потужний рух опору в Україні та Білорусі не дозволив вермахтові дійти до Москви влітку або на початку осені 1941 р. На момент битви під Москвою армія нацистської Німеччини вже була знекровлена українцями та білорусами, що й дозволило СРСР затягнути війну і використати «індустріальні ресурси РФ». Якби ж не було означеного опору, то до Москви підійшли досить потужні сили і зовсім не факт, що Москва б втрималась. Таким чином, українці та білоруси фактично й були тими рятівниками Радянського Союзу, які дозволили останньому перемогти у війні.

Не менш важливою темою є передача Криму Україні у 1954 р. Як відомо, міф про подарунок М. Хрущова став першоосновою для анексії півострова у 2014 р. В. Путіним. Цей міф формувався не лише в новітню історію Росії, а й ще під час існування СРСР. Враховуючи те, що Кримська область¹ була передана Україні у 300-у річницю Переяславської Ради, переважна більшість росіян досить негативно сприйняла факт передачі. Авор цієї монографії пам'ятає, як ще на початку 1980-х років росіяни згадували про те, що «Крим подарував Україні М. Хрущов».

Першоосновою цих хибних думок було, на наш погляд, те, що зараз називається політкоректністю. Справа в тому, що проблема передачі Криму Україні була природною, але внаслідок цієї «політкоректності» народився міф про подарунок. Означена ж природність стала результатом переселення з Криму місцевого населення у 1944 р. Внаслідок цього кроку під загрозою виявилися економічні показники, адже врожай стало нікому збирати. Радянська влада відреагувала черговим «комсомольським набором» і до Криму поїхали багато росіян.

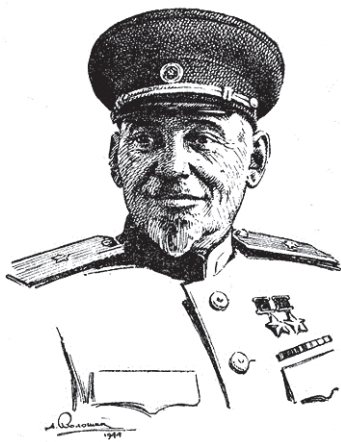

Рис. 2.12 – Двічі Герой Радянського Союзу Сидор Ковпак

¹ Тоді вона не мала автономного статусу.

Проте внаслідок того, що переважна більшість з них не були готові до специфіки кримського степу, росіяни виявилися неспроможними й піклуватися про кримське сільське господарство. Стала нагальною потреба широкого залучення українців. 12 січня 1954 р. «Крымская правда» з цього приводу писала: «Глибокої осені 1952 року в колгосп ім. Калініна Зуйського району прибули переселенці. Їх було 86 сімей, всі з України, з Чернігівщини. Тривалий час у колгоспі не ладилося з тваринництвом. Для худоби не вистачало приміщень, кормів, на фермі дуже низькою була трудова дисципліна. Потрібно було вживати рішучих заходів». «За два роки, — пише кореспондент цієї газети І. Поляков, — у колгоспі здали в експлуатацію свинарник та телятник, кожний на 100 голів, і корівник на 120 голів». «Тепер корівники колгоспу, — захоплюється кореспондент, — являють собою світлі теплі приміщення. На фермах діють підвісна дорога, автопоїлки, працює кормокухня» [57].

Проте такі кроки мали разовий характер. Саме тому, «враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік» прийняла рішення «про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» [312, с. 187]. При цьому будь-які інші пояснення¹ не були озвучені, що й породило міф про подарунок, а у 2014 р. обернулося спробою РФ анексувати Крим.

Саме такий підхід слід зробити у підручнику щодо кримської теми.

Аналізуючи ж космічну еру, головну увагу слід приділяти не стільки польоту Ю. Гагаріна (це всім відомо), скільки діяльності українця С. Корольова — організатора космічної ери.

І, нарешті, події початку 1990-х років слід подавати з тієї точки зору, що саме позиція України з приводу збереження СРСР фактично й дозволила ліквідувати цю державу. Автор цієї монографії добре пам'ятає, що саме позиція українського народу і українського керівництва привела до падіння Радянського Союзу.

Не менш важливим є й третій чинник, який, в основному, стосується українського націоналістичного спротиву. Ця проблема здебільшого пов'язана із певними брехливими радянськими штампами: «С. Бандера — зрадник, який очолював дивізію СС «Галичина» і особисто організував «Волинську різню» та спалення білорусів у Хатині».

¹ Перш за все, неспроможність росіян утримувати сільське господарство Криму.

Як уявляється, ця проблема має вирішуватися як за рахунок правди: С. Бандера не мав ніякого відношення до «Галичини» та Хатині, а «Волинська різня» багато в чому містила ефект «ексцесу виконавця», так і за рахунок ігнорування «слизьких тем». Як уявляється, у принципі, можна говорити про «спробу використати нацистську Німеччину задля відтворення української державності», можна активно використовувати численні приклади того, як бійці українського націоналістичного спротиву боролися проти нацистів та радянських карателів з НКВС та МДБ СРСР. Наприклад, загальновідомим є той факт, що багато з низових командирів УПА на Волині звільняли волинську молодь з-під насильницької відправки до Німеччини. Були й вдалі військові операції: наприклад, атака на залізничну станцію «Шепетівка» у серпні 1942 р. Водночас тому, приміром, єврейських погромів або «Волинської різні» 1943 р. у підручнику можна проігнорувати. Звісно, тут не йдеться про заперечення цієї події, проте для підручника з історії України вона не є необхідною, адже не має жодного виховного потенціалу. Той же, хто хоче дізнатися про різню, може звернутися до інших джерел [62].

9. Незалежна Україна.

Як уявляється, темою цього розділу слід зробити питання перемоги демократії, а тому слід звернутися до опису таких подій, як акція «Україна без Кучми»¹, Помаранчева революція, Євромайдан та Революція Гідності, боротьба за незалежність у 2014–15 рр., в т.ч. героїзм «кіборгів» Донецького аеропорту та вдала організація відступу з-під Дебальцевого. Персонально ж слід зупинитися на таких позитивних подіях і діях державних діячів, як діяльність Л. Кравчука задля отримання незалежності у 1991 р., прийняття Л. Кучмою чинної Конституції України, організація Ю. Тимошенко «українського прориву» під час президентства В. Ющенка, подолання кризи у 2010 р. та ефективна зовнішньополітична діяльність Президента України П. Порошенка, а також успіхи подальших поколінь українських політиків і державних діячів.

Що ж стосується всесвітньої історії, то з нею також виникають певні проблеми, адже те, що викладають в школі, є, по суті, не стільки всесвітньою історією, скільки історією зарубіжних країн. При цьому такий підхід є також доречним: вивчати зарубіжну історію потрібно і цікаво. Проте, якщо ми її вивчаємо, то, по-перше, слід її так і назвати — «Історія зарубіжних країн», а по-друге, слід визначитися з критеріями,

¹ При цьому головну увагу слід зосередити не стільки на необхідності повалення влади другого президента, скільки на процесах самоорганізації українського суспільства.

за якими ми будемо відбирати ті чи інші події для викладання. За радянських часів таким критерієм був класовий підхід, а тому фактичний зміст зарубіжної історії¹ були війни та прояви класової боротьби: повстання, рабські та селянські війни, страйки й революції. Зараз ідея класової боротьби здебільшого ігнорується. Порівняйте, наприклад, курс історії стародавнього світу за часів СРСР із сучасним курсом. Як ми, бачимо, історія, зокрема, Стародавнього Китаю за часів СРСР згадує про народні повстання: «червонобрових» та «жовтих пов'язок» [159, с. 274–276], тоді як сучасний курс ці питання ігнорує [275, с. 103–114].

Яким же повинен бути цей критерій? На нашу думку, це питання слід адресувати закордонним історикам. Зокрема, можна відібрати 5–10 подій, які, на їх думку, найбільш істотно вплинули на розвиток тієї чи іншої країни. Але тут є певна проблема: за використання такого критерію аж ніяк не можна обійтися без певної містечковості. І якщо історію стародавнього світу можна видавати з урахуванням думки провідних українських, європейських та американських вчених, то історія сучасних держав стає досить цікавою й актуальною лише за умови залучення думок істориків з цих держав. Це, звісно, потребує значно більшої праці від творців підручника «Історія зарубіжних країн».

Якщо ж ми намагатимемося створити підручник з курсу «Всесвітня історія», то й тут слід вирішити та використати два прийоми.

По-перше, слід описати сучасну світову цивілізацію за різними параметрами: політичний, економічний, соціальний, культурний, медичний, науково-природничий, педагогічний, правовий тощо. Як уявляється, така робота повинна здійснюватися під егідою Національної академії наук України, її підрозділів та інститутів, а також спеціалізованих академій наук. Така праця призведе не лише до кращого усвідомлення світу, а й до детального аналізу тих процесів, які призвели до появи того чи іншого явища. Як приклад можна взяти такий параметр, як дотримання в цивілізованому світі прав людини. Але це стало можливим завдяки появі ідей природного права в Епоху Революцій XVI–XVIII ст., розвитку ідей правової держави XIX ст. та міжнародному закріпленню принципу дотримання прав людини у XX ст. І таких параметрів є досить чимало. Для підручника слід виділити по три-чотири параметри і прослідкувати історію їхнього розвитку.

По-друге, слід активно використовувати так званий «стереоефект», тобто розглядати історію держав в контексті їхньої взаємодії в певний історичний період – рік чи століття. Найбільш цікаво цей ефект ви-

¹ Так само як і вітчизняної-радянської.

глядає у працях С. Переслегіна [266] та Л. Гумільова [79], а також покійного нині російського письменника-фантаста Є. Красницького. Ось як, наприклад, останній відображає стереоефект в своєму циклі романів «Отрок»: «...правив в описувані часи в Англії король Генріх I...Протистояв Генріху I французький король Людовик VI Товстий...А в Іспанії тоді правила жінка» [165, с. 13–14].

Поєднання цих двох підходів, дозволить розробити курс всесвітньої історії саме як *всесвітньої*, а не просто зарубіжної.

Що стосується правознавства, то тут є одна проблема. Більшість авторів, у т.ч. й автор цієї монографії, головну увагу приділяє в цілому аналізу існуючих в Україні правових явищ і категорій [280]. Утім не всі школярі по закінченні школи будуть вступати до юридичних навчальних закладів. Водночас курс правознавства має дуже важливе значення для громадян України, адже саме завдяки йому вони розуміються на своїх правах та обов'язках. Як уявляється, курс «Правознавство» можна змінити: замість розтлумачення абстрактних юридичних категорій та понять, які зацікавлять лише потенційних абітурієнтів юридичних вишів, побудувати означений курс навколо основного закону нашої держави – Конституції. Візьмемо, наприклад, ст. 1 Конституції України: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». З цього положення випливає аналіз таких категорій як «держава», «суверенітет», «незалежність», «демократія», «політичний режим», «авторитаризм», «тоталітаризм» (як протилежності демократії), «соціальна держава», «правова держава», «тип держави» (як категорія, що є спільною для двох останніх), «формаційний підхід», «цивілізаційний підхід» тощо. Ч. II ст. 2 передбачає аналіз не лише унітаризму, а й федералізму та взагалі такої категорії як форма державного (чи державно-територіального) устрою. Ч. I ст. 5 дозволяє висвітлити такі категорії, як республіка та монархія (протилежність республіки), а також «форма правління».

Не менш цікавим уявляється розгляд конституційних прав і свобод. Так, зокрема, ч. I ст. 27 Конституції закріплює: «Кожна людина має невід'ємне право на життя». При цьому аналізується не лише конституційне право на життя у контексті державної заборони смертної кари чи взагалі здійснюється філософський аналіз самої категорії «життя», а й, наприклад, піднімається питання про злочини проти життя особи (вбивство чи доведення до самогубства), адже кожен повинен знати, що будь-які спроби замаху на життя державою караються. Тим самим ми підходимо до кримінального права і не лише інформуємо громадян про покарання за вбивство (така інформація повинна дово-

дитися обов'язково), а й до аналізу загальних категорій злочину і покарання.

Така своєрідно-блочна система не лише дасть пересічним громадянам необхідну інформацію про різні державні та правові категорії, а й зробить їх переважну більшість обізнаними у сфері конституційних правовідносин. Тим самим громадяни України будуть детально розумітися на своїх конституційних правах та обов'язках.

Можна зробити й трохи інакше: зберегти юридично-галузеву систему, проте висвітлювати лише ті категорії і поняття, які так чи інакше стосуються конституції.

Тепер про фізкультуру.

Нинішня ситуація в Україні підняла питання про необхідність реального забезпечення територіальної цілісності нашої держави. Головна роль тут належить збройним силам. Безпосередньо під час служби військовослужбовці навчаються військовій справі. Проте є проблема досить низького рівня індивідуальної бойової підготовки до служби у ЗСУ. Як уявляється, слід не лише відродити курс початкової військової підготовки, але й запровадити на уроках фізкультури навчання рукопашному бою¹, а для дівчаток – дзюдо чи айкідо. На нашу думку, це не лише дозволить хлопцям та, за бажанням, дівчатам підготуватися до військової служби, а й істотно зміцнить правопорядок: злочинцям буде набагато важче вчиняти злочини проти особи та її майна, маючи на увазі небезпеку потужного спротиву.

Сприяння розвитку культури, науки і техніки.

Що таке культура? П. 6 ст. 1 Закону України «Про культуру» дає наступне визначення культури: «культура – сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти».

Як ми бачимо, закон виділяє п'ять об'єктів культури: мистецтво, культурну спадщину, культурні цінності, науку і освіту. При цьому легальне визначення існує лише у мистецтва. П. 12 вищезазначеної статті визначає мистецтво як творчу художню діяльність «у сферах: літератури, архітектури, скульптури, живопису, графіки, декоративно-вжиткового мистецтва, музики, танцю, театру, кіно та інші види діяльності людини, що відображають дійсність у художніх образах».

¹ Мається на увазі якість спортивно-бойове мистецтво на кшталт тхеквондо, карате, самбо чи бойового гопака.

Серед означених об'єктів автор монографії особисто виділяє три: літературу, музику та кіно, а також трохи живопис та танці¹.

Література.

Сучасний стан української літератури характеризується певною бідністю. І цьому є три причини.

Перша причина полягає у тому, що, як вважає відомий російський публіцист О. Невзоров, дітям просто-напросто нічого читати. Аналізуючи сучасний стан російської літератури², він зазначає: «Ми чуємо плач товстих міністрів, чорносотенців і філологічних дам – вони дуже жалкують, що діти не читають. Але ніхто не задався питанням: а що, власне кажучи, цим дітям читати? Класику? А чому її потрібно читати? Навіщо необхідно вживати продукт, у якого явно закінчився термін придатності? Чому досі ніхто не хоче називати речі своїми іменами? Богошукацька істерика Достоевського має до сьогоденного дня таке ж відношення, як і шумерські глиняні таблички. Пафосне, болісне, багатослівне фентезі Толстого про війну 1812 року теж своє віджило. У цьому жанрі з'явилися зразки й поцікавіше. Тема багаторічних передсовокупницьких мук самок в кринолінах теж сьогодні особливо цікавого інтересу не представляє. Звичайно, існують якісь максимально впливові зразки культури. В трилогії Толкієна сучасна література зварилася, як у казані. Але Толкієн не сильно пропагується, тому що всі бояться простої й очевидною аналогією з Мордором³...

Нема, напевно, у світі літератури, настільки ж агресивної і дидактичної, як російська. Колись вона була дуже актуальною, через що сьогодні є особливо безглуздою, тому що мовна і світоглядна картина світу змінилися повністю. Вся російська література має виразний, нав'язливий, великодержавний підтекст з культом солдафонів. Чи є в цьому хоча б виховний ефект? Він нульовий. Сьогодні це особливо добре помітно...

Звичайно, у російської літератури й досі є фанати. Достоевський з могили вельми успішно смикає за ниточки навіть самого Милонова, не кажучи вже про його дрібних наслідувачів типу Проханова, Дугіна, Холмогорова та інших чорносотенців. Ці персонажі, звичайно, симпатичні, але вони навряд чи забезпечать російській літературі друге життя.

¹ Річ не в тому, що усі інші об'єкти не заслуговують уваги, мова йде лише про те, що є цікавим для автора.

² На нашу думку, ті ж проблеми притаманні й літературі українській.

³ Зараз іноді Росію порівнюють з Мордором, а росіяні з орками [122, с. 24–28].

Всі наші архаїсти переходять на адміністративний крик, і всю цю милу макулатуру XIX століття остаточно ховають, бо вони перетворюють Пушкіних, Толстих і Достоевських в особистого ворога кожного школяра...

Діти відмовляються читати, і вони в цьому абсолютно праві, і треба їм в цьому допомагати. Вустами немовляти глаголить істина. Не треба змушувати дітей читати. Треба зізнатися, що читати їм загалом нічого» [195].

Друга причина пов'язана з мовою. Відповідно до Конституції (ст. 10) «державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України». Водночас ч. III означеної статті містить положення про те, що «в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України». Таке формулювання дозволяє припустити віднесення російської мови до мов національних меншин, хоча насправді в Україні спостерігається таке явище як двомовність: українська та російська мова є найбільш уживаними побутовими мовами України.

Проте формальне віднесення російської мови до мов національних меншин активно використовується ворогами України в Росії для мовно-ідеологічної агресії. Причому активно використовується два варіанти: сльози за «приниженням» російської мови та «штучність» самої української мови.

Щодо «приниження».

Україна – дуже толерантна держава. Як відомо, країни Балтії після набуття незалежності відразу поставили мовне питання як наріжний камінь отримання громадянства. В Україні цього зроблено не було: російська мова, на відміну від мов національних меншин, «удостоїлася» окремого формулювання в Конституції. На сьогодні існує низка українських письменників, які пишуть виключно російською мовою.

Так, аналізуючи письменників-фантастів, можна згадати тетралогію Я. Валетова «Нічия земля», яка у 2009 р. отримала премію «Золотий міст», багатотомного фентезійного роману О. Панкеевої «Хроніки чудернацького королівства», які написані гарною літературною російською мовою. Можна згадати й молоду поетесу Анастасію Дмитрук, вірш якої «Ніколи ми не будемо братами» зачепив за живе багатьох росіян, про що свідчать численні публікації віршів-відповідей в соціальних мережах. Але, на нашу думку, якби вона написала вірш українською мовою, такого б ажіотажу він не набув. Те ж саме стосу-

ється й пісенника-далекобійника Вадима Дубовського, який співає свої пісні, в основному, російською мовою.

В Україні, незважаючи ні на що, російська мова ніколи не була заборонена, чого не можна сказати про Росію, яка протягом XIX ст. неодноразово забороняла мову українську.

Російська мова – важлива складова української культури. Саме нею писав видатний український письменник М. Гоголь. При цьому, якщо порівняти твори письменника про Україну (Малоросію): «Тарас Бульба» та інші повісті та романи з циклів «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і «Миргород»

та твори «російського циклу»: «Мертві душі» та «Ревізор», то ми побачимо, що ставлення до українського або героїко-романтичне («Тарас Бульба») або ж ностальгічно-романтичне («Вій» та «Ніч перед Різдом»), тоді як зображення російського способу життя тяжіє до скепсису та критики. Більше того, згадаємо «панночку» «Вія»¹. Викладений українською мовою «Вій» втрапить той український колорит, який притаманний українофільним творам М. Гоголя.

Саме тому українська література повинна з'єднувати у собі і російськомовну, і україномовну прозу та поезію. Це істотно збільшить її інфосферу та закладе підвалини до остаточної ліквідації для будь-яких політичних спекуляцій навколо російської мови.

Щодо штучності.

До XIX ст. питання щодо мови взагалі не існувало. В Російській імперії існували два народи: російське дворянство, яке здебільшого спілкувалося французькою мовою, та російський народ, який спілкувався відповідними мовними діалектами російської, української, білоруської, татарської та інших мов. Можна сказати, що як таких мов в сучасному розумінні не було². Звісно, існувала руська писемність, яка, значною мірою, зазнавала впливу церковно-слов'янської мови.

На початку ж XIX ст. російське дворянство могло писати по-руськи, у принципі знало руську мову, але спілкуватися намагалося фран-

Рис. 2.13 – Микола Гоголь

¹ Цикл «Миргород».

² Виключення, можливо, існувало в Польщі, але лише внаслідок того, що вона була приєднана до Росії лише у другій половині XVIII ст.

цузькою. О. Матвейчев з цього приводу зазначав: «Вирощений на всьому готовому, вихований французьким гувернером панич, як дресирована мавпа, міг тільки імітувати і симулювати якийсь привнесений усереднений зразок «культурного європейця». Набір необхідних якостей був невігадливий: щоб пройти тест на культурність і європейськість, треба було... «по-французьки висловлюватися досконально і писати, легко мазурку танцювати і кланятися невимушено... чого ж більше?» (Пушкін). Зате скільки пафосу, чванства, пихатості до холопів, які не оволодіють культурною нормою, скільки презирства до «Ванька»!

Уже похід Наполеона призвів нашу проєвропейську еліту в сум'яття: вона не могла зрозуміти, як Європа може взагалі напасти на Росію? Адже ми по суті такі ж як вони, входимо до одних і тих же масонських спілок, відвідуємо одні й ті ж салони, танцюємо одні й ті ж мазурки» [203, с. 41].

Проте похід Наполеона призвів до колосального сплеску патріотизму, який, поміж іншим, виразився, у презирливому ставленні до французької мови. Росія потребувала власної мови. Проте навіть спроба окремих поетів¹ популяризувати російську мову не мала особливого успіху. Росії був потрібен літератор, який би знав російську мову і при цьому був би всебічно обдарованим. Таким літератором і став О. Пушкін.

На відміну від поетів О. Сумарокова, В. Тредіаковського та В. Жуковського, вченого-одописця М. Ломоносова, драматурга Д. Фонфізіна, які були відомими переважно серед еліти дворянства Російської імперії, О. Пушкін став популяризатором російської літератури серед переважної більшості російського дворянства. Він був і казкарем («Казка про попа та його працівника Балду», «Казка про царя Салтана»), і прозаїком («Дубровський», «Капітанська донька»), і драматургом («Борис Годунов», «Мідний вершник»), і, звісно, поетом («Руслан та Людмила», «Кавказький полонянин»).

Що ж саме популяризував О. Пушкін?

Справа в тому, що, отримавши досить гарне домашнє виховання, він достатньою мірою був франкомовним російським дворянином. Щодо російської мови, то любов до неї майбутній поет отримав під час спілкування із своєю нянею Ариною Родіонівною Яковлевою. Гарна казкарка, вона розповідала своєму вихованцеві цікаві історії. Саме через них майбутній «класик російської літератури» отримав «заряд» любові до останньої.

¹ Наприклад, відомий поет-гусар Д. Давидов.

Виходячи з цього, О. Пушкін популяризував мову своєї няні.

Після перемоги над Наполеоном Росія потребувала такої мови, яка б не могла бути ототожнена із окупантами. Пушкін і використав свій дар для популяризації того діалекту російської мови, який він знав завдяки Арині Родіонівні. Саме цей діалект сьогодні покладено в основу сучасної російської мови.

А що ж українська мова?

На превеликий жаль, вона тривалий час перебувала під заборонаю. Чому? Звісно, дуже просто винайти якусь злу волю в російському царизмі, проте не все так просто.

Перш за все, українська літературна мова, так само як російська, виникла у XIX ст., проте їй «не пощастило» із популяризатором. На відміну від дворянина О. Пушкіна, популяризатором української мови став колишній кріпак Т. Шевченко. При цьому, якщо О. Пушкін почав популяризувати російську мову ще у першій половині XIX ст., то творча діяльність Т. Шевченка, в основному, припадає на середину та другу половину XIX ст.

Що ж саме популяризував український «кобзар»? Звісно, він не мав дворянського «домашнього виховання» з його французькою мовою, як О. Пушкін і в нього не було няні, яка б розповідала йому казки російською мовою. Все своє життя Т. Шевченко розмовляв українською – мовою рідного села на Черкащині і її ж популяризував.

Звісно, не можна казати, що до Т. Шевченка не було книг, написаних українською мовою. Досить згадати «Енеїду» І. Котляревського. Проте саме Т. Шевченко став своєрідним зачинателем українства як течії, що популяризувала український світ в культурі.

Т. Шевченко помер через кілька днів після відміни кріпацтва. Його справу неодноразово спробували продовжити. Як приклад можна згадати П. Куліша – автора «Чорної Ради» – роману за козацькою тематикою та творця одного з перших українських алфавітів – кулішівки.

Проте вже у 1863 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєв надсилає до Київського, Московського та Санкт-Петербурзького цензорних комітетів циркуляр, яким наказувалося призупинити будь-які публікації українською мовою. І хоча художні твори цим циркуляром не заборонялися, проте дурукування різного роду книг релігійного та навчального плану було тимчасово призупинене [123, с. 102]. При цьому в самому циркулярі зазначалося, що сама можливість уживання в школах української мови нібито відкидається «більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в газетах. Вони достатньо обгрунтовано доводять, що ніякої особливої малоросійської мови

не було, нема і бути не може, і що говір їхній, який уживається простолюдинами, є тією ж російською мовою, яка лише зіпсувалася впливом на неї Польщі» [123, с. 101].

Звісно, в імперії були невдоволені появою української мови, проте зазвичай до заборони справа не доходила. Наприклад, незважаючи на численні повстання, польська мова не була забороненою в Росії, те ж саме стосується й мови фінської, узбецької та інших мов національних меншин імперії. Для України ж було зроблене виключення. Чому?

Як уявляється, для цього були дві причини: цивілізаційна та анеглтарна.

Цивілізаційна причина була пов'язана із тим фактом, що українська мова виявилася суперницею російської. Так, свого часу відомий російський філолог та етнограф І. Срезневський у своїй статті «Огляд рис звукових засобів у слов'янських говорах» виділив два діалекти такого собі «Східного відділу»: 1) великороський (з субдіалектом білоруським); 2) малоросійський (східний та західний, у якому також виділяється закарпатський говір. Аналогічної точки зору дотримувався й відомий літературознавець та етнограф О. Пипін, який писав, що «...у нинішньому складі російської мови є дві основні гілки: великороська та малоросійська» [7, с. 50]. Тут під російською мовою вчений розумів загалом руську мову, а російська мова ототожнювалася ним із великороською.

Вчені XIX ст. визнавали, в основному, два основні напрямки руської мови: російську та українську. Таке внутрішньоцивілізаційне суперництво не могло бути вирішене інакше як адміністративним шляхом. Проте на заборону української мови вплинула ще й анеглтарність¹ українського суспільства. Власне кажучи, перед появою означеного циркуляра, скоріше за все, вельмож – вихідців з України питали про існування окремої української мови. Проте, будучи, по суті, росіянами, такі дворяни й зазначали, що ніякої окремої української мови немає, усе це – ворожа діяльність налаштованих антиросійськи поляків та ін. В результаті царський уряд «зрозумів», що української мови нема, а тому нічого на ній ані викладати, ані публікуватися, ані служити в церкві. Загалом же російське дворянство, яке жило на українських землях, схвально сприйняло появу Валуївського циркуляра, а згодом – і Емського указу царя. З їхньої точки зору, українська мова – це полонізований говір місцевих селян, який не заслуговує на розвиток.

Будь-які ж спроби змінити це становище відразу наштовхувалось на обвинувачення в антиросійській діяльності.

¹ Відсутність еліти, насамперед – дворянської.

Так, в Австро-Угорщині 17 квітня 1848 р. була подана «Петиція зібрання львівських русинів під проводом Головної Руської Ради до цісаря», де було викладено побажання щодо суттєвого розширення функцій української мови в публічному житті та освіті. Представники Головної Руської Ради зуміли донести необхідність забезпечення мовних прав українців до династії Габсбургів.

Виходячи з умов післяреволюційних подій, австрійський уряд цісарським патентом від 29 червня 1850 р. ухвалив «Крайову Конституцію» для Галичини, долучивши до неї «Крайову виборчу ординацію». При цьому важливим було те, що у ст. 4 розділу I «Про Край» Краєвої Конституції було проголошено тезу, подібну до проголошеної в ст. 5 Оломунецької Конституції Австрійської держави, а саме: «народи русинський, польський та інші етноси користуються рівними правами, і кожна нація (етнос) має непорушне право плекати свою мову, свою народність, свою культуру». Отже, з погляду австрійського законодавства, визнавалося існування руського¹ народу, який має свою мову, проголошувалася рівноправність польського та українського народів. Отже, у 1850 р. польська та українська мови отримали статус «краєвих мов» [199, с. 50].

В Росії таке положення відразу сприйняли як ворожий крок щодо своїх інтересів.

Проте, це було не так. Справа в тому, що ще під час Краківського повстання у лютому 1846 р. позиція українців була абсолютно лояльною до Австрійської імперії. Так, коли «Польська демократична спілка» захопила владу у Кракові, вона намагається організувати загальне повстання, в усій Галичині. Селянство ж, в основному, українське, підтримує уряд Австрії – він відмінив кріпосне право! Селянство серйозно не сприймає демократичних гасел; воно вважає, що дворянами² рухає невдоволення відміною кріпацтва і що взагалі довіряти їм не можна. Навіть спроба повстанців також оголосити відміну кріпацтва виглядала невдалою спробою примазатися до вчинку «доброго імператора». У битві під Гловом, при придушенні повстання у Кракові українське селянство не підтримувало польських повстанців і навіть допомагало австрійським військам.

27 лютого 1846 р. із Кракова вийшла процесія на чолі з керівником повстання Дембовським та священниками, які підтримали повстання.

¹ Тобто українського.

² В основному поляками.

Австрійська піхота давно зайняла позиції за інформацією українських селян і відкрила вогонь. Дембовського було вбито одним з перших.

Під час революції 1848 р. позиція українських селян також була абсолютно лояльною до австрійської монархії та ворожою до угорських та польських революціонерів. Імператор Австро-Угорщини Франц-Йосип захотів винагородити лояльних підданих. Саме тоді в Австро-Угорщині виникло друкарство книг українською мовою, запрацювали українські школи [45, с. 242–243].

Як ми бачимо, політика українізації на українських землях Австро-Угорщини розпочалася як «винагорода за вірність» українського народу. Можливо для царату було трохи дивним, що вірність народів слід винагороджувати, адже сам він цим не славився. Досить згадати участь гайдамаків під час «Коліївщини» 1768 р., які допомагали царським військам боротися з прихильниками польської «Барської конфедерації». Проте ця позиція українців не мала позитивних наслідків: за наказом Катерини II російські війська під командуванням генерала М. Кречетнікова пішли на допомогу Речі Посполитій. Полковник донських козків Д. Гур'єв хитрістю запросив до себе лідерів гайдамаків М. Залізняка та І. Гонту, а потім ув'язнив їх. Після цього одного з лідерів гайдамаків І. Гонту царський уряд віддав коронному гетьману К. Браницькому, який стояв табором у Могилеві над Дністером. І. Гонту піддали жорстоким тортурам і стратили. Зокрема, за вироком суду перед стратою його мали катувати чотирнадцять днів. Щодня кат мав вирізувати йому смуги шкіри на спині і відтинати окремі частини тіла. Як розповідають очевидці, І. Гонта терпів муки надзвичайно мужньо. Лише після трьох днів жорстоких катувань йому відтяли голову, решту тортур чинили вже над трупом. Череп І. Гонти, прибитий цвяхами, довгий час висів над воротами Могилева-Подільського. М. Залізняка царський уряд запроторив до Сибіру.

На відміну від царату, уряд Австро-Угорщини вважав, що вірність слід винагороджувати, а тому українська мова й набула статусу крайової. Тим більше, що це передбачалося й ст. 19 Конституції Австро-Угорщини, що була прийнята 21 грудня 1867 р. У ній, зокрема, проголошувалося: «Всі народи держави рівноправні й кожен народ має непопорушне право берегти й розвивати свою національність і мову. Держава визнає рівноправність усіх вживаних у краї мов у школі, уряді та приватному житті. В краях, де живе кілька народів, мають бути прилюдні установи навчання так уладжені, щоби кожен з тих народів одержав потрібні засоби для науки в своїй мові без силування до вивчення другої краєвої мови» [199, с. 50].

Таке ставлення до прав корінних та малих народів в Австро-Угорщині врешті-решт призвело до появи ідеї культурно-національної автономії, один з ідеологів якої О. Бауер свого часу наголосив: «Всі нації, де б вони не жили, завжди складали б корпорації, що самостійно завідують своїми національними справами. В одному й тому ж місті жили б поруч, один одному не заважаючи, дві або декілька націй, які спокійно розвивали б форми свого національного самоврядування, будували б свої освітні установи» [21, с. 368].

За радянських часів ставлення до української мови та літератури в різні часи відрізнялося. Так, за часів правління В. Леніна, який достатньо негативно ставився до великодержавницької політики Росії, Україна набула статусу союзної республіки із своєю мовою та літературою.

Сталін, хоча формально й удав, що він нібито відмовився від ідеї «автономізації», проте фактично ніколи не припиняв спроб перетворити СРСР на централізовану державу.

Його ж ставлення до українства було двояким.

Так, загальновідомим є той факт, що Й. Сталін ставився прихильно до українця М. Хрушова. З іншого ж боку не менш відомим є той факт, що з трійки тих, хто здійняв прапор над рейхстагом, був українець – лейтенант О. Берест, який не отримав звання Героя Радянського Союзу, тоді як рядові солдати¹ М. Єгоров та М. Кантарія таке звання отримали.

Отримання Україною статусу союзної республіки дозволило їй розпочати врешті-решт політику запровадження української мови в роботі державного апарату. Зокрема, у квітні 1923 р. VII конференція КП(б)У прийняла рішення про українізацію держструктур та підприємств, яку планувалося завершити до 1 січня 1926 р. З призначенням І секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича процес українізації набув колосального розмаху: службовці усіх установ та підприємств України підлягали негайній українізації через здачу відповідного іспиту з української мови. Політика українізації призвела до того, що до 1930 р. російськомовні газети залишилися лише в Одесі, Сталіно² та Маріуполі, а українські школи стали абсолютно домінуючими на території нашої держави.

Проте вже у 1938 р. ця ситуація змінилася: російська мова стала обов'язковим шкільним предметом, а в Києві вийшла загальноукраїнська російськомовна газета «Правда України».

¹ Сержанти.

² Нині – Донецьк.

Саме тоді розпочинається процес деукраїнізації, який тривав аж до смерті Й. Сталіна.

Процеси українізації та деукраїнізації не могли не позначитися на розвитку української літератури. Зокрема, після революції і в довоєнний період літературний процес відзначався особливим драматизмом і складністю в Україні, як і в усьому СРСР. З одного боку, українська література у цей час переживала небачений розквіт. На багатій літературній палітрі співіснували різноманітні художні школи, стилі і напрями – від радикального пролеткультивства, теоретики якого пропагували створення «лабораторним шляхом» «чисто пролетарської культури» (В. Блакитний, Г. Михайличенко, М. Хвильовий) до футуризму (М. Семенко) і навіть неокласицизму, представники якого орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (група неокласиків на чолі з М. Зеровим).

У 1925–1928 рр. відбулась «літературна дискусія» – публічне обговорення шляхів розвитку, ідейно-естетичної спрямованості та завдань нової української радянської літератури, місця і ролі письменника в суспільстві. Дискусія виникла через глибокі розходження у розумінні природи і мети художньої творчості серед українських письменників, ідейну і політичну конкуренцію літературних організацій.

Однак більшість представників цієї хвилі українського відродження загинули в часи Громадянської війни, голодомору 1932–1933 рр. та сталінських репресій 30-х років. У 1938–1954 рр. було репресовано близько 240 українських письменників, хоча багато з них були прихильниками радянської влади, воювали за неї, відбулися як письменники вже після революції. Деякі з них були розстріляні, деякі так і померли в ув'язненні, доля деяких з них після арештів так і залишилася невідомою. Зазнавав арешту і визнаний радянською владою поет М. Рильський, 10 років провів у таборах за обвинуваченням в участі у міфічній Українській військовій організації Остап Вишня, були розстріляні Г. Косинка, М. Зеров, М. Куліш, Є. Плужник, М. Семенко. Покінув життя самогубством М. Хвильовий, який намагався врятувати багатьох товаришів. Опинився під забороною і експериментальний театр «Березіль», а його керівник – всесвітньо відомий режисер Лесь Курбас – був арештований і розстріляний. Це покоління письменників в історії української літератури отримало власну назву – «Розстріляне відродження».

Незважаючи на жорсткі рамки панівного у радянську добу стилю соціалістичного реалізму, українським письменникам вдалося твори-

ти літературу, яка не втратила своєї актуальності і сьогодні. Це, передусім, твори П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, О. Вишні, О. Гончара та інших.

Після смерті Й. Сталіна політика українізації набула «другого дихання».

Як відомо, 26 травня 1953 р. Пленум ЦК КПРС схвалив заходи Л. Берія щодо кадрової політики: всесильний керівник органів державної безпеки намагався висувати на керівні посади в МВС Західної України національні кадри місцевого походження, намагався привернути на бік радянської влади інтелігенцію, ввести республіканські нагороди¹ для вручення видатним діячам культури, а також прагнув налагодити контакти з представниками української діаспори на Заході. Вперше за всю історію України І секретарем ЦК її компартії став українець О. Кириченко [268, с. 508].

Аналогічної позиції дотримувався й міністр внутрішніх справ УРСР П. Мешик. Разом із своїм заступником С. Мільштейном провели масштабну кадрову чистку органів безпеки. Були замінені начальники провідних управлінь центрального апарату МВС УРСР, а 18 з 25 начальників обласних управлінь, які звикли боротися з націоналістичним спротивом на Західній Україні «лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій». До кримінальної відповідальності було притягнуто 105 співробітників, а звільнено з роботи аж 446. До початку травня 1953 р. Особлива інспекція міністерства завела справи щодо численних порушень законності на 3800 працівників.

Сам П. Мешик, з точки зору партійних керівників, поведився зухвало: слухав «Голос Америки» і «Бі-бі-сі» і не приховував цього, приймав у себе провідних українських літераторів В. Сосюру та О. Вишню, яких вважали «прихованими українськими націоналістами», радив О. Кириченку добре вивчити українську мову, ставав на заваді корупційним діям перших лідерів УРСР [268, с. 509].

Недаремно його розстріл 23 грудня 1953 р. викликав дуже позитивні почуття у еліти компартії УРСР.

Утім навіть ліквідація Л. Берія та П. Мешика не призупинила процеси українізації, провідником яких став М. Хрущов. Саме у 1960-ті роки завдяки «хрущовській відлизі» і певній лібералізації суспільно-політичного життя в Україні зародився потужний мистецьких рух, представники якого згодом отримали назву «шістдесятники». «Шістдесятники» шукали нових форм творчості, нового осмислення національного дос-

¹ Наприклад, висував ідею щодо запровадження ордена Тараса Шевченка.

віду в рамках радянської системи. До цього покоління належали Василь Стус, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Григор Тютюнник, Дмитро Павличко, Іван Драч та інші. Активна громадянська позиція привела В. Стуса, як і багатьох інших його колег по перу в ряди «дисидентської» інтелігенції. У 1970-ті роки прокотилася нова хвиля масових арештів української інтелігенції, багато провідних письменників були ув'язнені в сибірських таборах за «антирадянську агітацію». Деякі з них були реабілітовані посмертно на початку 1990-х років..

Проте відставка М. Хрущова у 1964 р. знову призвела до зворотнього руху. Зокрема, ще на початку 1980-их років в школах України навчалися учні, які не знали української мови та літератури, адже приїхали до УРСР з інших союзних республік. І, замість того, щоб дати їм додаткові заняття з української мови й літератури (адже живуть в Україні), їх, під приводом того, що вони цих предметів не вивчали раніше, звільняли від вивчення української мови та літератури взагалі.

Зараз вивчення української мови є неможливим без вивчення української літератури, адже саме остання якнайкраще формує відповідний словниковий запас.

Усі крики щодо того, що українська мова є штучною [123, с. 88], є нічим іншим, як обгрунтуванням своєї лінії. Більше того, як свідчать окремі факти, незнання сучасними росіянами української мови веде до того, що вони були не в змозі її розуміти в період бойових дій під час АТО 2014 р.

І, нарешті, третя причина пов'язана із запереченням переважною більшістю сучасних українців свого радянського минулого.

Справа в тому, що, як зазначалося вище, Україна ніколи не була окупована СРСР, вона була одним із суб'єктів-творців цієї держави. Водночас сучасна українська спільнота сприймає Радянський Союз не інакше, як імперію, яка завоювала Україну. Тим самим цілий пласт української радянської літератури опиняється нібито «поза законом».

Звичайно, є «класики», які ще залишаються в рамках сучасної української літератури: П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, О. Вишня, М. Бажан, О. Гончар, М. Стельмах та деякі інші залишилися серед українських письменників. Водночас такі радянські письменники, як О. Корнійчук та Я. Галан сучасним українським літературознавством здебільшого ігноруються.

Що ж стосується авторів, які не визнані класиками, то більшість із них сьогодні маловідомі всередині України.

Як уявляється, цю ситуацію слід змінити і, розвиваючи українську літературу, слід звертатися не лише до авторів, які прославилися як

«класики», а й до тих, які такого статусу не отримали. Саме тоді зникне питання штучності української мови та літератури.

І держава тут може здійснити дуже важливі кроки.

По-перше, звернутися до літературної спадщини не лише українських авторів XIX та XX ст., а й до сучасних українських авторів.

По-друге, остаточно вирішити мовне питання.

Перш за все, це стосується російської мови. Унаслідок того, що російська мова ототожнюється з Росією (а зараз наші відносини, м'яко кажучи, залишають бажати кращого), а самі прихильники російської мови називають її руською, слід і в Україні говорити про руську мову, яка, по суті, і втілює питання спілкування, тоді як російська мова втілює мову державну.

І тут є два варіанти, які можна закріпити на конституційному рівні.

Варіант 1. Ст. 10 доповнити частиною II наступного змісту: «Національними мовами в Україні є українська та руська». Відповідно частину II сучасної редакції перетворити на частину III, а частину III перетворити на частину IV наступної редакції: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України». Частина ж IV сучасної редакції, відповідно, перетворюється на частину V.

Варіант 2. Частину III ст. 10 викласти в наступній редакції: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист руської мови та мов національних меншин України». Сучасна редакція «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України», окрім російськості, фактично зводить руську мову до рівня мов національних меншин, тоді як Україна є двомовною країною: переважна більшість українців спілкується або українською, або ж руською мовою.

При цьому, в школі слід вивчати не лише українську, а й руську мову та літературу. Причому остання – це твори М. Гоголя, Я. Валетова, О. Панкеєвої, А. Дмитрук (сподіваємося, будуть й інші вірші та поеми) та інших авторів, які писали чи пишуть руською мовою. Граматика ж руської мови може бути подібною до сучасної російської мови. Тим самим ми фактично наголосимо на своїй претензії на спадщину не лише Радянського Союзу, а й Російської імперії.

Кіно.

О. Матвейчев писав: «Гарантовано суверенний тільки той народ, чий суверенітет ніхто не тільки не може, але й не хоче похитнути. А це можливо лише коли народ має цінність в очах інших народів, коли він унікальний, незамінний і неповторний, коли несе місію, потрібну

іншим народам. Коли він, кажучи мовою ринку, має «унікальну торгову пропозицію», «унікальне позиціонування» в духовному сенсі» [203, с. 143–144].

Як уявляється, це стосується й України. Її справжній суверенітет може бути забезпечений не стільки «ядерним статусом», скільки культурою. Найбільш ефективним же засобом пропаганди певного способу життя та культурних цінностей і кодів, на абсолютне переконання автора, є кіно.

Існують два основні способи фінансової взаємодії держави з кінематографом.

Перший спосіб передбачає пряме державне фінансування кінокартин. Зокрема, така ситуація існувала в СРСР, адже як зазначав з цього приводу ще напередодні утворення Радянського Союзу (у лютому 1922 р.) В. Ленін у бесіді з А. Луначарським: «Ви повинні твердо пам'ятати, що з усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно» [178]. Саме тому в СРСР кіно фінансувалося державою.

Проте в сучасній Україні з фінансовою підтримкою кінематографу є проблеми. Саме тому може спрацювати інший спосіб – не заважати. В окремих країнах створені передумови для спонсорської допомоги вітчизняному кіно: спонсори звільняються від сплати податків з сум, витрачених на кінокартини. На думку заслуженого діяча мистецтв України, відомого кінооператора та режисера В. Костроменка, саме такий спосіб дозволить відродити український кінематограф, хоча це й містить небезпеку «відмивання грошей». А поки що українська держава зробила усе, щоб українське кіно припинило своє існування. Зокрема про це свідчить доля «українського Голлівуду» – Одеської кіностудії художніх фільмів.

Як відомо, в часи СРСР саме на цій кіностудії були зняті такі відомі кінокартини, як «Циган» з М. Волонтиром, «д'Артаньян і три мушкетери» з М. Боярським, «Місце зустрічі змінити не можна» з В. Висоцьким, «Зелений фургон» з Д. Харатьяном, «Чародії» з О. Абдуловим у головних ролях та багато інших фільмів. При цьому в повоєнний період і до 1990 р. там було знято шістьдесят кінофільмів для дітей, у т.ч. «Пригоди Тома Сойера та Гекльберрі Фінна», в якому знявся ще юний В. Галкін, дилогія двосерійних фільмів про Петрова та Васечкіна, а також знамениті «Пригоди Електроніка». Але ж «Одеська кіностудія – це не лише низка помітних фільмів, а й неповторний дух, обумовлений специфікою Одеси» [161, с. 4]. Саме тому вона якнайкраще підходить на роль центру українського кіно, у тому числі

й за природними показниками¹. Проте таким центром стала розташована в Києві кіностудія ім. О. Довженка. Як згадує В. Костроменко, «Міністерство культури та мистецтв України, як відомо, було перейменоване на Міністерство культури і туризму – знаковий момент для розвитку мистецтв в незалежній Україні. Але щоб приватизація, розпродаж та дерибан не торкнувся кінематографу, Київській студії ім. О. Довженка було надано статус національної. Тоді ринулися й ми за цим статусом, але нам відмовили» [162, с. 180], а у «грудні 2005 року державна Одеська кіностудія художніх фільмів... припинила своє існування» [162, с. 181].

Звісно, тут є певна помилка: у 2005 р. Одеська кіностудія художніх фільмів була реорганізована в ЗАТ, у якому державі належить контрольний пакет акцій. Власниками акцій одеської кіностудії на сьогодні є українська держава в особі Фонду державного майна² і ТОВ «Нова кіностудія»³.

Проте режисер правий в тому, що на сьогодні вона функціонує мало і здебільшого є комерційним підприємством, яке намагається заробити гроші шляхом надання зйомочних майданчиків. Як говорить на офіційному сайті студії, «Студія відкрита для пропозицій зі спільного виробництва, в тому числі в обмін на права в країнах Східної Європи, СНД, Україні» [238].

Звісно, таке становище не може не усвідомлюватися й іншими провідними діячами мистецтва. Зокрема, голова Правління Одеської кіностудії А. Зверев, вступивши на посаду у 2012 р., наголосив: «Ми плануємо і вже втілюємо в життя низку проектів, спрямованих на якнайшвидше відродження власного виробництва. Вкрай необхідно також відродити дитячий кінематограф, яким так славилася наша студія. Сподіваємося, що ці фільми будуть сприйняті глядачем, стануть улюбленими і відомими також як всі фільми, зняті під маркою «Одеська кіностудія». Поновлення виробництва популярного і дитячого кіно багато в чому гарантує всім інвесторам і самій кіностудії реальні прибутки в процесі подальшого розвитку» [102].

А що ж кіностудія ім. О. Довженка? Якщо зайти на її офіційний сайт, то ми побачимо, що вона стала центром розвитку короткометражного кіно, який не має жодного відношення до великого кінематографу. Так, звісно, за радянських часів на кіностудії вийшло чимало

¹ Американський Голлівуд розташований в Лос-Анжелесі в Каліфорнії – одному з найтепліших штатів США.

² 50 % і ще одна акція.

³ 50 % без однієї акції.

цікавих фільмів та серіалів (наприклад, цікавий серіал про міліцію «Народжена Революцією»). Проте на сьогодні кіностудія ім. О. Довженка не дає масовому глядачеві цікавих та, головне, комерційно успішних кінопроектів. Чому ж їй дали національний статус, а Одесі – ні? Як на нашу думку, це трапилося через розташування обох кіноцентрів і питання стояло не між потенціалом художнім, а між розташуванням: Київ чи Одеса. Звісно, бюрократи від мистецтва вибрали Київ.

Щодо кінематографу, то, на абсолютне переконання автора, існування двох кіноцентрів – кіностудії ім. О. Довженка в Києві та Одеської кіностудії художніх фільмів сприятиме певній конкуренції між ними, що не може не позначитися на рівні кіномистецтва.

І, на завершення, про тематику відродження українського кіно.

Але спочатку трохи історії.

У середині ХХ ст. в США поширився такий жанр кінематографу, як вестерн. Дії вестерну в основному відбуваються у другій половині ХІХ ст. на Дикому Заході – в майбутніх західних штатах США, а також у Західній Канаді та Мексиці. Згодом як кінематографічний жанр вестерн поширився з США на інші країни, які поступово створили власні його еквіваленти.

Проте саме з вестернів розпочинався американський кінематограф. Саме завдяки вестернам американські кінокомпанії набули відповідного досвіду та економічних статків.

Рис. 2.14 – Класичні герої вестернів: ковбой та індіанець

Жанром відродження українського кіно може стати козацька доба. Справа в тому, що козаки дали не лише історичних, але й пригодницьких героїв¹. На козацькому жанрі українське кіно не лише набуде відповідного досвіду, але й значно збагатиться. Держава ж тут повинна робити головне: не заважати. Нехай спонсорів та самі кіностудії звільнять від оподаткування витрат на кінематограф. Звісно: спочатку переважна більшість спонсорів будуть, що називається, «відмивати» гроші (можливо й «брудні»). Проте будуть і такі, хто насправді захоче допомогти відродити вітчизняне кіно. Згодом таких людей буде дедалі більше і врешті-решт вони витіснять власників «брудних грошей». Україна може використати досвід США під час боротьби із «Великою депресією»: спочатку вони надзвичайними заходами подолали кризу, а потім визнали кроки уряду неконституційними. Так і Україна: спочатку відродить українське кіно, а потім поступово почне вимагати пояснень щодо походження грошей.

Поява ж українських кінофільмів світового рівня призведе до сплеску зацікавленості Україною в світі. І це буде відбуватися не в умовах надзвичайних заходів, як зараз, а з набагато більш позитивної нагоди.

Всередині ж країни кіно сприятиме започаткуванню українських ментальних кодів, без чого важко уявити формування української політичної нації.

Музика.

Музика може бути ідеологічною зброєю.

Так, якщо згадати так званий «руський мір», то зазвичай він реалізувався через два напрямки: релігійний та політичний.

В рамках реалізації політичного виміру «руський мір» фактично обернувся кремлівською агресією в рамках реалізації ідей панславінізму. Це призвело до абсолютно протилежних результатів: саме у відповідь на агресію українці стали усвідомлювати себе нацією. Як зазначив спеціаліст світового рівня у сфері психонетики О. Бахтіяров: «На наших очах формується Україна як держава. І формується політична нація. Формується, безумовно, за рахунок елементів пропаганди, але, разом з тим, і реального протистояння, яке виникло... І вони виникають як відштовхування від Росії. Процес сумний, але слід зрозуміти, що він таким є. І це, судячи з усього, надовго» [23].

Проте слід мати на увазі, що, на думку окремих дослідників, російська нація також не завжди вважала себе єдиною з українцями. Зокрема, можна згадати фундаментальне дослідження О. Речкалова, який

¹ Один Арсен Звенигора В. Маліка чого вартий [193; 194].

свого часу зазначав: «У середині IX століття агресивне і заповзятливе плем'я варягів-русі завоювало слов'янські племена, що проживали за течією Дніпра. Швидко консолідувавши їх навколо Києва, варяги різко активізували уповільнений процес утворення держави, яка отримала назву від родового імені загарбників – Русь. Споконвічні землі нової держави лежали в межах Київщини, Переяславщини і Чернігівщини. Етніонім «русь», що поширився на корінне населення цих земель, з часом трансформувався у відповідності з правилами слов'янського словотвору в термін “русин”, який і став етнічною назвою жителів споконвічної Русі. Правителі ж держави – Київські князі і їхнє оточення, в якості своєї основної політичної та військової сили тривалий час використовували дружини професійних скандинавських воїнів – вікінгів... Після завершення в Європі епохи вікінгів і згасання зв'язків зі Скандинавією серед представників правлячої династії Рюриковичів загострилася боротьба за владу, виникли міжусобні війни. Частина знаті, разом з вихідцями із слов'янських земель, почали освоювати нові території на північному сході від Києва, що отримали назву Залісся. Північні землі не входили в етнічну територію Русі і їхнє населення, що складалося із слов'янських переселенців і угро-фінських племен, до русинів себе не відносило. Поступово північні колонії в мовному, етнічному та культурному відношенні все більше віддалялися від корінної Русі, а найжорстокіший розгром Києва у 1169 р. Володимиро-Суздальським князем Андрієм Боголюбським означав і фактичне відділення північних князівств від метрополії. Сформована в Заліссі нова народність, що стала етнічною основою російського народу, далі мала намір йти своїм шляхом» [298, с. 109–110].

Релігійний напрямок реалізації проекту «руський мір» мав би більше шансів на успіх, якби Патріарх Московський Кирило зумів утриматися в рамках релігійно-духовної парадигми. Проте той тиск, який вчинив на нього Кремль, призвів до певних політичних кроків патріарха і його «руський мір» виявився заручником сучасної російської політичної кон'юнктури.

Проте шанс у «руського міра», на нашу думку, все ще є. І він пов'язаний із музикою. Річ у тому, що російські музичні передачі сприяють ностальгії по радянському минулому, адже в СРСР пісні здебільшого виконувались російською мовою. Сучасні ж російські співаки довгий час були й улюбленими співаками для переважної більшості українців. Зараз, у зв'язку із протистоянням, яке відбувається між Україною та Росією, вони практично ігнорують нашу країну. В Україні ж музичне мистецтво практично не розвивається, адже українська музика здебільшого є класичною.

У пісенній же творчості, на сьогодні, умовно можна виділити два напрями: україномовна класична та руськомовна популярна пісня.

У свідомості ж багатьох україномовна класична пісня програє руськомовній популярній, адже саме останню представляють такі відомі співаки та співачки як Ані Лорак, Вера Брежнева та ін.

І хоча на сьогодні Ані Лорак переживає не найкращий момент своєї артистичної кар'єри: факт прийняття нею російської нагороди під час російської агресії проти України, колосальна більшість громадян нашої держави оцінила мало не як державну зраду. Як писали про неї на одній із сторінок «Фейсбуку»: «Кароліна Куек, вона ж Ані Лорак, продовжила моральне падіння, взявши участь у програмі Урганта і розпочавши тур по містах Росії. Ось дивишся, впала людина, помилився, але піднявся, зробила висновки. І ти прощаєш. Але наша Кароліна не така. Вона завжди права. Хай їй, Ані, дай бог чес російською глибинкою того коштував. Для мене ж він буде вважатися успішним, якщо ви з нього додому не повернетесь. Уже нема чого. Свою сторону і свою країну ви вже вибрали» [27].

Проте водночас автори таких повідомлень забувають, що саме Ані Лорак в багатьох країнах світу асоціюється з українською піснею.

Звісно, як на думку автора монографії, той факт, що співачка спочатку вийшла заміж за громадянина Туреччини, а потім прийняла нагороду від Росії під час протистояння з останньою нашої Вітчизни, говорить лише про те, що вона здійснила свій громадянський вибір вже давно. Цей вибір ми можемо засуджувати, але «розкидатися» талантами ми не маємо права: хіба буде краще, якщо всі будуть знати її як російську, а не як українську артистку.

Те ж саме стосується й інших співаків. Як приклад, можна згадати М. Поплавського, якого спочатку гнобили «регіонали» [66], а потім почали «критикувати» їхні супротивники [276].

При цьому усі вони забувають, що саме завдяки М. Поплавському українська пісня розвивається і стає популярною. Саме він провів гарні концерти, що були присвячені Дню матері та пам'яті Т. Шевченка, організував дитяче телешоу «Крок до зірок», яке майже 15 років дозволяє талановитим дітям реалізувати свій співочий талант.

Таких людей як М. Поплавський слід підтримувати так само як і інших вітчизняних піснярів. І хоча здебільшого україномовна пісня вдало може реалізуватися через патріотизм¹ або жартівливі мотиви, але

¹ Можна згадати такі пісні як «Перемога» Н. Бучинської або «Меч Арея» популярної групи «Тінь Сонця».

завдяки таким людям як М. Поплавський вона справді може стати популярною.

Що ж може зробити держава. Як мінімум — не втручатися у творчий процес і не визначати: що з музичних творів є «свідченням відсталості», а що — «свідченням прогресу». Можуть бути здійснені й інші кроки.

Так, зокрема, в Росії у 2002–2013 рр. сплачували грошові гранти «для підтримки творчих проєктів провідних музичних колективів і організацій, що здійснюють діяльність в області музичного мистецтва» [240].

Це можна запровадити й у нас. Причому гранти видавати не лише для підтримки класичної, але й популярної музики¹.

Те ж саме можна використати для талановитих танцюристів² і художників.

Охорона культурної спадщини.

Якщо порівняти ставлення України до своєї культурної спадщини з, наприклад, ставленням США, то порівняння виявиться далеко не на нашу користь.

Звісно, можна, услід за А. Пуанкаре [44, с. 90] чи Т. Маном [215] заявити: «Америка прийшла в цивілізацію, оминувши культуру», проте це ні до чого не призведе. На думку автора, американська культура існує і досить активно підтримується владної верхівкою США.

США є країною колишніх емігрантів, які покорили місцевих індіанців. Саме тому умовно американська культура є поєднанням трьох складових: аборигенної, суто американської та світової.

Аборигенна культура США неодноразово використовувалася для американських потреб.

Так, загальновідомим є той факт, що саме аграрна культура індіанців-патуксетів врятувала перших англійських колоністів з «Майфлауеру» від голодної смерті.

Іншим прикладом була ситуація під час Другої світової війни, коли збройні сили США активно використовували шифрувальників з індіанського племені навахо, ідею використовувати мову яких першим висловив ветеран Першої світової Філіп Джонстон. Син місіонера, який працював у цьому племені, він народився в резервації і був одним із небагатьох неіндіанців, котрі говорили вільно мовою навахо. У 1942 р. плем'я навахо налічувало близько 50 тис. осіб. Мова навахо була

¹ Можливо навіть проводити в таких випадках SMS або Інтернет-голосування, що дозволяє, до певної міри, унеможливити певні «корупційні схеми» та «кулуарні домовленості».

² І танцювальних колективів.

надзвичайно важкою для вивчення, і, крім того, в роки війни не мала письма. Ніхто не зафіксував не лише граматичних правил, але навіть не було складено елементарного алфавіту. В ньому є звуки, що не мають аналога в європейських мовах. Тому людині, якщо вона не належала до племені індіанців навахо, вивчитися мови було практично неможливо. Військові лінгвісти провели дослідження і доповіли командувачу десантними силами Тихоокеанського флоту, генерал-майору К. Вогелу, що мову навахо розуміють не більше 30 американців, які не належать до племені. Коли уряд США звернувся до вождя племені Навахо з проханням відпустити корінних індіанців брати участь в бойових діях на Тихому океані, вождь відповів що «немає більших патріотів Америки, ніж корінні американці». В результаті дозвіл було отримано, після чого почали збирати і навчати першу групу радистів навахо.

У травні 1942 р. була зібрана перша група навахо з 29 осіб, яка прибула на спеціальну базу Пендлтон (Оушенсайд, Каліфорнія) і приступила до розробки шифру. Вони називали себе «windtalkers» – «ті, хто говорить з вітром».

Багато термінів, з якими радистам доводилося працювати, не мали еквівалента в мові індіанців навахо. Тому при розробці шифру були створені близько 450 оригінальних позначень, відсутніх у мові навахо. Так, «беш-ло» (Залізна Риба) позначало підводний човен, а «дібе-ли-Зіні» (Чорні вівці) – взвод.

Спочатку радисту потрібно було перекласти кожне слово з повідомлення англійською мовою. Потім він брав тільки першу букву англійського слова. Так, слова «бі-ла-сана» (apple, яблуко), «уол-ла-чі» (ant, мураха) і «це-Нілл» (axe, сокира) позначали букву (a). Тому, щоб передати в повідомленні наприклад, слово «NAVY» (Флот), радист передавав наступне: ца (Needle, голка), уол-ла-чи (Ant, мураха), а-ке-ді-глини (Victor, переможець), ца- ас-зі (Yucca, юка).

«Шифр навахо» так і не був розшифрований німцями до кінця війни.

Якими ж є символи суто американської культури? Музика – джаз, блюз і реп. Танці – степ, брейк-данс. Спорт – американський футбол і бейсбол, а також адаптовані до американських реалій бойові мистецтва Китаю (кунфу) та Японії (карате). Живопис – комікси та графіті. Є й суто американські свята: 4 липня – День незалежності, четвертий четвер листопада – День Благодаріння¹ та деякі інші. Для дітей сформовані та діють численні скаутські організації хлопчиків² та дівчаток. Кіно і театр – Голівуд в Лос-Анжелесі і Бродвей у Нью-Йорку.

¹ Чи свято урожаю.

² Бойскаути.

При цьому американський кінематограф славиться не лише своїм власним жанром — вестерном, але й власним принципом формування кінокартин — обов'язковим хепі-ендом — щасливим закінченням фільму¹.

Хто ж є головним героєм переважної більшості кінофільмів, коміксів? Кого виховують музичні, танцювальні та спортивні змагання? Вони виховують переможців. І недаремно найбільшою образою американця є «невдаха».

Таке ставлення у суспільстві до переможців та невдах приводить до формуванні «культу переможців», який є абсолютним втіленням «Великої американської мрії» — державної ідеології США, реалізуючи яку, країна сама формує націю переможців. Нація ж переможців є першоосновою для сильної та успішної держави.

Крім того, будучи, за своєю суттю, культурою емігрантів, американська культура активно запозичує культурні досягнення усього світу. Зокрема, в Бібліотеці Конгресу США зберігається одна з Біблій Й. Гуттенберга, а в Музеї природничої історії Нью-Йорка містяться близько 32 млн екземплярів з астрономії, палеонтології, зоології, етнографії та геології [10]. У Національному музеї природничої історії (Вашингтон) зібрано 126 млн зразків рослин, тварин, копалин, мінералів, порід, метеоритів, а також археологічних і культурних артефактів [226] з усього світу.

А що ж Україна?

Вона може похвалитися певними успіхами у спорті (футболіст А. Шевченко, боксери — брати Кличко), проте нічого нового у світ спорту вона не принесла. Про «успіхи» у кіно вже зазначалося вище. Музична творчість України, незважаючи на успіх Р. Лижичко на «Євробаченні» у 2004 р., майже невідома за межами нашої держави так само, як і немає відомого в світі власного українського музичного стилю. В танцювальному плані Україна асоціюється лише з одним танцем — гопаком. І хоча для дітей також діють певні скаутські організації (наприклад, Пласт), проте здебільшого це все є наслідуванням зарубіжних аналогів з урахуванням вітчизняного козацького минулого.

Єдиним культурним феноменом України на сьогодні є творчість «95 кварталу». Зокрема, загальновідомим є той факт, що одне з його шоу: «Розсміши коміка» стало загальносвітовим брендом, відомим не лише на пострадянському просторі, а й у Китаї [136].

¹ До речі цим же славився й радянський кінематограф і фактична відмова від «щасливого кінця» під час Перебудови призвела до втрати ним своїх позицій на радянському просторі.

Таким чином, охорона культурної спадщини в Україні здебільшого здійснюється шляхом розвитку музейної справи. Водночас наша держава взагалі поки що практично не здійснила жодної спроби використати свою культурну спадщину для власного розвитку...

На відміну від внутрішніх функцій, зовнішні функції забезпечують зовнішню політику держави, а тому спрямовані за межі країни.

Виділяють зовнішньополітичні, зовнішньоекономічні та глобальні функції.

До зовнішньополітичних належать такі функції, як військова, дипломатична та гуманітарна. До зовнішньоекономічних – взаємовигідна торгівля з іншими країнами та регулювання митної справи. Глобальними визнаються ті функції, що мають загальнопланетарний характер і стосуються інтересів усіх країн.

Військова функція полягає у тому, що лише держава організує захист країни від нападів ззовні, оголошує війну та веде загарбницькі війни. Слід мати на увазі, що історично військова функція була першою з зовнішніх функцій держави, адже, як зрозуміло, лише остання є спроможною поєднати кадрову, технологічну та інноваційну складову військової справи.

Щодо кадрів. «Кадри вирішують все» [331, с. 61], – зазначив Й. Сталін, виступаючи перед випускниками Академії Червоної Армії 4 травня 1935 р. Робота з кадрами у військовій сфері передбачає підготовку трьох категорій осіб: полководців, солдатів та інтендантів. При цьому останні є не менш важливою військовою професією, адже, як свого часу сказав один із видатних німецьких генералів Е. Роммель: «Ще до початку бойових дій битва виграється чи програється інтендантами» [168]. Організація інтендантської служби є одним із найважливіших напрямків реалізації військової функції держави.

Технології.

Технологічні новинки дуже часто є запорукою перемоги або, принаймні, ефективного захисту.

Під час Другої Пунічної війни римляни з великим напруженням взяли місто Сіракузи на острові Сіцилія. Перш за все невдачі римлян були викликані тими технічними новинками, які активно використовували жителі Сіракуз. Автором більшості з цих винаходів був видатний математик і механік Архімед. «Дайте мені точку опори, і я переверну світ», – казав він, доводячи переваги і можливості важелів. Одним з останніх був т.зв. «Коготь Архімеда», за допомогою якого захисники Сіракуз перевертали римські кораблі або витягали їх на суходол.

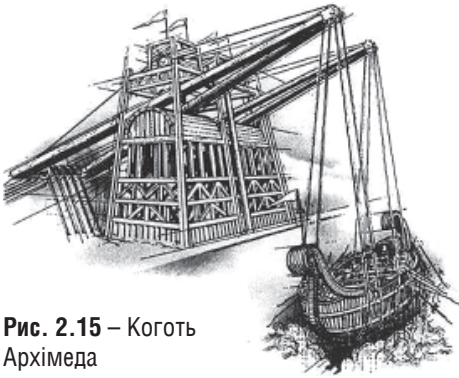

Рис. 2.15 – Коготь
Архімеда

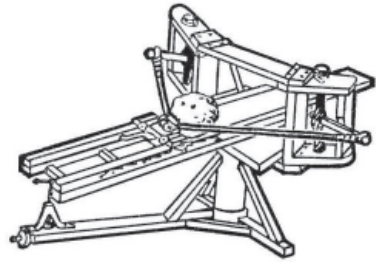

Рис. 2.16 – Баліста

Самі римляни теж активно використовували різного роду технічні досягнення. Зокрема, Г. Ю. Цезар у 55 р. до н.е. використав металеві машини під час висадки на Британських островах: коли британська кіннота та бойові колісничі здійснили спробу завадити висадці римського десанта, римляни заходилися обстрілювати противника з катапулт і баліст, установлених на кораблях. Британці не витримали обстрілу і втекли.

До речі, катапульти були ледь не єдиним ефективним засобом проти римської «черепашки» — зімкнутої колони, яка прикривалася, мов дахом, щільно зсунутими над головою щитами; воїни першої шеренги і крайніх рядів затуляли колону щитами спереду і з боків. Для стріл, дротиків та легких списів такий стрій був невразливий. Зруйнувати його можна було лише за допомогою катапулт. Каміння, падаючи на «черепашку» згори, ламало щити і вбивало легіонерів. Потім же по зруйнованій «черепасі» кидали дротики й каміння і стріляли з луків.

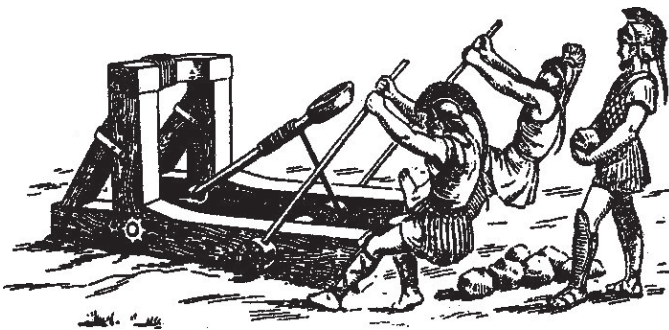

Рис. 2.17 – Катапульта

Що стосується іновацій.

У даному випадку під іноваціями розуміються саме військові іновації, що запровадила держава. Класичним прикладом цього був військовий стрій або нові роди військ. При цьому іновації полководця слід відрізняти від військових іновацій держави. Зокрема, активне використання перським царем Кіром Великим колісниць із косами, шестиметрових веж із лучниками та лучників на верблюдах під час його битви біля містечка Сарди з лідійським царем Крезом – це іновація полководця. Використання ж греками фаланги під час їхньої битви біля містечка Марафон із перським царем Дарієм I – це військова іновація держави.

Взагалі, використання строю проти натопу було досить ефективним і при цьому не мало значення з ким доводилося битися – з піхотою чи з кіннотою. Ось як описується бій греків із кіннотою кочівників в романі відомого узбецького письменника: «В очі массагетів блиснуло позолочене вбрання греків. Не усвідомлюючи небезпеки, яка на них чекала, апасаки з переможним ревінням поскакали на загін Коеса, будучи глибоко переконаними у тому, що піші воїни негайно ж кинуться навтьоки, кинувши зброю. Товсті панцири еллінів скреготали від ударів стріл, тригранні наконечники відскакували і падали на пісок...

Заспівали флейти. Фаланга викарбувала крок...

Топіт кінноти масагетів наростає. І коли массагети вже нависи над греками, Коес відвів руку із списом назад і шосили кинув його у апасаків. Сотні бронзових жал пронзили повітря. Сотні гострих наконеч-

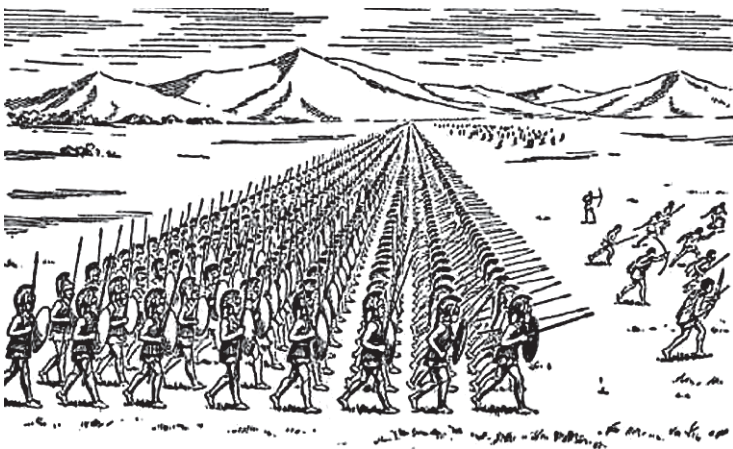

Рис. 2.18 – Грецька фаланга

ників із хрустом увійшли в тіла массагетів. Сотні апасаків впали під ноги своїх скакунів.

Греки перехопили з лівих рук у праві довгі, на чотири ліктя, списи для рукопашного бою, виставили уперед широкі, схожі на листя, наконечники і встали як укопані пліч-о-пліч, стиснувши зуби. Кіннота массагетів шаленим валом ударила об фалангу, завмерла і відхлинула, вивергаючи потоки крові» [108, с. 116–118].

Зрозуміло, що літературний опис тяжіє до певного художнього опису, проте це не заперечує того факту, що фаланга тривалий час залишалася нездоланим бойовим порядком.

Утім грецький варіант побудови фаланги мав два недоліки: по-перше, атака відбувалася лише першою лінією, інші ж лінії здебільшого виконували лише роль своєрідної опори; по-друге, на пересіченій місцевості фаланга зазвичай втрачає стрій.

В Македонії вирішили подолати хоча б один недолік. В умовах македонської фаланги воїни лаштувалися у 16 рядів. У воїнів першого ряду списи (сарісси) завдовжки були два метри, а у воїнів шостого ряду – майже шість метрів. Максимальна довжина сарісси досягала аж семи метрів. При цьому македонська фаланга під час атаки завдавала майже нищівного удару, проте битися вона все ще могла лише на рівній місцевості.

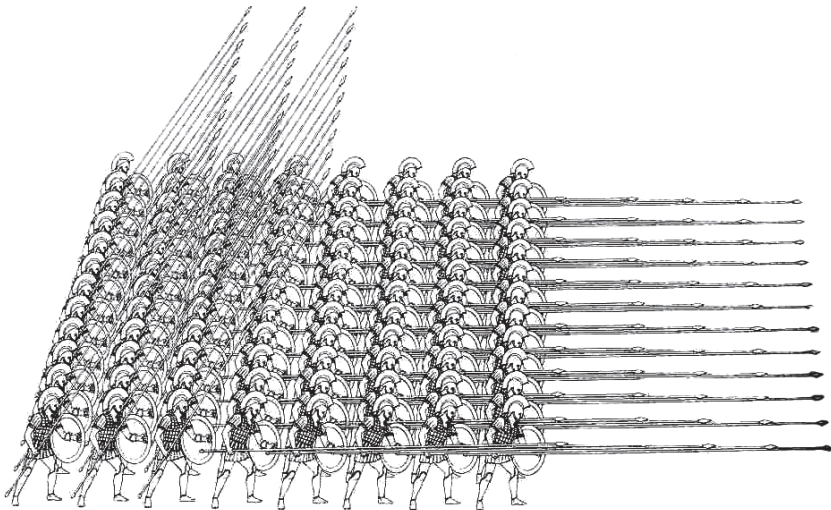

Рис. 2.19 – Македонська фаланга

Македонська фаланга передбачила одночасний удар шести рядів. В битві під Гавгамелами Олександр Македонський зумів перемогти перського царя Дарія III. Проте справжню передумову для перемоги дала рівна місцевість, яка дозволила македонцям активно використати усі переваги своєї фаланги.

І грецька, і македонська фаланги передбачали професійну підготовку спеціально навчених важкоозброєних воїнів – гоплітів у греків і саррісофорів у македонців. При цьому, щоб з'ясувати рівень фізичної підготовки гоплітів, греки проводили змагання серед них з бігу в озброєнні, чого не було у македонців.

Утім, коли в битві при Херонеї у 338 р. до н.е. зустрілися грецька і македонська фаланги, перемогу здобула саме остання. Походи ж Олександра Македонського ще раз засвідчили перевагу строю над неорганізованим натовпом.

Македонська фаланга була непереможним бойовим порядком аж до її зустрічі з римським легіоном. У 168 р. до н.е. в битві при Підні вони зустрілися. Спочатку македонці на чолі з царем Персеєм брали гору: їхня фаланга відбивала усі атаки римських легіонерів на чолі із Люцієм Емілієм Павлом. Проте врешті-решт римські легіони, які були спроможними діяти як на рівній, так і на пересічній місцевості, стали брати гору. Що ж до фаланги, то «...оскільки місцевість була нерівною, а бойова лінія дуже довгою, стрій не міг залишатися рівномірно зімкнутим, і в македонській фаланзі з'явилися численні розриви і дірки, що як правило трапляється з великим військом при складних переміщеннях тих, хто бере участь у битві, коли одні частини відтісняються назад, а інші висуваються уперед. Помітивши це, Емілій швидко під'їхав ближче і, розділивши кагорти, наказав своїм увірватися в пусті проміжки ворожого строю і вести бій не проти усієї фаланги в цілому, а в багатьох місцях, проти її окремих частин» [392, с. 282].

У 86 р. до н.е. біля Херонеї знову відбулася битва. На цей раз зустрілися римські війська на чолі з Люцієм Корнелієм Суллою та війська понтійського царя Митридата IV Євпатора на чолі з полководцем Архелаєм. Поміж іншим, останній вирішив використати й македонську фалангу. Утім це ні до чого не призвело. Фаланга македонського зразка була переможена у фронтальному зіткненні. Римські легіонери обрушили на неї град пілумів і палаючих снарядів з металних машин, прорвали стрій саррісофорів і розгромили їх. Після Херонеї фаланга поступово відходить у минуле.

Як слушно зазначав з цього приводу відомий російський історик і блогер О. Сизов: «Армії Сулли і понтійського воєначальника Архелая

зустрілися біля невеликого містечка Херонея. До речі, назва «Херонея» на той час вже було дуже відомою: саме звідси, з перемоги Філіппа II Македонського над коаліцією грецьких міст в 338 р. до н.е., почався триумфальний хід македонських фаланг. Символічно, що тут же він і закінчився» [316].

Утім іноді й римський легіон зустрічався з ворогом, якого не міг перемогти.

1 травня 2000 р. на світовий екран вийшов фільм режисера Р. Скота «Гладиатор» (Gladiator). На початку фільма з'являються титри наступного змісту: «У розквіті своєї могутності велика Римська імперія розкинулася від пустель Африки до меж Північної Англії. Під владою цеzarів жило і помирало більше чверті населення Землі.

Взимку 180 р. н.е. 12-річна кампанія імператор Марка Аврелія проти варварських племен Германії¹ доходила кінця.

Від перемоги та обіцянки миру в усій імперії римлян відділяє останній оплот супротивника.

Германія» [71].

При цьому, у глядача могла виникнути ілюзія, що нібито Рим практично завоював увесь існуючий навколо нього світ і Германія залишилася єдиною державою, яка все ще опирається імперії.

Проте це не так. Германські племена дійсно залишилися незалежними від Римської держави. Поразка римлян в 9 р. н.е. від германських повстанців у Тевтобургському лісі на довгий час призупинила натиск Риму на північ і назавжди відвернула його від спроб захопити і утримати території за Рейном. Утім германські племена не утворили власної держави, а тому говорити про Германію як таку собі державу, що все ще опирається Риму, є недоречним.

Проте в історії дійсно існувала держава, яка вдало опиралася римському натиску. Цією державою була Парфія. І багато в чому успіх забезпечення її незалежності закладався саме внаслідок інноваційної складової.

Справа в тому, що протистояти римським легіонам жителі Парфії не могли. Усвідомлюючи міць римської піхоти, колишні кочівники, парф'яни, швидко розвинули та вдосконалили кавалерію трьох видів: важку (катафрактарії), легку (кінні лучники) та пересувний арсенал на дромедарах – одногорбих верблюдах.

¹ Назва Германія – більш правильна, аніж Німеччина, адже відображає давньоримське, а не сучасне сприйняття світу.

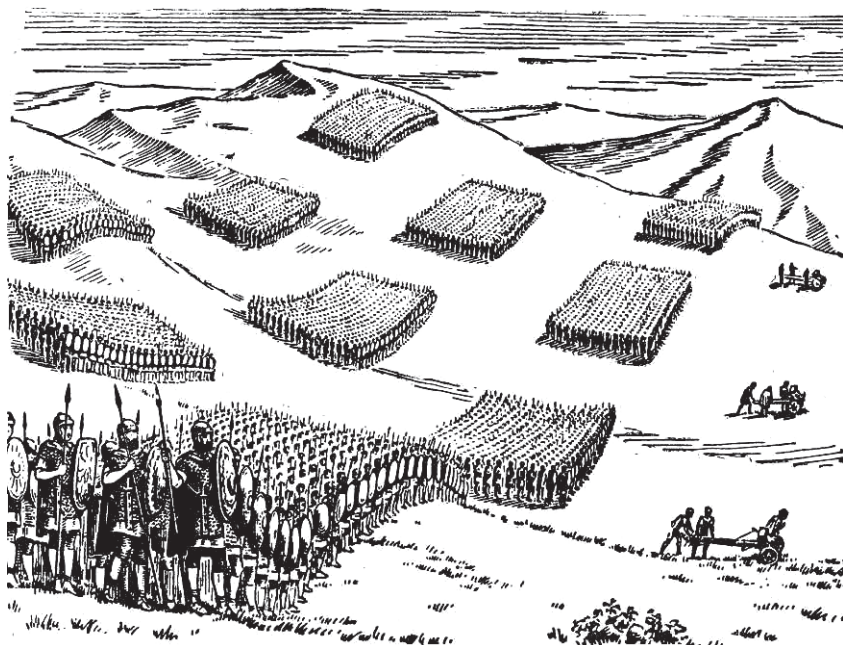

Рис. 2.20 – Кагорти римського легіону

Катафрактарії¹ діяли тісно зімкнутими рядами і взаємодіяли з легкою кіннотою. Вони врзалися у бойові порядки супротивника, довгими піками збивали його стрій і, на покидаючи коня, рубали з нього довгими мечами, довершуючи бій.

Рис. 2.21 – Парф'янські катафрактарії

¹ Інша назва – катаракти.

Відомий радянський історик А. Хазанов, який досліджував військову історію азійських держав щодо важкої кавалерії парф'ян, писав: «Особливості озброєння катафрактаріїв визначили застосовувані ними бойові порядки і тактичні прийоми. Катафрактарії завжди атакували ворога тісно зімкнутим строєм. Такий лад давав можливість найкращим чином використовувати перевагу озброєння і звести до мінімуму його недоліки: обмежену рухливість і викликану цим слабку маневреність. Загін катафрактаріїв, озброєний піками, маловразливий для стріл і дротиків, маючий достатній захист від ударів списів і мечів, являв собою грізну силу. Багато авторів повідомляють, на які хитрощі доводилося йти, щоб нейтралізувати піки катафрактаріїв і вступити з ними в ближній бій. Але окремих катафрактарій був легко вразливий і ставав досить легкою здобиччю, особливо якщо він був скинутий на землю» [378].

Біля містечка Карри у 53 р. до н.е. римська армія Марка Ліцинія Красса¹ зустрілася з новою кавалерією парф'ян під проводом парф'янського полководця Сурени.

Спочатку парф'яни спробували проломити стрій римлян атакою катафрактаріїв. Успіху не досягли, зате з'ясували, скільки у Красса людей насправді, і відступили в повному порядку. А далі для римлян почалося найбільш неприємне. Красс використовував у битві досить незвичайний порядок – по суті, він створив класичне піхотне каре набагато більш пізніх часів. Мабуть, воєначальник побоювався обходу з флангів і з тилу. Але подібна обережність обернулася проти нього самого.

Парф'янські кінні лучники поступово оточили величезний квадрат римського строю² і почали обсипати його стрілами. Римлян було багато, простору всередині каре – мало, так що парф'яни могли не обтяжувати себе прицілюванням: майже кожна стріла знаходила свою «мішень». Спроби відігнати лучників ні до чого не призвели: легко тікаючи від римської піхоти і кавалерії, вони потім так само швидко поверталися назад. Легіонери стояли під зливою стріл, чекаючи, коли у ворога нарешті закінчаться боеприпаси. Проте через деякий час римляни помітили, що до далеких загонів парф'янських лучників під'їжджають вершники на верблюдах і щось передають солдатам. Зрозуміти, що саме, було неважко: своєрідний «пересувний арсенал» постачав лучникам нові стріли. При цьому парф'яни дуже точно все розрахували: у разі контратаки коні ворога, звичайно ж, наздоженуть такий ар-

¹ Переможця Спартака.

² Сам Красс знаходився всередині.

сенал, але специфічний верблужий запах не подобається коням, змусити кінноту нападати на верблюдів досить складно. Поки римляни будуть підганяти коней, парф'янські лучники їх переб'ють.

Саме це й трапилося під Каррами.

Результатом перемоги парф'ян був не лише розгром римлян і загибель Красса, а й той факт, що сама Парфія на тривалий час залишалася політично незалежною від Риму і її загибель відбулася здебільшого з внутрішніх причин, а не внаслідок її завоюванням римською державою.

Як ми бачимо, саме військові інновації, які активно використала парф'янська держава, стали запорукою незалежності Парф'янського царства.

Таким чином, військова функція була притаманна державі з прадавніх часів.

Сучасне ж розуміння цієї функції ототожнює її з функцією оборони, що спрямована на забезпечення військової безпеки, захисту суверенітету та територіальної цілісності держави шляхом підтримки високого рівня збройних сил країни. Крім того, функція оборони полягає у організації боротьби проти підіривної діяльності іноземних держав.

Дипломатична функція – це встановлення та підтримка дипломатичних відносин з іншими державами відповідно до світових норм та принципів міжнародного права.

При цьому, якщо військова функція здебільшого вирішує питання війни, то дипломатична зосереджена на питаннях миру. Саме в її рамках укладаються міжнародні та міждержавні договори, встановлюються відносини між державами.

Загалом дипломатію можна визначити як «...реалізацію зовнішньої політики якої-небудь країни у переговорах з іншими країнами» [227, с. 46]. При цьому роль переговорів є надзвичайно важливою. Зокрема, на цьому наголошував ще кардинал Ришельє, відповідно до поглядів якого «держави отримують настільки великі переваги від безперервних переговорів – за умови ведення їх з обережністю, – що тому, хто не дізнався про це на власному досвіді, важко у це повірити. Визнаю, що я усвідомив це лише після того, як протягом п'яти чи шести років займався державними справами, але зараз настільки в це повірив, що сміливо можу сказати: безперервні переговори, що ведуться відкрито та таємно усюди, навіть там, де не можна досягти негайних успіхів, а ті, що очікуються в майбутньому, не є очевидними – це річ, що є найнеобхіднішою для блага держави» [301, с. 222].

Здебільшого, дипломатична функція держави реалізується нею централізовано. При цьому не має значення: ця централізація є пер-

сональною чи структурно-інституціональною. У першому випадку централізація уособлюється у постаті правителя: князя, царя тощо. Зокрема, в Київській Русі зовнішньополітичні проблеми «...були настільки пов'язані із особистістю великого князя, що навіть їх вирішення частками було неможливо доручити іншим особам, наділивши ту чи іншу персону конкретними повноваженнями» [274, с. 206].

В рамках структурно-інституціональної централізації створюється спеціалізований державний орган (наприклад, МЗС), який і організовує реалізацію дипломатичної функції.

Водночас слід мати на увазі, що в країні можуть існувати декілька структур, які займаються питаннями зовнішньої політики. Зокрема, можна згадати про Комуністичний Інтернаціонал в СРСР, який іноді навіть завдавав шкоди зовнішній політиці радянської держави. Зокрема, саме про це зазначав свого часу народний комісар (нарком) закордонних справ СРСР Г. Чичерін, виступаючи за зближення із Німеччиною та обурюючись діяльністю виконавчого комітету Комінтерну (ВККІ): «Компартії ставляться дуже легковажно до існування СРСР, нібито він їм не потрібний, – писав нарком. – Тепер, коли заради існування СРСР необхідно зміцнювати становище насамперед у Берліні, ВККІ не знаходить нічого кращого за зрив нашої роботи випадками проти Німеччини, які псують все остаточно» [92, с. 41].

При цьому не слід вважати, що радянська дипломатія мала децентралізований характер, адже формально зовнішня політика СРСР визначалася радянським урядом та його провідним наркоматом – Народним комісаріатом закордонних справ.

Утім історії відомі випадки децентралізованої дипломатії. Так, С. Поляков згадує про Новгородську республіку, де зовнішня політика розподілялася між вічем, архієпископом, посадником, тисяцьким і князем [274, с. 207].

Гуманітарна функція – підтримка та розвиток культурних та наукових зв'язків з іншими державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурну цінність; вживання заходів щодо повернення культурних цінностей усього народу, які знаходяться за кордоном.

Свого часу Макс Скібінські зазначав: «У України може виникнути така унікальна ситуація, що, якщо Росія скотиться в «Нове Середньовіччя»... Талановиті люди будуть звідти від'їжджати і Україна досить легко зможе стати одним з місць їх нового перебування (не таким великим, як, скажімо, Європа, але досить значним). Це все одно будуть сотні тисяч людей, а оскільки я, як колишній росіянин, могу сказати,

що навчання там дуже гарне (принаймні математичні дисципліни поставлені там «на відмінно»), і, у принципі, якимось історично було дуже багаточисельними та інженерів, що походили з Росії. Тобто Україна, що географічно є набагато меншою країною, отримує усе найкраще з цієї колосальної території. Якщо не займатися якимось таким абсолютно недалекоглядним безглуздом, що, мовляв, раз ви приїхали сюди, то ніколи більше не розмовляйте російською (я розумію, звідки це зростає і достатньо поважаю зроблений вибір), але слід бути більш практичними. Придумайте якийсь практичний спосіб, щоб це просто не відлякувало цих людей, щоб вони могли бути талановитими. Тому що не забувайте: якщо їм потрібно все одно вчити нову мову, вони з таким же успіхом можуть вивчити англійську і поїдуть в якесь інше місце. Загалом, якщо у ці карти зіграти правильно і з таким далекоглядним прищипом, то результати будуть феноменальними. Тому що це буде, по суті, перша країна не просто із слов'янським, а із давньоруським слов'янським корінням, яка є демократією, займається хай-тек-іноваціями та являє собою якийсь космополітичний центр європейської столиці і де люди просто працюють та створюють ці інструменти майбутнього» [319].

Прогнози М. Скібінські справджуються. У 2014 р. остаточно залишив Росію творець соціальної мережі «В контакті» П. Дуров, зазначивши: «Відсутність відкритих судів та виборності суддів населенням, надмірна кількість законів, що суперечать один одному, сприяють корупції та уповільнюють економічне зростання. Повернення на Батьківщину для мене позбавлено сенсу» [271]. З певним сарказмом з приводу еміграції бізнесменів зазначив відомий психолог В. Колесніков: «Бізнесмен та його переміщення – показник того, що буде з російським кораблем. Навіть, якщо ви назвете бізнесменів щурами. Хай вони шури. Але бізнесмени побігли. В кораблі – теча» [271].

При цьому виїжджають з Росії найактивніші громадяни, фахівці найвищого рівня, інтелектуали, організатори, ті, кому є що запропонувати світові і ті, хто міг би насправді розвивати країну. Як слушно зазначав відомий політолог І. Хсів: «Покидають країну найкращі в усіх вимірах, найбільш досвідчені, професійні люди, підприємці, ті, які організовують бізнес» [271]. І якщо здебільшого громадяни РФ тікають від Кремля, який з'їхав з глузду, в основному, в країни Євросоюзу, США і Канаду, то ті, хто не володіють мовами, за словами політолога А. Біденка, їдуть у «...те середовище, яке для них комфортне, тобто це є – Україна, Прибалтика, Грузія» [271].

Ось тут Україна дійсно могла б запропонувати геніальним росіянам Батьківщину, в якій вони будуть себе комфортно відчувати. Тим

самим наша держава могла б стати центром «кристалізації» нового східнослов'янського етносу не на засадах покори та рабства, а на засадах гідності, свободи та відповідальності.

Взаємовигідна торгівля полягає в реалізації інтересів держави у сфері економіки, торгівлі, бізнесу шляхом її інтеграції у світову економіку. Іноді між державами підписуються міжнародні договори стосовно корисних копалин, технологій тощо. Наприклад, Туркменістан може поставляти в Україну газ, Азербайджан – нафту тощо.

Що ж може запропонувати Україна? Це і ліки, і транспортні засоби (як повітряні, так і наземні), і продукти харчової та легкої промисловості, і турбини та двигуни, і продукція високих технологій як у сфері комунікацій (радіо, комп'ютерна техніка), так і у сфері космічних технологій [411].

Особливо актуальною є взаємовигідна торгівля зараз – у добу глобалізації. Глобалізація – це загальносвітовий соціальний процес, що включає потоки ідей, капіталів, товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів, законодавства, котрі зумовлюють розвиток світу як цілісної економічної, міжнародно-правової, політичної, соціокультурної суперсистеми.

Переваги глобалізації далеко не всім є зрозумілими. Проте, слід мати на увазі, що саме завдяки глобалізації зникає дефіцит.

У 2014 р. в Україні виник дефіцит деяких продуктів. Проте вже буквально через тиждень ситуація повністю вирівнялась і продукти, «що зникли» перестали бути дефіцитом. Як уявляється, цей дефіцит був штучним і виник в результаті паніки, адже люди не розуміють, що завдяки глобалізації будь-який продукт дуже швидко опиниться на прилавку. Дефіцит і голод є результатом закритих кордонів і втрачає свій вплив у відкритому глобалізованому суспільстві.

Іноді питання взаємовигідної торгівлі підміняється економічним тиском. Зокрема, загальновідомо, що РФ активно використовує газ та нафту як важелі економічного тиску на Україну.

Росія активно розвиває свою нафтогазову галузь. При цьому інші галузі економіки фактично залишаються поза увагою російської влади. Ігнорування ж останніх часто призводить до погіршення ситуації і в паливно-економічному комплексі. На це свого часу звертав увагу відомий експерт в галузі економіки В. Меркулов, наголошуючи на тому, що «видобуток нафти в країні має тенденцію до зниження» [212].

Колись для СРСР були характерні додаткові зовнішні функції: всебічна допомога соціалістичним країнам та підтримка національно-визвольного руху.

Всебічна допомога соціалістичним країнам могла бути як мирною (майже безкоштовна нафта й газ), так і не зовсім мирною. Зокрема, у 1968 р. Чехословаччина вирішила, що їй досить соціалізму. КПЧ почало проводити політику, яка згодом отримала назву «соціалізм з людським обличчям». СРСР «допоміг» ЧСРСР зрозуміти свою помилку за допомогою танків. Заради справедливості слід зазначити, що, крім СРСР, в цій «допомозі» взяли участь НДР, Польща, Угорщина та Болгарія, про що, наприклад, свідчить документ Пленуму ЦК Компартії Чехословаччини «Уроки кризового розвитку», в якому, поміж іншим, зазначалося, що «вступ союзницьких військ п'яти соціалістичних країн в Чехословаччину був актом інтернаціональної солідарності, який відповідав як загальним інтересам чехословацьких трудящих, так і інтересам міжнародного робочого класу, соціалістичної співдружності і класовим інтересам міжнародного комуністичного руху» [205, с. 13]. Проте, як відомо, війська НДР, Болгарії, Угорщини та Польщі скоро залишили країну. В ЧСРСР залишилися лише радянські війська, опираючись на які, супротивники реформ перейшли у наступ.

Підтримка національно-визвольного руху була різноманітною. Насамперед, це — допомога різним організаціям, яких згодом навіть в СРСР назвуть терористичними. Якщо ж такий рух перемагав, то СРСР допомагав йому будувати «світле майбутнє»¹. Якщо ж національно-визвольний рух своєю метою ставив комуністичне майбутнє, то допомога і підтримка його була всебічною. Класичним прикладом цього є досвід Куби.

Як відомо, 1 січня 1959 р. кубинський радикал Фідель Кастро повалив кубинського диктатора Батисту. Спочатку ніяких соціалістичних або комуністичних поглядів кубинський лідер не виявляв. Зокрема, загальновідомим є той факт, що спочатку він призначав кубинських лібералів на найвищі державні посади в уряді. Навіть легалізація в середині січня кубинської комуністичної партії була здебільшого кроком у бік подальшої лібералізації. Проте вже наприкінці січня 1959 р. прем'єр-міністр Куби Хосе Міро Кардона подає у відставку на знак протесту проти втрати прихильників колишнього диктатора, а також проти антиамериканської риторики Ф. Кастро, що з часом зростала. Утім говорити про комуністичні уподобання останнього було все ще неможливо, адже навіть його антиамериканські промови здебільшого базувалися на загальній критиці США іншими латиноамериканськими лідерами, а не на постулатах комунізму. Більше того, Організація американських держав (ОАД), яка, хоча й заявила про необхідність

¹ Навіть якщо це — не комунізм.

Таблиця 2.4 – Функції держави

Функції держави	
Внутрішні функції	Зовнішні функції
1) Політична.	7) Зовнішньополітичні.
2) Економічна.	8) Зовнішньоекономічні.
3) Соціальна.	9) Глобальні.
4) Екологічна.	
5) Охоронна.	
6) Культурно-освітянська	

запобігання комунізму та протидії йому, проте не знайшла на той момент жодних доказів того, що Ф. Кастро є комуністом.

Протягом 1959-60-х років на Кубі була націоналізована легка та харчова промисловість, а також проведена аграрна реформа. Це викликало невдоволення в США, які вдалися до економічної блокади та прямої агресії (вторгнення у Плайя-Хірон). Як правило, після цих кроків, уряд, який проводив антиамериканську політику, йшов у відставку або його валили самі громадяни країни.

Саме тоді лівий радикал Кастро вдався до незвичайного кроку: він звернувся до СРСР по допомогу, заявивши, що Куба буде будувати соціалізм. Жоден з латиноамериканських диктаторів не вдавався до такого кроку. Лідер СРСР М. Хрущов дуже зрадив, коли зрозумів, що під боком у США буде такий «непотоплюваний авіаносець», як Куба. Щоб захистити режим Кастро, було прийнято рішення про послітку на «Острів Свободи»¹ матеріальної та військової допомоги, у тому числі й 60 ракет з сумарним потенціалом ядерного боєзаряду в 70 мегатонн (24 ракети Р-14 і 36 ракет Р-12) з доданими їм ремонтно-технічними базами, частинами і підрозділами забезпечення і обслуговування.

Фотографії з супутників лягли на стіл президента США Дж. Ф. Кеннеді. Щоб не допустити більше ракет, США блокувало Кубу військовими кораблями. Світ опинився перед ядерною війною. Однак світові пощастило: дізнавшись з розшифрованого радянською розвідкою таємного листування про згоду США визнати незалежність Куби, якщо СРСР забере ядерні ракети, М. Хрущов віддав наказ про демонтаж ракет...

З появою СНД з'явилися нові зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні функції: створення оборонних союзів, створення і реалізація економічного союзу тощо.

¹ Так тоді в СРСР називали Кубу.

Наявність глобальних функцій практично усуває різницю між внутрішніми та зовнішніми функціями. Вони спрямовані на вирішення глобальних проблем людства.

До глобальних функцій держави належать:

1. *Функція захисту прав і свобод людства.* Це пов'язано з тим положенням, що будь-які порушення прав людини не є внутрішньою справою держави.
2. *Функція співробітництва з іншими державами у вирішенні демографічних, сировинних та енергетичних проблем* полягає у пошуку та знаходженні взаємоприйнятних вирішень проблем, які стосуються інтересів народу і всього людства в цілому і потребують міжнародного реагування на перебої в демографічній, сировинній, енергетичній та інших сферах.
3. *Функція попередження екологічних катастроф та ліквідація їх наслідків.* Зазначена функція є особливо актуальною для України, де відбулися низка екологічних катастроф, серед яких найвідомішими були: Чорнобильська катастрофа 1986 р. та дощі з талію в м. Чернівці у 1989 р. Спільна діяльність багатьох держав у напрямку ліквідації Чорнобильської проблеми є однією з функцій держав світу. Принаймні ст. 16 Конституції України прямо закріплює, що обов'язком держави є «подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу».
4. *Функція співробітництва у сфері освоєння космосу.* Зазначена функція реалізована активною участю держав у космічних польотах супутників на Марс, створення Міжнародної космічної станції тощо. Колосальним є рівень співробітництва в космічній галузі європейських країн. Зокрема, в рамковій угоді, яку підписали між собою Європейський Союз та Європейська космічна агенція 25 листопада 2003 р.¹ (ст. 3) визначено наступні сфери співробітництва між ЄС та ЄКА: наука, технології, спостереження за Землею, навігація, здійснення супутникового зв'язку, польоти людини та мікрогравітація, ракетносії і політика в області радіочастот, які мають відношення до космосу тощо [296, с. 197].
5. *Функція підтримання світового порядку* полягає у збереженні миру, попередженні ядерної війни, роззброєнні, ліквідації ядерної зброї, а також співробітництві з іншими державами у боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом і в регулюванні міжнародних конфліктів. Іноді вона виражається у посиленні військових миротво-

¹ Набула чинності у травні 2004 р.

рців, на чому зараз, зокрема, наполягає й Україна, адже, як відомо, ще 2 березня 2015 р. президент П. Порошенко підписав Указ, яким увів у дію рішення Ради національної безпеки та оборони від 18 лютого 2015 р. «Про звернення до Організації Об'єднаних Націй та Європейського Союзу стосовно розгортання на території України міжнародної операції з підтримання миру та безпеки» [282].

6. *Інформаційна функція* – участь у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами.

Останнє стає особливо актуальним в умовах демократизації державного режиму в Україні і зростання освіченості населення, які надають виключне значення засобам масової інформації (ЗМІ), під впливом котрих формується суспільна думка та політика держави. На жаль в Україні ЗМІ все ще не стали «четвертою владою», котра не поступається впливовістю іншим трьом гілкам влади. Це особливо прикро тому, що без них неможливо нормальне життя суспільства і держави.

Однак дійсно нові можливості відкриваються перед ЗМІ у зв'язку з переходом до глобального інформаційного суспільства. Пов'язані з цим наслідки для суспільства та держави активно обговорювалися на найвищому рівні. Так, 22 липня 2000 р. на самміті Великої Сімки та Росії, що проходив на Окінаві (Японія), була прийнята Хартія Глобального Інформаційного Суспільства. П. 1 зазначеної Хартії визначає, що «інформаційно-комунікативні технології є одним з найважливіших чинників, що впливають на формування суспільства XXI століття. Їх революційний вплив стосується життя людей, їх освіти та праці, а також взаємодії уряду з громадянським суспільством». Спеціалісти вважають, що інформаційно-комунікативні технології радикально змінять як місцеві, так і національні соціально-економічні і державно-політичні інститути. Такі ж зміни відбудуться і в сфері глобальних інститутів. Необхідність підвищення ролі цих технологій в забезпеченні громадського добробуту та демократії займає центральне місце у сучасних дискусіях з проблем глобалізації [345, с. 281–282].

Функції держави реалізуються у конкретних діях, що вчиняють суб'єкти державної влади. Ці дії є досить різноманітними і можуть бути зведені у більш-менш однорідні групи. Зовні практичне вираження діяльності держави з приводу реалізації своїх функцій отримало назву форм реалізації державної влади.

Держава повинна виконувати свої функції у властивих їй формах, застосовуючи у своїй діяльності різні методи.

Форми реалізації функцій держави — це діяльність конкретних державних органів з приводу реалізації функцій держави.

Форми реалізації функцій держави, *залежно від того, наскільки в управлінні використовуються правові механізми*, можна поділити на правові, договірні та організаційні.

Правова форма реалізації функцій держави — це однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність державних органів, що пов'язана з виданням юридичних актів.

В правових формах відображається зв'язок держави і права, обов'язок держави діяти при виконанні своїх функцій на основі права й у рамках закону. Крім того, вони вказують, як державні органи та посадові особи працюють, які юридичні дії вчиняють. Як правило, правові форми визначаються природою суб'єкта державної влади та його компетенцією у сфері реалізації державно-владних повноважень.

До правових форм реалізації функцій держави належить правотворча і правозастосовча діяльність, котра, у свою чергу, поділяється на позитивно-правозастосовчу та юрисдикційну.

Правотворча діяльність — це форма здійснення функцій держави шляхом видання нормативно-правових актів, видання та санкціонування, зміни чи відміни правових норм. Без правотворчої діяльності реалізація низки функцій держави є неможливою. Так, наприклад, досить ускладненою уявляється реалізація соціальної функції держави без кодифікованого соціального законодавства.

Правозастосовча діяльність — це діяльність державних органів з приводу виконання законів та підзаконних нормативних актів шляхом видання актів застосування права.

Позитивно-правозастосовча діяльність являє собою пов'язану з повсякденним вирішенням різноманітних питань управління справами суспільства владну, творчу виконавчо-розпорядницьку роботу державних органів з приводу реалізації функцій держави шляхом видання актів застосування норм права, які є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

Юрисдикційна діяльність — це форма здійснення функцій держави шляхом владної оперативної роботи державних органів з приводу охорони норм права від порушень, захисту наданих громадянам суб'єктивних прав та забезпечення покладених на них юридичних обов'язків.

Якщо уявити собі реалізацію принципу поділу влади у правовій формі, то можна сказати, що вона функціонально теж поділяється на

три гілки: правотворчу, що встановлює правила, позитивно-правозастосовчу, яка займається повсякденною реалізацією означених правил і юрисдикційну¹, яка слідкує за дотриманням означених правил і карає у випадку їх порушення.

В умовах договірної форми реалізації функцій держави *мова йде* не лише про удосконалення та розповсюдження дії договорів як юридичної форми господарсько-економічних відносин, а й *про те, що договір може і повинен бути покладений в основу правового регулювання як політичних, так і управлінських відносин*. В основі демократичної, соціальної, правової держави знаходиться взаємна угода (договір) громадян, консенсус, що виражається у конституюванні, визнанні та підтримці державної влади.

У принципі проблема договірних відносин у державному управлінні пов'язана з його децентралізацією. Якщо говорити про загальні тенденції розвитку державного управління, то воно полягає у тому, що розпорядницькі засоби зазвичай поступаються договірним засобам, а однобічне державно-владне рішення все більшою мірою поєднується з договірними формами взаємовідносин. Результатом такого поєднання стає поява так званих адміністративних договорів.

Існує низка аргументів на користь їхнього широкого застосування.

1. Застосування договору спрощує відносини між його сторонами, надає можливість безпосередньо звертатися одне до одного з питань його виконання, а органу, що зацікавлений у дотриманні договору, – безпосередньо приводити у рух чинники, що сприяють його виконанню.
2. Це є можливістю особливо точного регулювання договором відносин між сторонами і встановлення точної регламентації тих питань, у яких зацікавлений хоча б один із учасників цих відносин. Водночас адміністративний акт саме з огляду на свою однобічність² не дає достатньо гарантій повного і всебічного врахування інтересів іншої сторони.
3. Діяльність у формі договору в результаті створення кращих можливостей контролю за роботою органу управління ефективно сприяє інтенсифікації відповідної діяльності.
4. Договірна форма може запровадити істотний внесок у розширення гласності, демократизації державного управління.

Сторонами адміністративного договору є орган державного управління та громадська організація. Предмет договору – управлінські від-

¹ Або контрольню-юрисдикційну.

² Так як виходить виключно від органу, що його видав.

носини, тобто такі, що закріплюють управлінську компетенцію органів держави. Відповідальність сторін діє за інстанціями. Так, для органу державного управління такою інстанцією є орган, що знаходиться вище¹. Щодо іншої сторони, то правління громадської організації, яке фактично укладає адміністративний договір, є відповідальною перед загальними зборами членів цієї організації.

Правова і договірна форми не вичерпують усіх форм здійснення державної влади. Поряд з ними широко використовуються різні неправові форми, які зазвичай називаються організаційною діяльністю держави.

Організаційна форма реалізації функцій держави полягає в однорідній за зовнішніми ознаками діяльності держави, яка не пов'язана з виданням юридичних актів, а тому не тягне за собою юридичних наслідків.

Проте це не означає, що організаційна діяльність не регулюється правом, адже будь-які її форми так чи інакше реалізуються в межах певного правового врегулювання, на основі виконання вимог законності.

Виділяється організаційно-регламентуюча, організаційно-господарська та організаційно-ідеологічна діяльність. При цьому організаційно-регламентуюча діяльність – це оперативна поточна організаційна робота з приводу вирішення тих чи інших конкретно-політичних завдань, техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму. Організаційно-господарська діяльність – це оперативно-технічна, поточна господарська робота з приводу матеріально-технічного забезпечення виконання різних державних функцій. Організаційно-ідеологічна діяльність – це повсякденна оперативно-роз'яснювальна, виховна робота з приводу забезпечення виконання різних функцій держави.

Як приклад розглянемо економічну функцію радянської держави наприкінці свого існування, коли СРСР вирішив запровадити у себе окремі елементи ринкової економіки.

Щоб зрозуміти сенс перетворень того періоду, слід згадати, що наприкінці 1980-х років виробничі кооперативи стали основною організаційно-правовою формою легалізованої підприємницької діяльності в СРСР. Дефіцит товарів і продуктів, викликаний, насамперед, різким зростанням номінальних доходів і накопичень населення і спадом виробництва, що вкрай посилювався в цей період, викликав прийняття 19 листопада 1986 р. Закону СРСР «Про індивідуальну трудову ді-

¹ Районна державна адміністрація відповідає перед обласною державною адміністрацією.

яльність», котрий поклав початок розвитку малого бізнесу в рамках адміністративно-командної економіки.

І якщо раніше приватна ініціатива громадян належала до незаконних або небажаних видів діяльності, яка часто підлягала адміністративному або кримінальному покаранню, то ухвалений закон дозволяв «індивідуальну трудову діяльність у сфері кустарно-ремісничих промислів, побутового обслуговування населення, а також інші види діяльності, засновані виключно на особистій праці громадян і членів їх сімей» (ч. І ст. 1 Закону).

Тепер, за новим законом індивідуальна трудова діяльність в СРСР використовувалася «для більш повного задоволення суспільних потреб у товарах і послугах, підвищення зайнятості громадян суспільно-корисною діяльністю, надання їм можливості отримання додаткових доходів відповідно до витрат своєї праці». Відтепер індивідуальна трудова діяльність радянським громадянам була офіційно дозволена, але лише у вільний від основної роботи час і в чітко визначених сферах. При цьому Закон не допускав приватної власності на засоби виробництва, адже догмати марксизму-ленінізму все ще залишалися абсолютними. Не можна було найняти жодного працівника, «індивідуал» не міг мати промислового обладнання і повинен був сам працювати за профілем – менеджмент роботою не визнавався. Податок на доходи приватних підприємців досягав 65 %. При цьому Законом передбачалося надання підтримки громадянам, які займалися індивідуальною трудовою діяльністю, а виконавчим комітетам місцевих Рад народних депутатів пропонувалося сприяти їм у придбанні сировини, матеріалів, інструментів та іншого майна, необхідного для роботи.

Закон «Про індивідуальну трудову діяльність» став початковою віхою в історії формування і розвитку малого та середнього підприємництва в країні. Фактично вперше за шістдесят років в СРСР була легалізована підприємницька діяльність.

Утім закон про індивідуальну трудову діяльність не міг повністю задовольнити потреби радянського суспільства. Саме тому 5 лютого 1987 р. Радою Міністрів СРСР було видано постанову «Про створення кооперативів з виробництва товарів народного споживання».

Важливою віхою на шляху до ринкових перетворень стало прийняття 30 червня 1987 р. Закону СРСР про державне підприємство (об'єднання), п. 2 ст. 2 якого закріпив, що «Підприємство діє на принципах повного господарського розрахунку і самофінансування. Виробнича, соціальна діяльність підприємства і оплата праці здійснюються за рахунок зароблених трудовим колективом коштів. Підприємство з

виручки, отриманої від реалізації продукції (робіт, послуг), компенсує свої матеріальні затрати. Прибуток або доход є узагальнюючим показником господарської діяльності підприємства. Частина прибутку (доходу) повинна використовуватись підприємством для виконання зобов'язань перед бюджетом, банками і вищестоящим органом. Інша частина надходить у його повне розпорядження і разом з коштами на оплату праці утворює госпрозрахунковий прибуток колективу, є джерелом життєдіяльності підприємства».

14 березня 1988 р. був підписаний Указ Президії Верховної Ради СРСР про прогресивне оподаткування кооператорів, за допомогою якого планувалося, за словами міністра фінансів СРСР Б. Гостева, «вилучення певних надприбутків» у радянських кооператорів. При цьому під надприбутками міністр мав на увазі суму, що перевищує «дві з половиною середні зарплати» [155].

26 травня 1988 р. був прийнятий Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР», котрий дозволив кооперативам займатися будь-якими не забороненими законом видами діяльності, у тому числі і торгівлею. При цьому згідно з Законом (п. 4 ст. 1) кооперативи визнавалися, поряд із державними підприємствами (об'єднаннями) «основною ланкою єдиного народногосподарського комплексу», праця в яких – «почесна, престижна і всебічно заохочується державою».

Третьою складовою «ринкових відносин в СРСР до запровадження ринку» стала оренда.

22 листопада 1989 р. були прийняті «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду», у ст. 19 яких було закріплено не лише право орендаря акумулювати фінансові ресурси орендного підприємства за рахунок «виручки від реалізації продукції (робіт, послуг), кредитів, коштів, отриманих від продажу цінних паперів, пожертвувань та інших фінансових коштів» (ч. 1), а й право повного розпорядження й використання прибутку, який залишився у нього після відшкодувань матеріальних та прирівняних до них витрат, витрат на оплату праці, податків, орендної плати, страхових платежів, плати за природні і трудові ресурси, відсотки по кредитах (ч. 2).

Переломним періодом, який відіграв вирішальну роль у переході до ринкових відносин, став 1990 рік. Саме тоді було прийнято такі важливі закони як «Про власність в СРСР» та про «Підприємства в СРСР».

У першому законі не лише було закріплено три форми власності: власність громадян, колективну та державну власність (ч. 1 ст. 4), а й право власника «на умовах і в межах, передбачених законодавчими актами Союзу РСР, союзних і автономних республік, укладати дого-

вори з громадянами про використання їхньої праці при здійсненні приналежного йому права власності» (ч. 4 ст. 1).

Другий закон, на рівні преамбули, закріпив не лише розвиток «товарно-грошових відносин», а й «регульованого ринку».

Згодом з'явилися перші програми запровадження в СРСР ринкових відносин. Так, у серпні 1990 р. робоча група на чолі з академіком С. Шаталіним розробила Концепцію та програму переходу до ринку, яка отримала напівофіційну назву «500 днів». 19 жовтня 1990 р. Верховна Рада СРСР своєю постановою схвалила «Основні напрямки стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки», в яких оздоровлення радянської економіки та перехід до ринкових відносин передбачав чотири етапи: 1) реалізація програми надзвичайних заходів; 2) жорсткі фінансові обмеження і гнучка система ціноутворення; 3) формування ринку; 4) завершення періоду стабілізації.

31 жовтня 1990 р. було прийнято Закон СРСР «Про посилення відповідальності за спекуляцію, незаконну торгівлю діяльністю і за зловживання у торгівлі». Незважаючи на таку грізну назву, слід зазначити, що саме в результаті запровадження цього закону спекуляцією перестала бути будь-яка «скупка та перепродаж з метою наживи». Відповідно до Закону тепер спекуляцією визнавалася лише та «скупка товарів, на які встановлені державні ціни у роздріб, у підприємствах (організаціях) торгівлі, а також інших підприємствах, що здійснюють реалізацію товарів населенню» (ч. 1 ст. 1), тобто скупка у приватних осіб перестала бути скупкою в рамках спекуляції, що не могло не позначитися на майбутньому розвитку приватної ініціативи.

Завершальним елементом правотворчої діяльності радянської держави, спрямованої на запровадження в СРСР ринкової економіки, став Закон СРСР «Про загальні засади підприємництва громадян в СРСР», ст. 1 якого визначила, що підприємництво – це «ініціативна, самостійна діяльність громадян, яка спрямована на отримання прибутку чи особистого доходу та здійснюється від свого імені, на власний ризик і під свою майнову відповідальність або від імені і під майнову відповідальність юридичної особи – підприємства».

Як ми бачимо, правотворча гілка влади дійсно створила підґрунтя для запровадження ринкової економіки. Утім позитивно-правозастосовча та контрольна-юрисдикційна гілки здебільшого залишалися у полоні соціалістичних стереотипів, про що, зокрема, свідчить той факт, що правоохоронні органи СРСР так і не змогли подолати рекет, який влаштувала «кооператорам» організована злочинність.

Щодо організаційної діяльності, то тут ми можемо констатувати, що в її рамках держава дійсно намагалася запровадити в СРСР економічні перетворення ринкового характеру. Так, в рамках організаційно-ідеологічної діяльності держава сприяла появі численних кінофільмів та передач про економічні перетворення. Зокрема, тут ми можемо згадати такі кінофільми, як, наприклад, «Приватний детектив, або операція «Кооперація» знаменитого Л. Гайдая, «Про бізнесмена Фому» із М. Євдокимовим в головній ролі, «На знак протесту», знятого на Одеській кіностудії, в яких ідеалізувалося нове життя в умовах ринкової економіки. Вищезгадана ж програма «500 днів», що заклала основи для ринкових перетворень, була підґрунтям як для організаційно-регламентуючої¹, так і організаційно-господарської² діяльності.

Методи ж здійснення функцій держави різноманітні. Так, для реалізації економічної функції потрібною стає низка конкретних економічних методів – прогнозування, планування, пільгове кредитування та інвестування, державні субсидії, захист споживачів тощо.

Загалом же у своїй діяльності держава використовує методи переконання, стимулювання і примусу.

Примус завжди повинен був забезпечити виконання правил поведінки шляхом певних заходів – запобігання правопорушенням, відповідальності тощо. Примус – це такий метод, за якого бажана поведінка забезпечується можливістю застосування сили або погрози її застосування. Як правило ж примус відбувається шляхом застосування до правопорушників законних заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою іншим суб'єктам.

Переконання являє собою такий метод здійснення функцій, коли суб'єкт впливає на суспільну та індивідуальну свідомість, сприяє його формуванню у формі обґрунтування, пояснення, обговорення, демонстрації певного прикладу, правового виховання населення, проведенням різних профілактичних заходів тощо. Саме серед економічних методів переконання виділяють прогнозування, планування та інвестування. Поряд з цим держава широко використовує пропаганду та ідеологію з метою роз'яснення важливості поставлених перед нею завдань, перспективи їх вирішення, засоби досягнення.

¹ Наприклад, ідея щодо поступового зняття державного контролю за цінами, переходу до вільного ціноутворення відповідно з попитом та пропозицією, без якого, на думку авторів програми «неможливо функціонування ринкового механізму» [267, с. 39].

² Прикладом чого було, зокрема, суттєве (до 20 %) скорочення фінансування міністерства оборони СРСР та КДБ [267, с. 45].

Стимулювання — це спонукання до дій. Стимули можуть бути матеріальними та моральними. Як правило, стимулювання здійснюється шляхом надання різних пільг та нагород колективам і особам, що не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з ними, показують високу якість у роботі тощо.

Таким чином, держава на шляху до своєї мети виконує низку завдань і для цього наділяється певними функціями. Реалізуються ж останні у певних формах і за допомогою відповідних методів.

Післямова

Підсумовуючи все вищезазначене, хотілося б зупинитися на двох моментах.

Перший. Комунізм. 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України прийняла закон, яким засуджувалися не лише нацистський, а й комуністичний режим та їхня символіка. Рішення є абсолютно вірним: організований режимом голодомор та репресії, знищення української культури та ментальності дає нам єдиний вихід: злочини комуністичного режиму повинні бути засуджені. Проте, як то кажуть, не вся правда. Є ще один злочин радянського комуністичного режиму, на який поки що не звертають уваги: це злочин власне проти комунізму. Щоб зрозуміти це, слід згадати, що приблизно через два місяці¹ виповниться чотири роки півстоліттю прийняття Третьої програми КППРС – програми побудови в СРСР комуністичного суспільства. Проте комуністичний режим робив геть усе, щоб за жодних обставин в радянському суспільстві не були запроваджені комуністичні стандарти життя.

Будь-які спроби започаткувати в СРСР елементи суспільного самоврядування вели до чергового витка репресій. У 1921 р. матроси Кронштадту намагалися передати владу радам всупереч владі більшовиків і їх знищили. У 1947 р. в м. Воронеж група молодих людей створила підпільну організацію – Комуністичну партію молоді. Організація сповідувала комуністичні ідеали і намагалася їх запроваджувати у життя всупереч тоталітарній машині Й. Сталіна. У 1949 р. більшість членів КПМ були заарештовані і відправлені до різних таборів ГУЛАГу [96].

Проте порушувалися не лише спроби запроваджувати суспільне самоврядування. Принцип «від кожного – за здібностями, кожному – по потребах» також майже ніколи не дотримувався. І якщо друга частина дійсно не могла бути реалізована в умовах індустріального ладу, то перша частина принципу здебільшого залишалася на рівні кіно на

¹ Станом на початок липня 2015 р.

кшталт «Весни на Зарічній вулиці»¹ або «Воротаря»². В реальності ж М. Хрущов³ не давав можливості реалізовуватись здібностям художників-авангардистів, а Л. Брежнев взагалі створив систему тотального контролю над суспільними бажаннями і прагненнями, фактично знищуючи залишки громадянського суспільства в СРСР.

Фактично комуністичний режим в СРСР робив усе можливе, щоб усі позитивні елементи комунізму (суспільне самоврядування, самореалізація власного потенціалу людини) не знайшли свого відображення в радянській реальності, а сам комунізм дедалі більше нагадував якусь утопію, що стає частиною лише літературної фантастики.

Отже, як ми бачимо, комуністичний режим вчиняв численні злочини не лише проти радянського народу, а і проти власне комунізму, за що він, без сумніву, заслуговував найсуворішого засудження.

Друге. Говорячи про поділ влади, слід мати на увазі, що класичний поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки не має жодного відношення до реальності. Якщо ми маємо на увазі структурний поділ, то стає незрозумілим: куди може бути віднесена прокуратура чи Національний банк України. Якщо ж ми маємо на увазі функціональний поділ, то загальні правила існування суспільства встановлюються не лише за допомогою законів, а й за допомогою численних підзаконних нормативно-правових актів: указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, численних інструкцій та нормативних наказів різних центральних органів виконавчої влади. Те, що було вірним за часів Дж. Лока та Ш. Л. Монтеск'є, на сьогодні є застарілим. Саме тому, на нашу думку, найбільш вдалим є, замість законодавчої, репрезентувати правотворчу гілку влади.

Щодо виконавчої гілки влади, то означена назва також є не зовсім вдалою, адже виконувати закони повинні усі, в т.ч. й правотворці. Чим же здебільшого займається ця гілка влади? На нашу думку, її основне функціональне призначення – застосовувати правові норми. Виходячи ж із того, що існують два різновиди застосування права – позитивне та юрисдикційне, ми можемо констатувати, що головне призначення «виконавчої» гілки влади – позитивне застосування права, яке необхідне для нормальної реалізації правових норм. Виходячи з цього, друга гілка влади – позитивно-правозастосовча.

¹ Фільм «Весна на Зарічній вулиці» було знято режисерами Ф. Миронером та М. Хуциєвим у 1956 р.

² Фільм «Воротар» знято за мотивами повісті Л. Кассіля «Воротар Республіки» у 1936 р. У 1970 р. показ, після певної цензури, було відновлено.

³ Який і проголосив програму переходу до комунізму.

Що ж стосується судової гілки, то в Україні суди взагалі не є владою, це — органи правосуддя, а отже — органи юрисдикційні. Крім того, як органи державної влади, суди реалізують, до певної міри, контрольні повноваження. При цьому такий контроль здійснюють прокуратура, НБУ, Рахункова палата тощо. Юрисдикційний же аспект застосування права полягає в реагуванні на порушення правових норм. Цим займаються не лише суди, прокуратура, НБУ та ін., а й різного роду правоохоронні органи, такі як міліція, СБУ та ін. Саме тому третьою гілкою влади повинна стати контрольно-юрисдикційна.

Отже, на нашу думку, слід говорити про поділ державної влади на правотворчу, позитивно-правозастосовчу та контрольно-юрисдикційну.

Список використаних джерел

1. Авдиев В. И. Военная история Древнего Египта : в 2 т. / В. И. Авдиев. – М., 1948–1959. – Т. 2: Период крупных войн в Передней Азии и Нубии в XVI–XV вв. до н.э. – М. : Наука 1959. – 275 с.
2. Авеста «Видевдат» 2.5 / [пер. И. М. Стеблин-Каменского] // Авеста в русских переводах (1861–1996) / [сост. И. В. Рака]. – СПб. : Журнал «Нева», Летний Сад, 1998. – С. 69–125.
3. Агранофф Р. Криза, конституціоналізм і перехідний період в Іспанії / Р. Агранофф // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії Наук.-практ. конф. (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 63–95.
4. Ажажа В. Знакомьтесь: НЛЮ / Владимир Ажажа. – М. : Панорама, 1990. – 31 с. – (Серия «С собой в дорогу»).
5. Азаров В. В. Старобельское соглашение / Вячеслав Валентинович Азаров. – Одесса : ДП «Набат», 2011. – 228 с.
6. Айвазов А. Нужен ли России Сталин? О единстве отечественной истории [Электронный ресурс] / Александр Айвазов // Завтра. – 2012. – 29 августа. – № 36 (980). – Режим доступа : <http://zavtra.ru/content/view/nuzhen-li-rossii-stalin/>.
7. Александровский И. С. «Язык» или «наречие»? Полемика вокруг украинского языка в XIX в. / И. С. Александровский // Вестник МГОУ. – 2009. – № 1. – С. 46–53.
8. Алексеева Т. Легітимність влади у період транзиту / Тетяна Алексеева // Політична думка. – 1998. - № 3–4. – С. 109–120.
9. Амброс С. Эйзенхауер. Солдат и президент / С. Амброс ; [пер. с англ. Ю. А. Здорова и А. А. Миронова]. – М. : Изд-во «Книга, лтд.», 1993. – 560 с.
10. Американский музей естественной истории в Нью-Йорке, США [Электронный ресурс] / США – Соединённые Штаты Америки. – Режим доступа : <http://usa-ssha-shtaty-america.narod.ru/goroda-ssha-usa-city/new-yorke-nyu-yorka-usa-city/dostoprimechatelnosti/museum-american-history/amerikanskijj-muzejj-estestvennoj-istorii-american-museum-new-york-nyu-york-usa-ssha-america.html>.

11. Андреева Н. Не могу поступаться принципами / Н. Андреева // Советская Россия. – 1988. – 13 марта. – С. 2.
12. Антонов А. Выборы–1937 (страницы истории) / А. Антонов // Измайловский вестник. – 1989. – № 1. – С. 2.
13. Аралов С. И. Ленин вёл нас к победе: [воспоминания] / Аралов С. И. – М. : Политиздат, 1989. – 176 с.
14. Аристотель. Политика / Аристотель ; [пер. с древнегреч. С. А. Жебелева ; под ред. А. И. Доватура] // Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1975–1983. – Т. 4 : Никомахова этика; Большая этика; Политика; Поэтика. – 1983. – С. 375–644. – (Философское наследие; т. 90).
15. Артемчук Д. О. Правові відносини в сфері законодавчої влади: парламентарний та кабінетний контексти / Д. О. Артемчук // Правові відносини: проблеми теорії та практики: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (15 листопада 2013 року) / За заг. ред. В. - П. Нагребельного, Н. М. Пархоменко, М. М. Шумила. – К.: Ніка-Центр, 2013. – С. 45–48.
16. Артемчук Д. О. Роль законодавчої влади при взаємодії із суспільством та державою / Д. О. Артемчук // Проблеми взаємодії суспільства та держави у сучасному правовому просторі : збірник матеріалів Міжнародної юридичної наук.-практ. конф. (27 лютого 2014 р.) / «Актуальна юриспруденція». – К. : МЮНППК «Актуальна юриспруденція», 2014. – С. 9–12.
17. Атрей [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Атрей>.
18. Балабанов В. И. Нанотехнологии. Наука будущего / В. И. Балабанов. – М. : Эксмо, 2009. – 256 с. – (Открытия, которые потрясли мир).
19. Балашов Г. Выход из налогового рабства [Электронный ресурс] / Геннадий Балашов. Видео-блог // YouTube.Ua. – 2014. – 9 октября. – Режим доступа : <http://www.youtube.com/watch?v=ed15clDahTA>.
20. Батоогов А. Южная Корея развернет сеть 5g в 2020 году [Электронный ресурс] / Артем Батоогов // HI-News.ru. Новости высоких технологий. – 2014. – 27 января. – Режим доступа : <http://hi-news.ru/internet/yuzhnaaya-koreya-razvernet-set-5g-v-2020-godu.html>.
21. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / О. Бауэр ; [пер. с нем. М. Панина]. – СПб. : Издательство «Серпъ», 1909. – 602 с.
22. Бахман К. Кем был Гитлер в действительности / К. Бахман ; [общ. ред. В. Д. Ежова ; пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1981. – 207 с.
23. Бахтияров О. Олег Бахтияров в эфире Рой ТВ: «Три ошибки России на Украине» : [интервью с директором Университета эффективного развития Олегом Бахтияровым] [Электронный ресурс] / беседовал Петр

- Калашников // YouTube. — 2014. — 19 июля. — Режим доступа : <http://www.youtube.com/watch?v=FvI8cKiYpC8>.
24. Белимов Г. Инопланетный разум сообщает... / Г. Белимов // ФЕ-НИД. — 1991. — Вып. 2: НЛО: за и против. — Сборник 3: ВЦ выходит на связь. — С. 41–50.
 25. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Academia, 1999. — 956 с.
 26. Бельский К. С. О функциях исполнительной власти / К. С. Бельский // Государство и право. — 1997. — № 3. — С. 14–21.
 27. Березовец Т. [Ани Лорак продолжила моральное падение] [Электронный ресурс] / Тарас Березовец // Facebook. — Режим доступа : <https://www.facebook.com/taras.berezovets?fref=nf>. — Назва з екрана. — Дата публікації: 22.10.2014.
 28. Берия Л. П. «Пожить бы еще лет 20!». Последние записи Берии / Лаврентий Берия. — М. : Яуза-пресс, 2012. — 224 с. — (Спецхран. Сенсационные мемуары).
 29. Бестужев-Лада И. Грядущий день [интервью с доктором исторических наук, профессором, заведующим сектором социального прогнозирования и проектирования Института социологических исследований АН СССР Игорем Бестужевым-Ладой] / записал Константин Михайлов // Собеседник. — 1989. — № 23. — С. 5.
 30. Битва в Тевтобургском лесу [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. — Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Битва_в_Тевтобургском_лесу.
 31. Блок М. Феодалыне суспільство / М. Блок ; [пер. з франц. В. Шовкуна]. — К. : Всесвіт, 2002. — 528 с.
 32. Богораз Л. Диссиденты / Лариса Богораз, Александр Даниэль // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. — М. : Прогресс, 1989. — С. 411–416.
 33. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Жан Боден // Антология мировой философии : в 4 т. — М. : Мысль, 1969–1973. — Т. 2: Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. — 1970. — С. 144–147. — (Философское наследие; т. 36).
 34. Бодякин В. И. Информград — социально-экономическая структура на базе высоких информационных технологий, как проект социума будущего [Электронный ресурс] / В. И. Бодякин // Альманах «Восток». — 2004. — № 4 (16). — Режим доступа : http://www.situation.ru/app/j_art_382.htm.
 35. Бокшанин А. А. Очерк истории государственных институтов Китайс-

- кой империи / А. А. Бокщанин // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. — М. : Наука, Восточная лит., 1993. — С. 273–333.
36. Бонгард-Левин Г. М. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. — М. : Мысль, 1983. — 206 с.
37. Боплан. Описание Украины и реки Борисфена, в просторечье именуемого Непр или Днепр, от Киева до моря, в которое эта река впадает / Боплан // Чтоб век едины были. Век XVII / [Сост. Я. Д. Исаевич]. — М. : Молодая гвардия, 1987. — С. 350–377. — (Серия «История Отечества в романах, повестях, документах»).
38. Борисов Ю. С. Человек и символ [интервью с доктором исторических наук, профессором Ю. С. Борисовым] / беседовал Р. Г. Гуссейнов // Комсомольская правда. — 1988. — 2 апреля. — С. 2.
39. Булычев К. Сто лет тому вперед / Кирилл Булычев. — М. : Детская литература, 1978. — 302 с.
40. Буровский А. М. Несостоявшаяся империя: Историческое расследование / Буровский А. М. — Красноярск : БОНУС; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — 512 с. — (Досье).
41. Бухарин Н. И. Заявление на пленуме ЦК ВКП(б) от 12 ноября 1929 года / Н. И. Бухарин, А. И. Рыков, М. П. Томский // Хрестоматия по истории КПСС : пособие для вузов : в 2 т. / [ред. В. В. Журавлев и В. - И. Зубарев]. — М. : Политиздат, 1989–1989. — Т. 2: 1925 – март 1985 г. / [Сост. В. Н. Донченко, Л. С. Леонова]. — 1989. — С. 203–210.
42. Буш, Джордж Герберт Уокер [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. — Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Буш,_Джордж_Герберт_Уокер.
43. Бушков А. А. Алмазный спецназ / А. Бушков // Бушков А. Пиранья: Охота на олигарха / А. Бушков. — М. ОЛМА-ПРЕСС, 2006. — С. 371–717.
44. Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / Бушков А. А. — М. : ОЛМА-ПРЕСС; СПб. : Нева; Красноярск : Бонус, 1997. — 608 с. — (Досье).
45. Бушков А. А. Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование / Бушков А. А., Буровский А. М. — Красноярск : БОНУС; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. — 512 с.
46. В Центральноафриканской республике посмертно реабилитирован диктатор-людоед Бокасса [Электронный ресурс] // ТСН вражає. — 2010. — 1 декабря. — Режим доступа : <http://ru.tsn.ua/svit/v-centralnoafrikanskoy-respublike-posmertno-reabilitirovan-diktator-lyudoed-bokassa.html>.
47. Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В. — Харьков : Фолио, 2003. — 510 с. — (100 знаменитых).

48. Вайцзеккер Э. Фактор четыре. Затрат половина, отдача двойная. Новый доклад Римскому клубу / Э. Вайцзеккер, Э. Ловинс, Л. Ловинс ; [пер с англ. А. П. Заварницына и В. Д. Новикова ; под ред. Г. А. Месяца]. — М. : Academia, 2000. — 400 с.
49. Василевский Э. Сети 5G увеличат скорость передачи данных в разы [Электронный ресурс] / Эрнест Василевский // AndroidInsider.ru. — 2015. — 19 июня. — Режим доступа : <http://androidinsider.ru/polezno-znat/seti-5g-velichat-skorost-peredachi-dannyih-v-razyi.html>.
50. Василенко В. Технологические уклады в контексте стремления экономических систем к идеальности [Электронный ресурс] / В. Василенко / / Соціально-економічні проблеми і держава. — 2013. — Вип. 1 (8). — С. 65–72. — Режим доступа до журн. : <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2013/13vvoski.pdf>.
51. Введение в философию : учебник для высших учебных заведений : в 2 ч. / [Араб-Оглы Э. А., Степин В. С., Юдин Б. Г. и др.] ; под ред. И. Т. Фролова. — М. : Политиздат, 1990–1990. — Ч. 1: Становление и развитие философии. — 1990. — 367 с.
52. Вейник А. И. Термодинамика реальных процессов / А. И. Вейник — Мн. : «Навука і тэхніка», 1991. — 576 с.
53. Верт Н. История советского государства. 1900–1991 / Н. Верт ; [пер. с франц. Е. С. Дружининой и С. Ю. Завадской]. — [2-е изд.]. — М. : Прогресс-Академия, Весь мир, 1996. — 544 с.
54. Вестерн [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. — Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Вестерн>.
55. Випуск «Шустер-LIVE» від 28 березня за участі Яценюка та Лукашенка [Электронный ресурс] / 24 Канал // YouTube. — 2014. — 29 березня. — Режим доступа : <http://www.youtube.com/watch?v=cXF2297Kmh8>.
56. Волков А. М. Два брата : роман / Александр Волков. — М. : Детская литература, 1981. — 414 с.
57. Вольвач П. «Подарунок Хрущова». Як Україна відбудувала Крим [Электронный ресурс] / Петро Вольвач // Новий погляд. — 2014. — 30 травня. — Режим доступа : <http://np.org.ua/2014/03/podarunok-hruschovayak-ukrajina-vidbuduvala-krym/>.
58. Вострухин В. Итак, НЛЮ? / В. Вострухин // Труд. — 1985. — 5 января. — С. 3.
59. Вострухин В. Ровно в 4.10... / В. Вострухин // Труд. — 1985. — 31 января. — С. 3.
60. Всемирная история : в 10 т. / [гл. ред. Е. М. Жуков]. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1955–1965. — Т. 1: История первобытного общества и древнего мира до середины I тысячелетия до н. э. / [отв. ред. Ю. П. Францев]. — 1955. — 747 с.

61. Всемирная история: 1945–1997 : Учебное пособие для 11-го класса / [Авт.-сост. Я. М. Бердичевский, Т. В. Ладыченко, И. Я. Щупак]. – К. : А.С.К, 1998. – 704 с.
62. Вятрович В. «Волынская резня» – трагедия и спекуляции. Что именно произошло 11 июля 1943 года? [Электронный ресурс] / Владимир Вятрович // Аргумент. – 2013 – 11 июля. – Режим доступа : <http://argumentua.com/stati/volynskaya-reznya-tragediya-i-spekulyatsii-chto-imenno-proizoshlo-11-iyulya-1943-goda>.
63. Ганди М. К. Миссия Азии / Мохандас Карамчанд Ганди // Ганди М. К. Моя жизнь / Ганди Мохандас Карамчанд ; [пер. с англ. под ред. Р. А. Ульяновского]. – М. : Главная редакция восточной литературы «Наука», 1969. – С. 552–553.
64. Гдян Т. Х. Перед законом все равны. Предвыборная программа кандидата / Тельман Хоренович Гдян // Московская правда. – 1989. – 14 марта. – С. 2.
65. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем. Д. А. Керимова, В. С. Нерсесянца]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с. – (Философское наследие; т. 113).
66. Герман А. Анна Герман: «К националистическому лобби я не отношусь» [интервью с заместителем главы Администрации Президента Украины Анной Герман] / беседовала Анастасия Рафал // Сегодня. – 2010. – 27 августа. – С. 6.
67. Герман Ю. Россия молодая / Юрий Герман. – М. : Альфа-книга, 2010. – 1088 с. – (Серия «Полное собрание в одном томе»).
68. Гессен В. М. Основы конституционного права [Электронный ресурс] / В. М. Гессен. – Петроград : Право, 1918. – Режим доступа : http://constitution.garant.ru/DOC_5048630.htm#sub_para_N_99299.
69. Гибсон У. Диснейленд со смертной казнью. Часть 1 [Электронный ресурс] / Уильям Гибсон ; [пер. с англ. А. Склярова] // Русская Фабула. – 2015. – 28 марта. – Режим доступа : <http://rufabula.com/author/sklyarov/423>.
70. Гитлер А. Моя борьба / Адольф Гитлер ; ред. В. И. Корчагин ; [пер. с нем.]. – М. : Витязь, 2000. – 587 с.
71. Гладиатор (2000) смотреть онлайн бесплатно [Электронный ресурс] / Kinogo. – Режим доступа : <http://kinogo.co/935-gadiator-2000.html>.
72. Глазьев С. Ю. Развитие российской экономики в условиях глобальных технологических сдвигов / С. Ю. Глазьев // Будущее России. Вызовы и проекты: Экономика. Техника. Инновации / под ред. Г. Г. Малинецкого. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – С. 19–96.
73. Голованов В. Батка Махно или оборотень гражданской войны / В. - Голованов // Литературная газета. – 1989. – 8 февраля. – С. 13.

74. Горбачёв М. С. Верю в вашу мудрость... / М. Горбачёв // Советская Россия. — 1991. — 27 декабря. — С. 1–2.
75. Горбачёв М. С. Заявление Президента СССР / М. Горбачёв // Известия. — 1991. — 10 декабря. — С. 2.
76. Горелов О. М. Томский, лидер советских профсоюзов / О. Горелов // Аргументы и факты. — 1988. — № 35. — С. 6–7.
77. Грамота до всього українського народу від 29 квітня 1918 року [Електронний ресурс] / Державний вісник. — 1918. — 16 травня. — № 1 // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. — Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-18.
78. Гувер, Герберт [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. — Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Гувер,_Герберт.
79. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Гумилев Л. Н. — СПб. : Кристалл, 2001. — 767 с. — (Вехи истории).
80. Давиденко В. В. Економічна функція сучасних держав: порівняльна характеристика та тенденції розвитку / В. В. Давиденко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — Вип. 30. — С. 66–73.
81. Данцев А. А. Правители России. XX век / Данцев А. А. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. — 512 с. — (Серия «Исторические силуэты»).
82. Деникин А. И. Очерки русской смуты / Деникин А. И. — М. : Мысль, 1991. — 205 с.
83. Десницький С. Ю. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичному собрании императорского Московского университета... говоренное... июня 30 дня 1768 года / С. Ю. Десницький // Антологія української юридичної думки : у 10 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко та ін.]. — К. : Юридична книга, 2002–2004. — Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / [упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко]. — 2002. — С. 58–89.
84. Дионисий Галикарнасский. Римские древности : в 3 т. / Дионисий Галикарнасский ; [перевод с древнегреч. под ред. Н. Г. Майорова и И. Л. Маяка]. — М. : Издательский дом «Рубежи XXI», 2005–2005. — Т. 1: Кн. I–IV / [предисл. И. Л. Маяка]. — 2005. — 272 с. — (Историческая библиотека, Античная история).
85. Дмитриенко М. Александр Македонский [Электронный ресурс] / Михаил Дмитриенко. Сайт Претич. — Режим доступа : http://pretich.ru/articles.php?article_id=185.
86. Договор о Союзе суверенных государств : согласовано 23 июля 1991 г. // Московские новости. — 1991. — 18 августа. — С. 8–9.

87. Договор о Союзе суверенных республик : Проект // Московская правда. — 1991. — 12 марта. — С. 1.
88. Дрекслер Э. К. Машины создания. Грядущая эра нанотехнологий [Электронный ресурс] / Эрик К. Дрекслер ; [пер с англ. М. Свердлова]. — Режим доступа : http://www.scorcher.ru/art/long_life/nano.htm.
89. Дубов И. А. Законодательная инициатива: проблемы и пути совершенствования / И. А. Дубов // Государство и право. — 1993. — № 10. — С. 26–34.
90. Думанов Х. М. Мононорматика и начальное право / Х. М. Думанов, А. И. Першиц // Государство и право. — 2000. — № 1. — С. 98–103.
91. Дядиченко В. А. Історія Української РСР. Підручник для 7–8 класів / Дядиченко В. А., Лось Ф. Є. — [5-е вид.]. — К. : Радянська школа, 1973. — 151 с.
92. Елисеев А. В. 1937. Сталин против заговора «глобалистов» / Александр Елисеев. — М. : Яуза : Эксмо, 2009. — 320 с. — (1937. Большой террор).
93. Ермолаев И. «На братоубийственную бойню кронштадцы пойти не могли!..» / Иван Ермолаев // Кровавый маршал / [сост. Г. В. Смирнов]. — СПб. : КОРОНА принт, 1997. — С. 183–202.
94. Ефремов И. А. На краю Ойкумены : Повесть / И. А. Ефремов. — М. : А/О Издательство «Радуга», 1995. — 400 с. — (Серия «Большое приключение»).
95. Ефремов И. А. Туманность Андромеды / И. А. Ефремов. — М. : Молодая гвардия, 1958. — 368 с.
96. Жигулин А. В. Черные камни / Анатолий Владимирович Жигулин. — М. : Книжная палата, 1989. — 240 с.
97. Жуков В. А. Технология чуда / В. А. Жуков // ФЕНИД. — 1990. — Вып. 1: Гипотезы, суждения, версии, догадки. — С. 58–71.
98. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления / Маршал Советского Союза Г. К. Жуков. — М. : Издательство Агентства печати Новости, 1971. — 703 с.
99. Жукова Е. В. Российские государи. Их происхождение, интимная жизнь и политика : Сборник / Жукова Е. В. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. — 416 с. — (Серия «Исторические силуэты»).
100. Завтра референдум. Говорим Союзу — «да» // Советская Россия. — 1991. — 16 марта. — С. 1.
101. Замятин Е. И. Мы / Е. И. Замятин // Замятин Е. И. Сочинения / Е. И. Замятин. — М. : Книга, 1988. — С. 7–154.
102. Зверев А. В. Дорогие друзья [Электронный ресурс] / Андрей Вадимович Зверев // Одесская киностудия. Официальный сайт. — Режим доступа : <http://odessafilm.com.ua/index.php/home>.

103. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / Зиновьев А. А. — М. : Центр-полиграф, 2000. — 638 с.
104. Злотников Р. В. Царь Федор. Орел взмывает ввысь : Фантастический роман / Злотников Р. В. — М. : «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2010. — 379 с. — (Фантастическая история).
105. Злотников Р. В. Элита элит : Фантастический роман / Злотников Р. В. — М. : «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2009. — 376 с. — (Фантастический боевик; вып. 578).
106. Иванов Н. А Введение / Н. А. Иванов, Л. С. Васильев // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. — М. : Наука, Восточная лит., 1993. — С. 3—25.
107. Игнатов В. Легионеры примеряют штурмовки / В. Игнатов // Московская правда. — 1993. — 5 января. — С. 3.
108. Ильясов Я. Согдиана / Явдат Ильясов. — [4-е изд.] — Ташкент : Мехнат, 1985. — 688 с.
109. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире : [науч. издание] / В. Л. Иноземцев ; [ред. А. И. Антипов]. — М. : Academia — Наука, 1998. — 640 с.
110. Иноземцев В. Л. Пределы «догоняющего развития» / В. Л. Иноземцев. — М. : Экономика, 2000. — 295 с. — (Экономические проблемы на рубеже веков).
111. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : [учебное пособие для студентов вузов] / Иноземцев В. Л. — М : Логос, 2000. — 304 с.
112. Иностранное конституционное право / [Алебастрова И. А., Андреева Г. Н., Кашкин С. Ю. и др.]; под ред. В. В. Маклакова. — М. : Юрист, 1996. — 512 с.
113. История Востока : в 6 т. / [гл. ред. Р. Б. Рыбаков]. — М. : Восточная литература, 1995—2008. — Т. 1: Восток в древности / [отв. ред. В. А. Яковсон]. — 1997. — 688 с.
114. История новейшего времени стран Европы и Америки: 1918—1945 : учеб. пособие / [Белоусов Л. С., Григорьев Н. В., Смирнов В. П. и др.] ; под ред. Е. Ф. Язькова. — М. : Высшая школа, 1989. — 463 с.
115. Каганец І. В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / І. В. Каганець. — К. : А.С.К., 2004. — 336 с.
116. Каганець І. В. Фашизм чи солідаризм / І. Каганець // Перехід IV. — 2004. — № 12. — С. 77—87.
117. Кайынбаев М. Б. Международно-правовой статус глав государств : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право. Европейское право» / Мирланбек Бектенбекович Кайынбаев. — М., 2005. — 22 с.

118. Каку М. Физика будущего / Митио Каку ; [пер с англ. Н. Лисовой]. – [2-е изд.]. – М. : Альпина нон-фикшн, 2013. – 584 с.
119. Каку М. Физика невозможного / Митио Каку ; [пер с англ. Н. Лисовой]. – М. : Альпина нон-фикшн, 2009. – 456 с.
120. Калашников М. Будущее человечество / Максим Калашников, Игорь Бощенко. – М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. – 318 с. – (Великие противостояния).
121. Калашников М. Вперед в СССР-2 / Максим Калашников. – М. : Яуза, Эксмо, 2003. – 416 с. – (Великие противостояния).
122. Калашников М. Гнев орка / Максим Калашников, Юрий Крупнов. – М. : АСТ; Астрель, 2003. – 598 с. – (Великие противостояния: Америка против России).
123. Калашников М. Независимая Украина. Крах проекта / Максим Калашников, Сергей Бунтовский. – М. : ФОЛИО, 2009. – 413 с. – (Книга-расследование).
124. Калашников М. Новая опричнина, или Модернизация по-русски / Максим Калашников, Виталий Аверьянов, Андрей Фурсов. – М. : ФОЛИО, 2011. – 448 с.
125. Калашников М. Россия на дне. Есть ли у нас будущее? / Максим Калашников. – М. : Яуза-пресс, 2009. – 352 с.
126. Калашников М. Третий проект. Погружение: книга-расследование / Максим Калашников, Сергей Кугушев – М. : АСТ: Астрель, 2005. – 766 с. – (Книга-расследование).
127. Калашников М. Третий проект. Точка перехода: книга-расследование / Максим Калашников, Сергей Кугушев – М. : АСТ: Астрель, 2006. – 733 с. – (Книга-расследование).
128. Калашников М. Третий проект. Спецназ Всевышнего: книга-расследование / М. Калашников, С. Кугушев – М. : АСТ: Астрель, 2006. – 1134 с. – (Книга-расследование).
129. Калашников М. Цунами 2010-х годов / Максим Калашников. – М. : ФОЛИО, 2008. – 575 с.
130. Кан Г. Год 2000 / Г. Кан, А. Винер : [пер. с англ.] // Впереди XXI век: перспективі, прогнози, футурологи : Антология современной классической прогностики. 1952–1999 / [ред. И. В. Бестужев-Лада]. – М. : Academia, 2000. – С. 322–336.
131. Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант ; [пер. с нем. С. Я. Шейнман-Топштейн, Ц. Г. Арзаканьяна] // Кант И. Сочинения : в 8 т. – М. : Чоро, 1994–1994. – Т. 6. – 1994. – С. 224–543.
132. Каныгин Ю. М. Пояс мира (Украина – Казахстан: фундамент евразийского единства) / Каныгин Ю. М. – К. : МАУП, 2001. – 240 с.

133. Каныгин Ю. М. Путь ариев: Украина в контексте мировой цивилизации : Интеллектуальное эссе / Ю. М. Каныгин. — К. : Украина, 1998. — 479 с.
134. Каныгин Ю. М. Роковой XX век : Историко-публицистическое исследование / Ю. М. Каныгин. — К. : Кобза, 2005. — 576 с.
135. Каныгин Ю. М. Трезубец или крест? / Ю. М. Каныгин. — К. : Арий, 2011. — 173 с.
136. Квартал и его команда — 3 серия [Электронный ресурс] / Студия Квартал 95 Online // YouTube. — 2014. — 1 ноября. — Режим доступа : <http://www.youtube.com/watch?v=yMFXCbpatrI>.
137. Киреева Н. 7 принципов финского образования [Электронный ресурс] / AdMe.ru. — Режим доступа : <http://www.adme.ru/zhizn-nauka/7-principov-finskogo-obrazovaniya-838510/>.
138. Кілер Дж. Т. С. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів / Джон Т. С. Кілер // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії Наук.-практ. конф. (7 квітня — 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. — К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. — С. 96—119.
139. Клавелл Дж. Сёгун : роман в 3 кн. / Джеймс Клавелл ; [пер. с англ. Н. Ф. Еремина]. — М. : ЭРИКА, ОЛМА-ПРЕСС, КРОН-ПРЕСС, 1993—1994. — Кн. 1: Часть 1 и 2. — 1993. — 476 с. — (Бестселлеры Голливуда; т. 22).
140. Клинтон У. Дж. Моя жизнь / Уильям Джефферсон Клинтон ; [пер. с англ. А. Лисовский и др.]. — М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. — 1088 с.
141. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский // Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский; ред. В. Л. Янин. — М. : Мысль, 1987—1990. — Т. IV: Курс русской истории. Ч. IV. — 1989. — 398 с.
142. Книгопечатание [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. — Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Книгопечатание>.
143. Колесников Е. «Осторожно, карате!». Как в СССР запрещали японское боевое искусство [Электронный ресурс] / Евгений Колесников // Аргументы и Факты. — 2013. — 26 апреля — Режим доступа : <http://www.spb.aif.ru/sport/136280>.
144. Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР / [Анашкин Г. З., Здравомыслов Б. В., Куринов Б. А. и др.] ; под ред. Ю. Д. Северина. — М. : Юридическая литература, 1984. — 528 с.
145. Констан де Ребек Б. А. Курс конституционной политики / Бенджамен Анри Констан де Ребек ; [пер. с фр. И. Ф. Мачина] // Антология ми-

- ровой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. – Т. 3: Европа. Америка: XVII–XX вв. – 1999. – С. 383–387. – (Национальный общественно-научный фонд).
146. Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 1: Западная Азия. – 2010. – 544 с.
147. Конституции зарубежных стран : сб. конституций / [сост. В. Н. Дубровин]. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 447 с.
148. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик от 07 октября 1977 г. : состоянием на 01 декабря 1988 г. – М. : Известия Советов народных депутатов СССР, 1988. – 64 с.
149. Конституції зарубіжних країн : навч. посібник / [авт.-упоряд.: В. О. Сergyоїн, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; ред. В. О. Сergyоїн]. – Харків : ФІНН, 2009. – 664 с.
150. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / [упоряд. І. О. Кресіна ; ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.
151. Конституційний процес в Україні та світовий досвід конституціоналізму : монографія / [Батанов О. В., Скрипнюк О. В., Сухонос В. В. та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученка та Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2014. – 262 с.
152. Конституція України : за станом на 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
153. Конституція України: Проект [Електронний ресурс] / Західна аналітична група, Главред. – Режим доступу : <http://zgroup.com.ua/print.php?articleid=185>.
154. Контроль [Електронний ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8C>.
155. Кооперативы в СССР [Электронный ресурс] // Википедия : свободная энциклопедии. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Кооперативы_в_СССР.
156. Корецкий Д. Разящий удар : повесть / Данил Корецкий. – М. : ЭКСМО, 1996. – 336 с. – (Серия «Русский бестселлер»).
157. Кормич Л. І. Історія України. Підручник / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – К. : Алерта, 2004. – 407 с.
158. Корныш Э. Проблемы 90-х / Э. Корныш // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи : Антология современной классической прогностики. 1952–1999 / [ред. И. В. Бестужев-Лада]. – М. : Academia, 2000. – С. 59–72.
159. Коровкин Ф. П. История древнего мира : учебник для V класса / Фёдор Петрович Коровкин. – М. : Просвещение, 1982. – 288 с.

160. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. — М. : Эксмо, 2005. — 1024 с.
161. Костроменко В. Очерки истории Одесской киностудии. Факты, документы, воспоминания и байки : в 2 кн. / Вадим Костроменко. — Одесса : Друг Південь, 2010—2011. — Кн. 1. — 2010. — 128 с.
162. Костроменко В. Очерки истории Одесской киностудии. Факты, документы, воспоминания и байки : в 2 кн. / Вадим Костроменко. — Одесса : Друг Південь, 2010—2011. — Кн. 2. — 2011. — 206 с.
163. Коул А. Конец империи : Роман / Коул А., Банч К. ; [пер. с англ. В. Гольдича, И. Оганесовой]. — М. : АСТ, 2001. — 590 с. — (Золотая библиотека фантастики).
164. Кошулинський Р. Ми маємо розірвати наші стосунки з Росією — віцепікер парламенту [Електронний ресурс]: [інтерв'ю із заступником голови Верховної Ради України Русланом Кошулинським] / спілкувалася Інна Кузнецова // Радіо Свобода. — 2014. — 30 серпня. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26557833.html>.
165. Красницкий Е. Отрок. Внук сотника : фантастический роман / Евгений Красницкий. — М. : Издательство АЛЬФА-КНИГА, 2008. — 378 с. — (Фантастический боевик; вып. 546).
166. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. — К. : ARC-UKRAINE, 1996. — 793 с.
167. Кривошея Т. И. Социальное государство: его функции в условиях глобализации / Т. И. Кривошея // Вісник Одеського Національного Університету. — 2003. — Том 8. — Вип. 9. — С. 161—166.
168. Кристофер М. Логистика и конкурентная стратегия [Электронный ресурс] / Мартин Кристофер // Кристофер М. Логистика и управление цепочками поставок / Мартин Кристофер ; [пер. з англ. В. Кузин]. — СПб. : Питер, 2004. — 320 с. — (Серия «Теория и практика менеджмента»). — Режим доступа : <http://www.kph.npu.edu.ua/!e-book/tpft/data/WOLG%20%23%202/bookchap/978594723168.html>.
169. Кропоткин П. А. Современная наука и анархизм / Петр Алексеевич Кропоткин // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю. Семигин и др. ; ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (председатель) и др.]. — М. : Мысль, 1997—1997. — Т. IV: Политическая мысль в России: вторая половина XIX—XX в. — 1997. — С. 191—196.
170. Кулланда С. В. Древнеяванское государство и проблема «деспотизма» в ранних обществах / С. В. Кулланда // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. — М. : Наука, Восточная лит., 1993. — С. 381—390.
171. Куприн А. И. Ленин. Моментальная фотография [Электронный ресурс] / Александр Иванович Куприн // Голос оттуда. — М. : Согласие, 1999. — Режим доступа : http://lib.ru/LITRA/KUPRIN/r_lenin.txt.

172. Кучеренко В. А. Низшая раса / Владимир Кучеренко. — М. : Яуза : Эксмо, 2009. — 512 с. — (Исторические расследования).
173. Кучма Л. Украина — не Россия / Леонид Кучма. — М. : Время, 2003. — 560 с. — (На укр. языке).
174. Лазаревич А. Советия [Электронный ресурс] / Технокосм: Научно-техническая фантастика и футурология Александра Лазаревича. — Режим доступа : http://technocosm.narod.ru/k2f/Sovietia_10.htm.
175. Ланда В. Торсионное поле — панацея или проклятие? [Электронный ресурс] / Виль Ланда, Наталия Глазкова // Аномалия. — 1998 — № 15 (170). — Режим доступа : <http://www.pressa.spb.ru/newspapers/anomal/arts/anomal-170-art-25.html>.
176. Лей В. Арнольд / Венди Лей ; [пер. с англ. О. В. Лазинского]. — М. : Лайф, 1992. — 240 с.
177. Лемак В. Конституционная реформа: очертить предмет дискуссии / В. Лемак // Зеркало недели. — 2008. — № 21. — С. 3.
178. Ленин В. И. Беседа с А. В. Луначарским / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. — 5-е изд. — М. : Издательство политической литературы, 1965—1975. — Т. 44. — 1970 — С. 579.
179. Ленин В. И. Доклад о внешней и внутренней политике Совета Народных Комиссаров. Краткий газетный отчет / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. — [5-е изд.]. — М. : Издательство политической литературы, 1960—1981. — Т. 38: март — июль 1919. — 1969. — С. 1—7. — (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
180. Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма (Популярный очерк) / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. — [5-е изд.]. — М. : Издательство политической литературы, 1960—1981. — Т. 38: август 1915 — июль 1916. — 1969. — С. 299—426. — (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
181. Ленин В. И. набросок плана научно-технических работ / В. И. Ленин / Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. — [5-е изд.]. — М. : Издательство политической литературы, 1960—1981. — Т. 36: март — июль 1918. — 1969. — С. 228—231. — (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
182. Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. — [5-е изд.]. — М. : Издательство политической литературы, 1960—1981. — Т. 45: март 1922 — март 1923. — 1970. — 729 с. — (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
183. Ли Куан Ю. Сингапурская история: 1965 — 2000 гг.: из третьего мира — в первый / Ли Куан Ю ; [пер. с англ. А. В. Бонь]. — М. : МГИМО-Университет, 2010. — 657 с. — (Приложение к «Вестнику МГИМО-Университета»).

184. Либертарианство [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. — Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Либертарианство>.
185. Лок Джон. Два трактата про врядування / Джон Лок ; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець]. — К. : Основи, 2001. — 265 с.
186. Лотоцький А. Л. Історія України для дітей / А. Л. Лотоцький. — Львів : Фенікс, 1990. — 239 с. — (Книгозбірня «Просвіти»; число 2).
187. Львов В. Классификация технологий [Электронный ресурс] / Первый российский сайт сериала «Вавилон 5». — Режим доступа : <http://www.babylon5.ru/Galtech.htm>.
188. Мазепа І. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваляями... Промова до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 р. / Гетьман Іван Мазепа // Вивід прав України / [Грушевський М., Франко І., Костомаров М. та ін.] ; ред. М. П. Парцей. — Львів : МП «Слово», 1991. — С. 42–44.
189. Мазуров И. Фашизм как форма тоталитаризма / И. Мазуров // Общественные науки и современность. — 1993. — № 5. — С. 39–52.
190. Малахов А. Коронованные особо / Александр Малахов // Коммерсантъ. — 2005. — № 13. — С. 1, 16.
191. Малинецкий Г. Г. Модернизация — курс на VI технологический уклад / Г. Г. Малинецкий // Малинецкий Г. Г. Проектирование будущего и модернизация России / Г. Г. Малинецкий // Препринты ИПМ им. М. В. Келдыша. — 2010. — № 41. — 32 с.
192. Малишко М. І. Конституція Української Народної Республіки (України — Україні — Русинії). Альтернативний і перспективний народний варіант: Проект / Малишко М. І. — К. : Інститут правознавства УАН, 2003. — 24 с.
193. Малік В. К. Таємний посол : Роман : у 2 т. / Володимир Кирилович Малік. — К. : Дніпро, 1986 — 1986. — Т. 1: Посол Урус-шайтана; Фірман султана. — 1986. — 440 с.
194. Малік В. К. Таємний посол : Роман : у 2 т. / Володимир Кирилович Малік. — К. : Дніпро, 1986 — 1986. — Т. 2: Чорний вершник; Шовковий шнурок. — 1986. — 492 с.
195. Мальцева А. У русской литературы закончился срок годности : [интервью с публицистом Александром Невзоровым] / Анастасия Мальцева // Сноб, блог Александра Невзорова. — 2014. — 29 мая. — Режим доступа : <http://www.snob.ru/profile/20736/blog/76791>.
196. Мануильский Д. З. Письмо И. В. Сталину / Д. З. Мануильский // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 193–195.
197. Маркарян К. В. Общая теория постиндустриального государства / К. В. Маркарян. — М. : Эдиториал УРСС, 2002. — 352 с.

198. Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич; ред. Ю. С. Шемшученко. — К. : Ін Юре, 2003. — 664 с.
199. Марковський В. Я. Правовий статус української мови в Австро-Угорській імперії / В. Я. Марковський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — Вип. 1. — С. 48–61.
200. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии : в 3 кн. / Карл Маркс, Фридрих Энгельс ; [пер. с нем. под ред. И. И. Скворцова-Степанова] // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — [2-е изд.]. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1955–1981. — Т. 23: Книга первая: Процесс производства капитала. — 1960. — 680 с.
201. Мартынов Г. С. Каллисто : Научно-фантастический роман для среднего и старшего возраста / Георгий Сергеевич Мартынов. — Л. : Государственное издательство детской литературы, 1962. — 541 с. — (Библиотека приключений и научной фантастики).
202. Марчук Є. К. Україна: нова парадигма поступу : Аналітичне дослідження / Є. К. Марчук. — К. : Аваллон, 2001. — 216 с.
203. Матвейчев О. Суверенитет духа / Олег Матвейчев. — М. : Эксмо, 2009. — 448 с.
204. Материалы XXII съезда Коммунистической партии Советского Союза (Москва, 17 – 31 октября 1961 г.). — М. : Госполитиздат, 1961. — 464 с.
205. Материалы XXIV съезда Коммунистической партии Советского Союза (Москва, 30 марта – 9 апреля 1971 г.). — М. : Политиздат, 1971. — 320 с.
206. Махно Н. Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918 года) / Н. Махно // Московский комсомолец. — 1990. — № 56. — С. 3.
207. Медведев Д. А. Конвергенция технологий – новая детерминанта развития общества / Данила Андреевич Медведев // Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / [отв. ред. Валерия Прайд, А. В. Коротаев]. — М. : Издательство ЛКИ, 2008. — С. 46–84.
208. Медведчук В. В. Громадянське суспільство: Український вимір : монографія / В. В. Медведчук. — К. : Логос, 2012. — 568 с.
209. Международно-правовой статус Косова [Электронный ресурс] / Википедия : свободная энциклопедии. — Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Международно-правовой_статус_Косова.
210. Мелюхин И. С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития / И. С. Мелюхин. — М. : Изд-во МГУ, 1999. — 208 с. — (21 век: информация и общество).
211. Меркель выступает за децентрализацию власти на Украине [Электронный ресурс] / Euronews (на русском) // YouTube. — 2014. — 23 августа. — Режим доступа : <http://www.youtube.com/watch?v=S3pXf8hqsPA>.

212. Меркулов В. Одной нефтью жить нельзя [интервью с экспертом Владимиром Меркуловым] / беседовал Михаил Буров // Куранты. — 1991. — 26 июня. — С. 6.
213. Мигранян А. Гражданское общество / Андраник Мигранян // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. — М. : Прогресс, 1989. — С. 446—448.
214. Милютин В. П. Страницы из дневника о Ленине / В. П. Милютин // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине : в 10 т. / [ред. М. П. Мчедлов, А. П. Поляков, А. М. Совокин]. — М. : Издательство Политической литературы, 1989—1991. — Т. 5 / [сост. Р. З. Юницкая]. — 1990. — С. 22—27. — (Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
215. Мир без границ [Электронный ресурс] / Республиканское общественное объединение «Родители и учителя — за возрождение православного образования. — Режим доступа : <http://orthoobraz.by/content/1/658/1.%20%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F...%20%D0%B8%20%D0%B3%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BC.doc>.
216. Мирошникова В. В. 100 знаменитых политиков / Мирошникова В. В., Мирошникова Д. С. — Х. : Фолио, 2004. — 511 с.
217. Митяев А. В. Книга будущих командиров / Анатолий Васильевич Митяев. — М. : Молодая гвардия, 1970. — 304 с.
218. Митяев А. В. Книга майбутніх адміралів : нариси / Анатолій Васильович Митяєв ; [пер. з рос. М. Я. Видиш]. — К. : Веселка, 1983. — 335 с.
219. Мифы народов мира / [сост.: В. И. Коровин, В. Я. Коровина, Е. С. Абелюк]. — [3-е изд., испр. и доп.]. — М. : Росткнига, 1999. — 480 с.
220. Моисеева Л. А. История цивилизаций : [курс лекций] / Моисеева Л. А. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. — 416 с. — (Серия «Учебники, учебные пособия»).
221. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / [пер. с франц. ; ред. М. П. Баскин]. — М. : Ин-т философии АН СССР, 1955. — С. 159—730.
222. Мороз И. Предводитель неизвестной войны / И. Мороз // Аргументы и факты. — 1990. — № 37. — С. 6—7.
223. Морозова Н. На летающей тарелке... в коммунизм / Наталья Морозова // Правда. — 1991. — 2 января. — С. 1, 3.
224. Мы живем под контролем? // ФЕНИД. — 1990. — Вып. 2: НЛО: за и против. — Сборник 1: Исторический ракурс. — С. 21—29.
225. Надточеев В. «Тройка», «семерка», Сталин / Валерий Надточеев // Неделя. — 1989. — № 1 (1501). — С. 14—15.
226. Национальный музей естественной истории [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. — Режим доступа : <https://>

- gu.wikipedia.org/wiki/Национальный_музей_естественной_истории_(Вашингтон).
227. Нергеш Я. Поле битвы – стол переговоров / Янош Нергеш; [пер. з венг.]. – М. : Международные отношения, 1989. – 264 с.
228. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921 : Документы и материалы // Крестьянская революция в России. 1902 – 1922 гг. : Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – 1000 с.
229. Никита Сергеевич Хрущёв: Материалы к биографии / [сост. Ю. В. Аксютин]. – М. : Политиздат, 1989. – 367 с.
230. Никитин А. Как я стал «последней жертвой» перемен : [интервью с участником дискуссии с И. Сталиным экономистом Л. Ярошенко] / беседовал А. Никитин // Правда. – 1989. – 29 сентября. – С. 3.
231. Никитин Ю. А. Фарамунд : Фантастический роман / Никитин Ю. А. – М. : ЗАО Центрполиграф, 1999. – 522 с. – (Классическая б-ка приключений и научной фантастики).
232. Николай II [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Николай_II.
233. Никонов А. П. Апгрейд обезьяны. Большая история маленькой сингулярности / А. П. Никонов. – М. : ЭНАС ; СПб. : Питер, 2008. – 480 с. – (Точка зрения).
234. Новий Завіт // Святе письмо Старого і Нового Завіту : повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами (за дозволом Церковної Влади). – Ukrainian Bible 63 DC United Bible Societies 1991. – 60 М. – С. 1–324.
235. Новини [Електронний ресурс] / Національна кіностудія імені О. Довженка. – Режим доступу : <http://www.dovzhenkofilm.com>.
236. О выборах народных депутатов СССР : Закон Союза Советских Социалистических Республик от 1 декабря 1988 года // Ведомости ВС СССР. – 1988. – № 49. – ст. 729.
237. О государственном предприятии (объединении) : Закон СССР № 7284-XI от 30 июня 1987 г. – М. : Издательство «Известия Советов народных депутатов СССР», 1987. – 64 с.
238. О Киностудии [Электронный ресурс] / Одесская киностудия. Официальный сайт. – Режим доступа : <http://odessafilm.com.ua/index.php/home/o-kinostudii>.
239. О кооперации в СССР : Закон СССР № 8999-XI от 26 мая 1988 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1988. – № 22. – Ст. 355.
240. О мерах государственной поддержки музыкального искусства : Указ Президента Российской Федерации № 1473 от 31 декабря 2002 года [Электронный ресурс] / Официальный интернет-портал правовой ин-

- формации. — Режим доступа : <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102080617&backlink=1&&nd=102079344>.
241. О партийности лиц, проходивших по делу так называемого «антисоветского правотроцкистского блока» : Записка Комитета партийного контроля при ЦК КПСС и Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС — 1989. — № 5. — С. 69—85.
242. О предприятиях в СССР : Закон СССР № 1529-1 от 4 июня 1990 г. // Новые законы СССР : сб. законов, принятых Верховным Советом СССР. — М. : Юридическая литература, 1990. — Вип. 2. — С. 132—155.
243. О собственности в СССР : Закон СССР № 1305-1 от 6 марта 1990 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1990. — № 11. — Ст. 164.
244. Об индивидуальной трудовой деятельности : Закон СССР № 6050-XI от 19 ноября 1986 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1986. — № 47. — Ст. 964.
245. Об инновационном центре «Сколково». Федеральный закон Российской Федерации № 244-ФЗ от 28 сентября 2010 г. // Российская газета. — 2010. — 30 сентября. — С. 13.
246. Об общих началах предпринимательства граждан в СССР : Закон СССР № 2079-1 от 2 апреля 1991 г. // Новые законы СССР : сб. законов, принятых Верховным Советом СССР. — М. : Юридическая литература, 1991. — Вип. 4. — С. 165—171.
247. Об уничтожении гетманства : Указ от 10 ноября 1764 г. // Белявский М. Т. Хрестоматия по истории СССР XVIII века : Учебное пособие / Белявский М. Т., Павленко Н. И.; ред. Л. Г. Безкровный, Б. Б. Кафегауз. — М. : Соцэкгиз, 1963. — С. 642—643.
248. Об усилении ответственности за спекуляцию, незаконную торговую деятельность и за злоупотребления в торговле : Закон СССР № 1767-1 от 31 октября 1990 г. // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. — 1990. — № 45. — Ст. 953.
249. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР : Закон СССР от 14 марта 1990 г. // Московская правда. — 1990. — 18 марта. — С. 3.
250. Общая теория права и государства : учебник / [Афанасьев В. С., Герасимов А. П., Гойман В. И. и др.] ; под ред. В. В. Лазарева. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Юристъ, 1996. — 472 с.
251. Озерецька О. Олімпійські ігри : [повість] / Олена Озерецька ; [пер. з рос. Н. Майстренко]. — К. : Веселка, 1979. — 80 с.
252. Они разбирались во всем. И в валентности тоже // Российская газета. — 1990. — № 170 (506). — С. 2.
253. Ориу М. Основы публичного права / М. Ориу ; предисл. Е. Пашуканиса ; [пер. с фр. под ред. Е. Пашуканиса и Н. Челябинова]. — М. : Изд-во Ком. Акад., 1929. — 783 с.

254. Основные направления стабилизации народного хозяйства и перехода к рыночной экономике. Одобрены Верховным Советом СССР 19 октября 1990 г. — М. : Политиздат, 1990. — 64 с.
255. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик об аренде. Приняты Верховным Советом СССР 23 ноября 1989 г. № 810-1 // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. — 1989. — № 25. — Ст. 481.
256. Отречение Николая II [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. — Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Отречение_Николая_II.
257. Панарин А. С. Политология. Западная и Восточная традиции : [учебник для вузов] / Панарин А. С. — М. : Книжный дом «Университет», 2000. — 320 с.
258. Панкеева О. П. Пересекая границы : Фантастический роман / Оксана Петровна Панкеева. — М. : АРМАДА: «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2005. — 410 с. — (Магия фэнтези).
259. Панкеева О. П. Люди и призраки : Фантастический роман / Оксана Петровна Панкеева. — М. : АРМАДА: «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2005. — 440 с.
260. Панкеева О. П. Путь, выбирающий нас : Фантастический роман / Оксана Петровна Панкеева. — М. : АРМАДА: «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2007. — 474 с. — (Магия фэнтези).
261. Панков А. Мои старые очерки о Германии и странах Европы. Города, развлечения, семейный отдых. Рассказы от первого, моего лица [Электронный ресурс] / Андрей Панков. — Режим доступа : <http://www.apankov.com/Ocherk/default.aspx?ALBUMID=ch11¤tPage=1&ocherk=DE1>.
262. Панфилов О. Кадилом по кумполу. «Ответка» патриарху Кириллу [Электронный ресурс] / Олег Панфилов // Новое время. — 2015. — 30 мая. — Режим доступа : <http://nv.ua/opinion/panfilov/kadilom-po-kumpolu-otvetka-patriarhu-kirillu-51188.html>.
263. Папа Григорий VII. Dictatus Papae / Папа Григорий VII // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. — М. : Мысль, 1999—1999. — (Национальный общественно-научный фонд). — Т. 2: Европа: V—XVII вв. — 1999. — С. 236—237.
264. Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. В. Папакін. — К. : б/в, 2003. — 282 с.
265. Пекин. 04 июня 1989 г. // Аргументы и факты. — 1989. — № 23. — С. 7.
266. Переслегин С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске / Переслегин С. Б. — М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2005. — 619 с. — (Philosophy).

267. Переход к рынку : Концепция и Программа / [С. Шаталин, Н. Петраков, Г. Явлинский и др.]. — М. : Архангельское, 1990. — 239 с.
268. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. — [Вид. 3-є, випр. і доп.]. — Х. : ВД «ШКОЛА», 2010. — 624 с.
269. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Генри Пикер ; [пер. с нем. И. В. Розанова]. — Смоленск. : Русич, 1998. — 496 с. — («Тирания»).
270. Плутарх. Солон / Плутарх ; [пер. с древнегреч. С. И. Соболевского] // Плутарх. Сравнительные жизнеописания : в 3 т. / Плутарх ; [изд. подг. С. П. Маркиш и С. И. Соболевский]. — М. : Наука, 1961—1964. — Т. 1. — 1961. — С. 102—126. — (Литературные памятники; т. 73).
271. Побег из «империи зла»: массовая эмиграция россиян [Электронный ресурс] / Телеканал ICTV. Гражданская оборона. 02.12 // YouTube. — 2014. — 2 декабря. — Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=TiNdJXMTz4g&list=PLcuUJyZ18lhFzSegHGyL4bFzS2OXBFB2y&index=4>.
272. Погорілко В. Ф. Функції Української держави та їх правові основи / В. Ф. Погорілко // Бюлетень міністерства юстиції України. — 2004. — № 1. — С. 9—17.
273. Податковий кодекс України : за станом на 2 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 13—14., № 15—16, № 17. — Ст. 112.
274. Поляков С. И. К вопросу о происхождении дипломатических должностей: от Древнерусского государства до Российской империи периода Петра I / С. И. Поляков // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск : у 2 т. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003—2003. — Т. 1. — 2003. — С. 205—210.
275. Пометун О. І. Всесвітня історія. Історія України : підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. І. Пометун, П. В. Мороз, Ю. Б. Малієнко. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2014. — 256 с.
276. «Поплавского на нары!», — на Одесской трассе протестовали против подкупа избирателей «поющим ректором». Видео [Электронный ресурс] / Политика Украины // Цензор.НЕТ. — 2014. — 20 октября. — Режим доступа : http://censor.net.ua/video_news/307937/poplavskogo_na_nary_na_odesskoyi_trasse_protestovali_protiv_podkupa_i_zbirateley_poyuschim_rektorom.
277. Порошенко заявив перед європейськими лідерами, що Україна захищає кордони Європи [Електронний ресурс] / УНІАН, Політика. — Режим доступа : <http://www.unian.ua/politics/957304-poroshenko-zayaviv-pered-evropeyskimi-liderami-scho-ukrajina-zahischaе-kordoni-evropi.html> (30.08.2014).
278. Порошенко распорядился запустить 3G в Украине [Электронный ресурс] / ЛІГАБізнесІнформ. — Режим доступа : <http://biz.liga.net/all/>

- telekom/novosti/2797707-poroshenko-rasporyadilsya-zapustit-3g-v-ukraine-.htm (23.07.2014). — Загл. с экрана.
279. Посещение Хрущёвым выставки авангардистов [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. — Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Посещение_Хрущёвым_выставки_авангардистов.
280. Правознавство : навчальний посібник / [Чернадчук В. Д., Лук'янець Д. М., Сухонос В. В. та ін.] ; за ред. В. В. Сухоноса (мол.). — Суми. : ВТД «Університетська книга», 2005. — 909 с.
281. Прайд В. Интеллект как фактор эволюционного процесса / Валерия Прайд // Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / [отв. ред. Валерия Прайд, А. В. Коротаев]. — М. : Издательство ЛКИ, 2008. — С. 16–30.
282. Президент увів у дію рішення РНБО щодо звернення до ООН та ЄС про направлення миротворців в Україну [Електронний ресурс] / Президент України Петро Порошенко. Офіційне інтернет-представництво. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/prezident-uvivu-diyu-rishennya-rnbo-shodo-zvernennya-do-oon-34847>.
283. Про внесення змін до Конституції України : Закон України № 2222 від 08 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 2. — Ст. 44.
284. Про забезпечення умов для впровадження системи рухомого (мобільного) зв'язку четвертого покоління : Указ Президента України від 21 липня 2015 р. № 445/2015 [Електронний ресурс] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/4452015-19277>.
285. Про забезпечення умов для впровадження сучасних телекомунікаційних технологій : Указ Президента України від 23 липня 2014 р. № 613/2014 [Електронний ресурс] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/17917.html>.
286. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України № 317-VIII від 09 квітня 2015 р. // Офіційний вісник України. — 2015. — № 40. — Ст. 1181.
287. Про культуру : Закон України № 2778-VI від 14 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 24. — Ст. 168.
288. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов [Варламова Н. В., Соколова Н. С., Четвернин В. А. и др.] ; под ред. В. С. Нерсесянца. — М. : НОРМА — ИНФРА-М, 1999. — 832 с.
289. Программа Российской социал-демократической рабочей партии. Принята на II съезде партии (17 июля — 10 августа 1903 г.) // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта

- Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. – Т. 5: Россия: конец XIX–XX вв. – 1999. – С. 177–179. – (Национальный общественно-научный фонд).
290. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України»: На всенародне обговорення. – К. : Преса України, 2003. – 80 с. – («За-кони України»).
291. Прокопович Ф. Правда воли монаршей во определении наследника державы своей / Феофан Прокопович // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. – Т. 4: Россия: XI–XIX вв. – 1999. – С. 312–316. – (Национальный общественно-научный фонд).
292. Путин: Мы бы победили в Великой Отечественной войне и без Украины. (Добавлено ВИДЕО) [Электронный ресурс] // Цензор.НЕТ. – 2010. – 16 декабря. – Режим доступа : http://censor.net.ua/video_news/146646/putin_my_by_pobedili_v_velikoyi_otechestvennoyi_voyine_i_bez_ukrainy_dobavleno_video.
293. Путч. Хроника тревожных дней / [сост.: А. Виноградов и Г. Павловский]. – М. : Прогресс, 1991. – 288 с.
294. Раковский Х. Г. Замечания по проекту резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками от 28 сентября 1922 года / Х. Г. Раковский // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 209–213.
295. Раковский Х. Г. Письмо к Д. З. Мануильскому / Х. Г. Раковский // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 213.
296. Рамочное соглашение между Европейским сообществом и Европейским космическим агентством // Космическое законодательство стран мира : Тематическое собрание (на русском и английском языках) : в 4 т. / [Отв. ред. Н. Р. Малышева и Ю. С. Шемшученко]. – К. : Атика-Н, 2001–2006. – Т. 4: Европейская космическая политика / [Сост. И. П. Андрушко, Н. Д. Красилич, С. В. Кузнецова]. – 2006. – С. 196–200.
297. Репков Э. Саксонское зеркало / Эйке фон Репков ; [пер. с нем. и лат. Л. И. Дембо] // Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования / [отв. ред. В. М. Корецкий]. – М. : Наука, 1985. – 272 с.
298. Речкалов А. П. Кто ты, Русь: первые времена и первых князей вспоминая... / Александр Павлович Речкалов — К. : Книга, 2007. – 304 с.
299. Речкалов А. П. Русь: путь к Украине. Украинские земли в составе Польши и Литвы : в 2 кн. / Александр Павлович Речкалов. – К. : Книга, 2014. – Кн. 1. – 2014. – 568 с.
300. Речкалов А. П. Русь: путь к Украине. Украинские земли в составе Польши и Литвы : в 2 кн. / Александр Павлович Речкалов. – К. : ФОП Стебеляк О. М., 2012. – Кн. 2. Ч. 1: Великий раскол. – 424 с.
301. Ришельё А.-Ж. Политическое завещание, или Принципы управления государством / Арман-Жан дю Плесси, кардинал-герцог де Ришельё;

- [пер. с франц. Л. А. Сифуровой ; ред. Л. Л. Головина]. – М. : Ладомир, 2008. – 496 с.
302. Россия и тихоокеанство. Беседа небополитика Андрея Деятова и экономиста Александра Айвазова [Электронный ресурс] / Перемены. Толстый веб-журнал. – 2013. – 7 января. – Режим доступа : <http://www.peremeny.ru/books/osminog/6938>.
303. Россияне не понимают украинского языка во время прослушки [Электронный ресурс] / don_katalan // LiveJournal. – 2014. – 16 октября. – Режим доступа : <http://uainfo.org/blogosphere/obshestvo/418307-.html>.
304. Россіхін В. В. Біотехнологія: вступ у науку майбутнього / Василь В'ячеславович Россіхін. – Х. : Калорит, 2005. – 288 с. – (рос. мовою).
305. Рыбаков А. Н. Кортик : повесть / А. Н. Рыбаков ; Рис. А. Тамбовкина. – М. : Детская литература, 1981. – 190 с.
306. Рыбалкина М. Нанотехнологии для всех. Большое – в малом. – С. 11. [Электронный ресурс] / Nanotechnology News Network. – Режим доступа : <http://www.nanonewsnet.ru/files/users/ul/download-book.png>.
307. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование / Савченко В. А. – Харьков : Фолио, М. : АСТ, 2000. – 368 с. – (Жизнь знаменитых людей).
308. Саидов А. Х. Зороастрийское право в контексте религиозно-правовый учений древней и раннесредневековой Центральной Азии / А. Х. Саидов, Е. В. Абдуллаев // Государство и право. – 2000. – № 7. – С. 93–107.
309. Самарский А. О концепции технологических укладов и о некоторых перспективах капитализма [Электронный ресурс] / Андрей Самарский // Эконометрика. – 2009. – 26 октября. – Режим доступа : <http://subscribe.ru/archive/science.humanity.econometrika/200910/26050529.html>.
310. Самойленко А. Алма-Ата. Декабрь 1986-го. Тогда и теперь. Хроника одного расследования / Александр Самойленко, Владислав Янелис // Литературная газета. – 1989. – 20 декабря. – С. 14.
311. Сацков Н. Я. Разрушающая и созидаящая роль идеи к Третьему Тысячелетию Христовой Эры / Сацков Н. Я. – К. : Ин-т праксеологии, 1995. – 902 с.
312. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР : в 2 т. / [ред.: В. И. Васильев, Р. Н. Владимирцев, Л. П. Грачев и др.]. – М. : Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968–1968. – Т. 1: Введение. Акты первых лет Советской власти. Разделы 1–9. – 1968. – 751 с.
313. Светоний. Жизнь двенадцати цезарей / Гай Светоний Транквилл ; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; изд. подг. М. Л. Гаспаров и Е. И. Штаерман]. – М. : Наука, 1964. – 375 с. – (Литературные памятники; т. 106).

314. Семенов Ю. Ненаписанные романы. Новеллы / Юлиан Семенов // Семенов Ю. Ненаписанные романы. Отчаяние / Юлиан Семенов. — М. : ДЭМ, 1989. — С. 5—202.
315. Сизов А. Битва при Каррах: передвижной парфянский арсенал [Электронный ресурс] / Алексей Сизов // ЖУРНАЛ ЖЖ. — 2013. — 4 мая. — Режим доступа : <http://artofwars.livejournal.com/5090.html>.
316. Сизов А. Битва при Херонее: новые легионы [Электронный ресурс] / Алексей Сизов // ЖУРНАЛ ЖЖ. — 2013. — 1 мая. — Режим доступа : <http://artofwars.livejournal.com/5090.html>.
317. Сизов А. Граник: обновленная фаланга в действии [Электронный ресурс] / Алексей Сизов // ЖУРНАЛ ЖЖ. — 2013. — 10 апреля. — Режим доступа : <http://artofwars.livejournal.com/3355.html>.
318. Сильверберг Р. Замок лорда Валентина : Фантастический роман / Р. Сильверберг ; [пер. с англ. М. Коркин]. — СПб. : Агентство «СФИНС СПб», М. : Объединение «ВКМЦ», 1993. — 512 с.
319. Скібінські М. В ефірі Еспресо.TV : [інтерв'ю з підприємцем та партнером у венчурній компанії Andreessen Horowitz в США (Каліфорнія) Максом Скібінські. Частина 3] [Електронний ресурс] / спілкувався Андрій Сусленко // YouTube. — 2014. — 30 серпня. — Режим доступу : <http://www.youtube.com/watch?v=OWZ1jYMIuM>.
320. Скоропадский П. Воспоминания. Конец 1917 года по декабрь 1918 года / П. Скоропадский. — Киев — Филадельфия : б/изд-ва, 1995. — 494 с.
321. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права : академічне видання / О. В. Скрипнюк. — Х. : Право, 2009. — 468 с.
322. Скрипнюк О. В. Соціальна держава / Скрипнюк О. В. // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998—2004. — Т. 5: П—С. — 2003. — С. 552—553.
323. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : [монографія] / Скрипнюк О. В. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — 600 с.
324. Смирнитский С. А. Древневосточная деспотия [Электронный ресурс] / Журнал «Самиздат»: С. — Режим доступа : http://zhurnal.lib.ru/s/smirnitskij_s_a/history3.shtml - 06.06.2001г. - Загл. с экрана.
325. Соловьев В. Михаил Горбачев: путь наверх (из книги «Кремлевские заговоры») [Электронный ресурс] / В. Соловьев, Е. Клепикова. — Режим доступа : <http://www.litmir.info/br/?b=84295&p=6>.
326. Соловьева Н. Е. Особенности налоговой системы Федеративной Республики Германия / Н. Е. Соловьева, Д. С. Лисицкий // Экономика и современный менеджмент: теория и практика: сборник статей по материалам XXIX международной научно-практической конференции

- «Экономика и современный менеджмент: теория и практика» (г. Новосибирск, 11 сентября 2013 г.) [Электронный ресурс] / Научно-практические конференции ученых и студентов с дистанционным участием. Коллективные монографии. – Режим доступа : <http://sibac.info/sibac.info/2009-07-01-10-21-16/10178->.
327. Союзный договор : Проект // Правда. – 1990. – 24 ноября. – С. 3.
328. Список миллиардеров по версии журнала Forbes за 2013 год [Электронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : [https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_миллиардеров_\(2013\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_миллиардеров_(2013)).
329. Сталин И. В. Вопрос об объединении независимых национальных республик / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения : в 18 т. / И. В. Сталин. – М.–Тверь, 1946–2004. – Т. 5: 1921–1923 гг. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы 1947. – С. 138–144.
330. Сталин И. В. Проект резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками / И. В. Сталин // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 192–193.
331. Сталин И. В. Речь в Кремлевском дворце на выпуске академиков Красной Армии 4 мая 1935 г. / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения : в 18 т. / И. В. Сталин. – М.–Тверь, 1946–2004. – Т. 14: 1934–1940 гг. – М. : Издательство “Писатель”, 1997. – С. 58–63.
332. Статті Богдана Хмельницького та жалувані грамоти від 27 березня 1654 р. // Історія Української конституції / [упоряд.: А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко]. – К. : Право, 1997. – С. 16–23.
333. Стенографический отчёт XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза (Москва, 28 июня – 1 июля 1988 г.) : в 2 т. – М. : Политиздат, 1988–1988. – Т. 2. – 1988. – 399 с.
334. Стенографический отчёт Пленума ЦК КПСС (21 октября 1987 года) // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 2. – С. 209–287.
335. Стрелков В. Воскрешение Дракулы или кто сеет мистицизм / В. Стрелков // Человек и закон. – 1986. – № 9. – С. 28–46.
336. Стругацкий А. Н. Возвращение (Полдень. 22-й век) : Научно-фантастический роман для среднего и старшего возраста / А. Н. Стругацкий, Б. Н. Стругацкий. – М. : Государственное издательство детской литературы, 1962. – 256 с. – (Библиотека приключений и научной фантастики).
337. Стус В. В. Модель развития технологической цивилизации / Владимир Валериевич Стус. – Запорожье : Дикое поле, 2002. – 24 с.
338. Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? / Виктор Суворов. – М. : АСТ, 1998. – 480 с.
339. Судьба Алексея Береста [Электронный ресурс] / Донтефильм // YouTube. – 2012. – 6 мая. – Режим доступа : <http://www.youtube.com/watch?v=oa45NbWQgqU>.

340. Сумский В. В. Индонезия: феномен «динамической стабильности» / В. В. Сумский // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.] ; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 55–70.
341. Сунь Ятсен. Конституция пяти властей / Сунь Ятсен ; [пер. с кит.] // Сунь Ятсен. Избранные произведения / [отв. ред. С. Л. Тихвинский]. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Наука, 1985. – С. 641–656.
342. Суриков И. Е. Солнце Эллады: История афинской демократии / Игорь Евгеньевич Суриков. – СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. – 360 с. – (Историческая библиотека).
343. Сухарто М. Речь в Большом Кремлевском дворце 11 сентября 1989 года (Речь Сухарто) / М. Сухарто // Правда. – 1989. – 13 сентября. – С. 2.
344. Сухонос В. В. Глава держави у державному механізмі: конституційно-правовий статус : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Еллада-S, 2015. – 304 с.
345. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 336 с.
346. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві : [монографія] / Сухонос В. В. – Суми : УАБС НБУ, 2011. – 339 с.
347. Сухонос В. В. Конституційно-правовий статус глави держави: порівняльний аспект : автореф. дис. на здобуття наук ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В. В. Сухонос. – К., 2012. – 35 с.
348. Сухонос В. В. Президент України і формування постіндустріального суспільства шляхом трансформації українського історичного типу держави / В. В. Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 177–184.
349. Сухонос В. В. Суверенітет як територіальний вимір держави постіндустріального суспільства: функціональний-та економічний аспекти / Володимир Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 75–76.
350. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Сухонос В. В. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.
351. Сухонос В. В. Теорія держави і права : підручник / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2013. – 544 с.
352. Тапскотт Д. Електронно-цифрове общество / Дон Тапскотт ; [пер. с англ. И. Дубинского под ред. С. Писарева]. – К. : INT-press, М.: Рефлбук, 1999. – 432 с.

353. Теория государства и права : учебник / [Панов В. С., Розин Э. Л., Семенов П. Г. и др.]; под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юридическая литература, 1971. – 632 с.
354. Тихомиров В. Операция «Анадырь» [Электронный ресурс] / Владимир Тихомиров // Историческая правда. – 2012. – 17 октября. – Режим доступа : <http://www.istpravda.ru/research/152/>.
355. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Тихомиров Л. А. – М. : Айрис-Пресс, 2006. – 624 с.
356. Толстой А. Петр Первый / Алексей Толстой. – М. : Московская правда, 1986. – 768 с.
357. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Элвин Тоффлер ; [пер. с англ. В. В. Бурмистрова и др.]. – М. : АСТ, 2002. – 669 с. – (Philosophy).
358. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. С. Барабанова и др. ; под ред. П. С. Гуревича]. – М. : АСТ, 1999. – 784 с.
359. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. К. Бурмистрова]. – М. : АСТ, 2001. – 560 с. – (Philosophy).
360. Трансгуманизм [Электронный ресурс] / Российское трансгуманистическое движение, сайт. – Режим доступа : <http://transhumanism-russia.ru>.
361. Трибушная Е. Когда альтернативная реальность Путина рухнет, переворота сознания у россиян не наступит : [интервью со старшим экспертом «Atlantic Council» Адрианом Каратницким] [Электронный ресурс] / Елена Трибушная // Новое время. – 2015. – 29 мая. – Режим доступа : <http://nv.ua/publications/kogda-alternativnaya-realnost-putina-ruhnet-perevorota-soznaniya-u-rossiyan-ne-nastupit-adrian-karatnickiy-okremlevskoy-propagande-51123.html>.
362. Трубицын А. К. Предпринимательство при Сталине [Электронный ресурс] / А. К. Трубицын // Война и мир. – 2011. – 29 ноября. – Режим доступа : <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/64196/>.
363. Тышкевич И. РПЦ объявила войну Киеву, или почему Украине необходимо решить религиозный вопрос [Электронный ресурс] / Игорь Тышкевич // Хвиля. – 2015. – 28 мая. – Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/politics/rpts-obyavila-voynu-kievu-ili-pochemu-ukraine-neobhodimo-reshit-religioznyiy-vopros.html>.
364. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы / Удовик С. Л. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2002. – 480 с. – (Образовательная библиотека).
365. Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / Удовик С. Л. – К. : Ваклер, 1999. – 208 с.
366. Українська література [Електронний ресурс] / Вікіпедія, Вільна енциклопедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_література.

367. Ульянова А. И. Дитячі та шкільні роки Ілляча. Оповідання / А. И. Ульянова ; [пер. з рос. Ю. М. Доленка]. — К. : Веселка, 1980. — 39 с. — (Бібл. серія).
368. Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / [Под общ. ред. и с предисл. Н. Н. Яковлева; коммент. О. Л. Степановой]. — М. : Прогресс—Литера, 1994. — 568 с.
369. Федько В. Нацизм і більшовизм. Історичні підстави декомунізації / В. Федько // Перехід IV. — 2001. — № 3. — С. 79—89.
370. Фейнман Р. Ф. Внизу полным-полно места: приглашение в новый мир физики / Ричард Филлипс Фейнман ; [пер. с англ. А. В. Хачояна] // Рос. хим. ж. (Ж. Рос. хим. об-ва им. Д.И.Менделеева). — 2002. — Т. XLVI. — № 5. — С. 4—6.
371. Фишер—Фабиан С. Александр Великий. Мечта о братстве народов / С. Фишер—Фабиан ; [пер. з нем. Н. Фатова, А. Вайс, А. Уткин, Л. Борисенкова ; ред. М. Ливанова]. — Смоленск : Русич, 1997. — 432 с. — («Тирания»).
372. Фоменко В. Н. Земля, какой мы её не знаем: Пришельцы уже давно контролируют Землю! / В. Н. Фоменко. — М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Издательство Астрель», 2001. — 752 с.
373. Форсайт Ф. История Биафры / Фредерик Форсайт ; [пер. с англ. И. Г. Гребцова] // Форсайт Ф. Сочинения : в 4 т. — М. : Натали, 1993—1994. — Т. 1: История Биафры. День Шакала. — 1993. — С. 11—216.
374. Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса / Э. Д. Фролов. — Л. : Издательство Ленинградского университета, 1988. — 232 с.
375. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и создание благосостояния / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ.] // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [ред. В. Л. Иноземцев]. — М. : Academia, 1999. — С. 126—162.
376. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. — 1990. — № 3. — С. 84—118.
377. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. М. Б. Левина]. — М. : ООО «Издательство АСТ» : ОАО «ЛЮКС», 2004. — 349 с. — (Philosophy).
378. Хазанов А. Катафрактарии и их роль в истории военного искусства [Электронный ресурс] / А. Хазанов // Вестник древней истории. — 1968. — № 1. — Режим доступа : <http://xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/cataphractarii-role-in-art-of-war/>.
379. Хазанов А. Пешие и конные / А. Хазанов // Вокруг света. — 1977. — № 1. — С. 60—64.
380. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка / С. Хантингтон ; [пер. с англ.] // Новая постиндустриа-

- льная волна на Западе : антология / [ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – С. 531–556.
381. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс ; [пер. с англ. А. Калинина]. – М. : Логос, 2002. – 224 с.
382. Холмогоров В. Похалявим в Інтернеті. Акции, купоны, скидки, антивирусы и другие «заманухи» / Валентин Холмогоров. – Х. : Книжный клуб «Клуб семейного досуга» ; Белгород : «Книжный клуб «Клуб семейного досуга»», 2013. – 416 с.
383. Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях : [доклад XX съезду КПСС от 25 февраля 1956 г.] / Н. С. Хрущев // Известия ЦК КПСС – 1989. – № 3. – С. 128–170.
384. Хрестоматия по истории Древнего Востока : Учебное пособие : в 2 ч. / [ред. М. А. Коростовцев, И. С. Канцельсон, В. И. Кузищин]. – М. : Высшая школа, 1980–1980. – Ч. 1: Египет и Куш. Передняя Азия / [Сост. И. С. Канцельсон, М. А. Дандамаев и С. С. Соловьева]. – 1980. – 328 с.
385. Хрестоматия по истории Древнего Рима / [ред. С. Л. Утченко]. – М. : Изд-во Социально-экономической лит., 1962. – 675 с.
386. Чавда М. Скрытая сила поста и молитвы / Махеш Чавда. – СПб. : Новое и старое, 2011. – 192 с.
387. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран). / З. М. Черниловский. – [Изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1983. – 654 с.
388. Чиркин В. Е. Государствоведение : [учебник] / Чиркин В. Е. – М. : Юристъ, 2000. – 384 с.
389. Чиркин В. Е. Легализация и легитимция государственной власти / В. Е. Чиркин // Государство и право. – 1995. – № 8. – С. 65–73.
390. Чулков Л. Е. Звездные сыны. Трактат о «летающих тарелках» / Л. Е. Чулков. – М. : Прометей, 1990. – 104 с.
391. Чухонкин А. Ю. Победа Князя Лихтенштейна [Электронный ресурс] / Чухонкин А. Ю. // Братство Креста Господня. – Режим доступа : <http://www.bratstvokresta.ru/lihten.html>.
392. Шауб И. Ю. Македонцы в бою / Игорь Шауб, Владимир Андерсен. – М. : Яуза : Эксмо, 2010. – 304 с. – (Войны мечей).
393. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник для студентів юрид. вузів та факультетів / О. О. Шевченко. – К. : Вентурі, 1997. – 303 с.
394. Шемшученко Ю. С. Конституційні засади організації державної влади: теорія і практика / Ю. С. Шемшученко // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи :

- матеріали Методологічного семінару, 02 квітня 2008 р., Київ / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; юридична фірма «Салком». — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. — С. 3–5.
395. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть. Вибрані праці / Ю. С. Шемшученко. — К. : Юридична думка, 2010. — 608 с.
396. Шестидесятники [Електронний ресурс] / Википедія, Свободна енциклопедія. — Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Шестидесятники>.
397. Шилов Ю. О. Праісторія Русі – України / Юрій Олексійович Шилов. — К. — Хмельницький : Українське козацтво, 1998. — 180 с.
398. Широкоград А. Б. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... / Александр Широкоград. — М. : АСТ : Хранитель, 2007. — 429 с. — (Великие противостояния).
399. Шифровальщики навахо [Електронний ресурс] / Википедія, Свободна енциклопедія. — Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Шифровальщики_навахо.
400. Шменк А. Мультимедиа и виртуальные миры / Андреас Шменк, Арно Вэзъен, Райнер Кёте ; [пер. с нем. С. В. Наумовой]. — М. : Слово/Slovo, 1997. — 48 с. — («Что есть что»).
401. Элфорд А. Ф. Боги нового тысячелетия / Алан Ф. Элфорд ; [пер. с англ. Ю. Лисовский]. — М. : Вече, 1999. — 528 с. — (Великие тайны).
402. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1955–1981. — Т. 20: Анти-Дюринг; Диалектика природы. — 1961. — С. 1–338.
403. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства в связи с исследованиями Л. Г. Моргана / Ф. Энгельс. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1955–1981. — Т. 21: май 1883 – декабрь 1889 года. — 1961. — С. 23–178.
404. Юрковская О. Развенчание мифов о необходимости школы [Електронний ресурс] / Ольга Юрковская // Сноб. — 2014. — 27 февраля. — Режим доступу : <http://www.snob.ru/profile/28109/blog/72659>.
405. Юрченко М. Что движет тарелкой / Михаил Юрченко // Не может быть : альманах чудес, сенсаций и тайн. — 1991. — Вып. 1. — С. 96–101.
406. Як сучасна школа вбиває таланти дітей і створює тисячі невдах [Електронний ресурс] / UA Modna. — 2014. — 25 вересня. — Режим доступу : <http://www.uamodna.com/articles/yak-suchasna-shkola-vbyvae-talanty-ditey-i-stvoryue-tysyachi-nevdah/>.

407. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Ю. В. Яковец ; Междунар. ин-т П. Сорокина – Н. Кондратьева. – М. : Экономика, 2001. – 346 с.
408. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / Якушик В. М. – К. : Лыбидь, 1991. – 199 с.
409. Dyson K. Party, State and Bureaucracy in Western Germany / K. Dyson. – London : Beverly Hills, 1987. – 354 p.
410. Fleisig H. Bureaucracy and the Political Process / H. Fleisig // The new American State. Bureaucracies and Policies Since World War II / [ed. by L. Galambos]. – Baltimore : The John Hopkins University Press, 1987. – P. 109–136.
411. Made in Ukraine. Разрушение стереотипа об украинцах [Электронный ресурс] / Om TV // YouTube. – 2014. – 13 августа. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=v02iY-DFkNw>.
412. Moore M. H. Creating Public Value. Strategic Management in Government / Moore M. H. – Cambridge : Harvard University Press, 1995. – 402 p.
413. Rainey H. G. Understanding and Managing Public Organization / Rainey H. G. – San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1991. – 337 p.

Глосарій

NBIC-технології – група провідних технологій майбутнього. Абравіатура утворена за першими буквами: N – нано, B – біо, I – інфо та C – когно (напрямок розвитку пізнання навколишнього середовища та людини і її здібностей).

Біль – законопроект в США.

Віртуальна реальність – створювані дуже потужними комп'ютерами штучні світи, в яких можна переміщатися, брати і пересувати об'єкти штучного середовища.

ВЛКСМ – Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді, або комсомол.

ВСРПС (Всесоюзна Центральна Рада Профспілок) – керівний секретаріат профспілок в період існування СРСР.

ДЕЕЛРО (рос. ГОЭЛРО) – державна електрифікація Росії. Ленінський план глобального будівництва гідроелектростанцій (ГЕС), найбільш відомою з яких був ДНПРОГЕС – гідроелектростанція на Дніпрі. Свого часу ідеї В. Леніна були розкритиковані англійським письменником-фантастом Г. Уелсом в його книзі «Росія у п'ятимі» (рос. «Россия во мгле»). Проте ДЕЕЛРО, в цілому, було реалізовано.

Еллада – Стародавня Греція.

Епоха Просвітництва – період, який розпочався після видання Д. Дидро знаменитої «Енциклопедії», що була потрібна для просвітництва «третього стану».

Коеволюція – термін, що означає розуміння розвитку як зростання співрозмірності, взаємозв'язку різних начал, зокрема – цілей людини та внутрішніх гармоній природи, замість колишніх вказівок на її «покоління» та завоювання.

Комінтерн – Комуністичний Інтернаціонал. Усього офіційно існувало три Інтернаціонали. I Інтернаціонал, який був створений К. Марксом і Ф. Енгельсом у 1864 р. Після смерті К. Маркса Ф. Енгельс заснував II Інтернаціонал, який після смерті свого творця поступово став міжнародною організацією не стільки комуністичної, скільки соціал-демократичної орієнтації. На противагу цьому В. Ленін у 1919 р. заснував III Інтернаціонал, який і отримав назву Комінтерну.

Країна — відособлена територія незалежного мешкання певного суспільства із своїми кордонами та суспільним ладом.

Кредитний скоринг — система оцінки кредитоспроможності (кредитних ризиків) особи, яка заснована на численних статистичних методах. Як правило, використовується в споживчому (магазинному) експрес-кредитуванні на невеликі суми. Також можливо його використання в бізнесі стільникових операторів, страхових компаній тощо. Скоринг полягає у привласненні балів по заповненню якоїсь анкети, розробленої оцінювачами кредитних ризиків. За результатами набраних балів системою приймається рішення про схвалення або відмову у видачі кредиту.

Наноасемблер — машина, яка, оперуючи атомами, буде створювати нові матеріали.

НК або **ВНК** (рос. ЧК або ВЧК) — Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (згодом — Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами) була утворена замість численних ВРК — військово-революційних комітетів (ревкомів). Була органом державної безпеки радянської Росії в період з 1918 до 1923 року. У 1923 р. на місці ліквідованої ВНК в рамках НКВС РРФСР було утворено Державне політичне управління — ДПУ (рос. ГПУ). На рівні СРСР було утворено ОДПУ (рос. ОГПУ) — Об'єднане ДПУ.

Оброк — феодалська повинність, коли селяни були повинні віддавати частину свого врожаю феодалу.

Панслов'янізм — об'єднання усіх слов'янських держав на чолі із Росією.

Панщина — феодалська повинність, коли селяни були зобов'язані працювати певний термін на землях феодала.

Партикуляризм — відособленість за родами.

Продзагони (рос. продотряды) — озброєні добровольчі загони, головне призначення яких було примусове й безоплатне вилучення хліба у селян (продрозверстка). Основною метою такого кроку радянська влада вважала необхідність нагодувати підконтрольні їй міста. Формально продзагони повинні були вилучати лише надлишки хліба, проте дуже часто у селян забирався всі хлібні запаси.

РСЧК (рос. РККА) — робочо-селянська червона армія.

СЕФ — суспільно-економічна формація. Спочатку мала назву суспільної формації. Основоположники теорії суспільних формацій К. Маркс і Ф. Енгельс виділили три суспільні формації: архаїчну (первісне суспільство), економічну (державно-організоване суспільство) і комуністичну. У 1930-х рр. з'явився термін «суспільно-економічна формація» і було виділено п'ять СЕФ: первісну, рабовласницьку, феодалську, бур-

жуазну і комуністичну. Соціалізм було визнано лише першою стадією (етапом) комуністичної СЕФ.

Синтоїзм – обожнення японського імператора.

Стартап (стартап-компанія) – нещодавно створена компанія (можливо, ще не зареєстрована офіційно, але така, що серйозно планує стати офіційною), яка буде свій бізнес на основі інновацій або інноваційних технологій, не вийшла на ринок або ледве почала на нього виходити і володіє обмеженим набором ресурсів. Часто стартап-компанії називають «гаражними». Особливо часто термін «стартап» застосовується відносно інтернет-компаній та інших фірм, що працюють в сфері інформаційних технологій, проте це поняття розповсюджується і на інші сфери діяльності. Інновації, на основі яких будують свій бізнес стартапи, можуть бути як глобальними (тобто бути інноваціями у всьому світі), так і локальними (тобто бути інновацією в окремо узятій країні, але при цьому в інших країнах ця технологія вже не є інноваційною). Прикладів локальної інноваційної технології є технологія скорингу потенційних позичальників банків на основі аналізу їх кредитних історій. Для України ця технологія є інноваційною, а для інших країн – наприклад, для США – це вже не є інновацією.

Сциентизм – світоглядна позиція, що вважає наукове знання найвищою цінністю, а науку – центральним нормоутворюючим елементом суспільства, рекомендації якого всі повинні враховувати у своїй поведінці.

Фауна – тваринний світ.

Флора – рослинний світ.

Хай тек (високі технології) – найбільш нові та прогресивні технології сучасності. Перехід до використання високих технологій та техніки, яка їм відповідає, є найважливішою ланкою науково-технічної революції (НТР) на сучасному етапі. До високих технологій зазвичай відносять найбільш наукоємні галузі промисловості.

Харизма – лідерство, що засноване на виключних якостях обраної особистості, здатної вселяти віру та ентузіазм масам.

Додатки

Адаптований автором до сьогодення гімн УРСР (текст П. Тичини і М. Бажана; музика авторського колективу під керівництвом А. Лебединця) як варіант позитивного гімну.

Живи, Україна, прекрасна і сильна, —
В безкрайньому світі ти щастя знайшла.
Між рівними рівна, між вільними вільна,
Під сонцем свободи, як цвіт, розцвіла.

Слава Народу Українському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, соборна державо,
Щаслива країна сестер і братів!

В турботах і битвах про долю народу
Відкрили ми світ наших прав і свобод,
З Трипілля йдемо переможним походом
Тропою козацтва до нових висот.

Слава Народу Українському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, соборна державо,
Щаслива країна сестер і братів!

Ми творчістю славим Вітчизну могутню,
Утверджуєм мир на найкращій з планет,
В космічні простори, в величне майбутнє
Ведуть нас з тобою душа й інтелект.

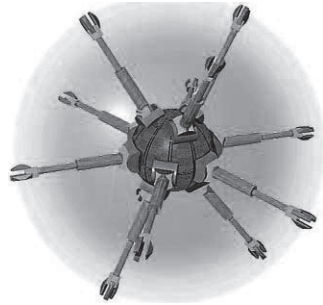
Слава Народу Українському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, соборна державо,
Щаслива країна сестер і братів!

Ілюстрації

Технології, що змінюють світ

Віртуальна реальність (одна з моделей) – технологія, завдяки якій людство порине у мрії.

Наноасемблер (один з гіпотетичних виглядів) – технологія оперування атомами

Інтернет – технологія, що з'єднує людей у спілкуванні і накопиченні знань

США – провідна технологічна держава

Масачусетський технологічний інститут – провідний ВНЗ світу не лише в сфері технологій.

НАСА – структура, яка рухає вперед космічні технології

ДАРПА – підрозділ міністерства оборони США, який є організатором технологічних проривів світового рівня

Американські вчені, що змінюють світ

Ричард Фейнман – людина, яка вперше висунула ідею розвитку нанотехнологій

Ерік Дрекслер – автор ідеї наноасемблера

Мітіо Каку – фізик-теоретик, що популяризує науку та її майбутні досягнення

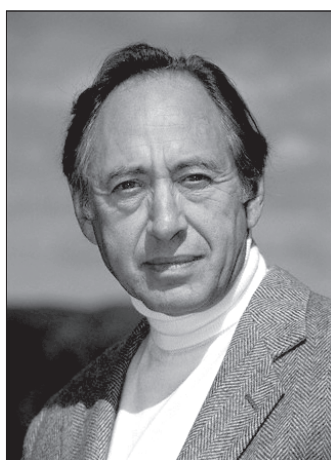

Макс Скібінські – підприємець, який активно використовує досягнення НТР у високотехнологічному бізнесі

Ідеологи постіндустріальної революції в США

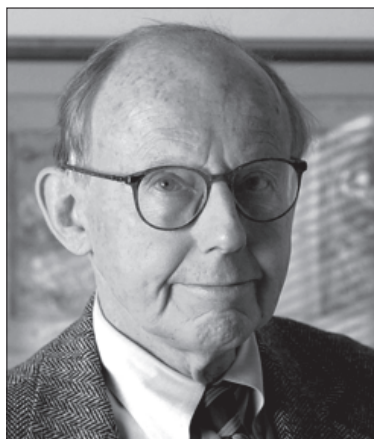

Професор Деніел Белл – автор теорії постіндустріального суспільства. Один з ідеологів сцієнтизму.

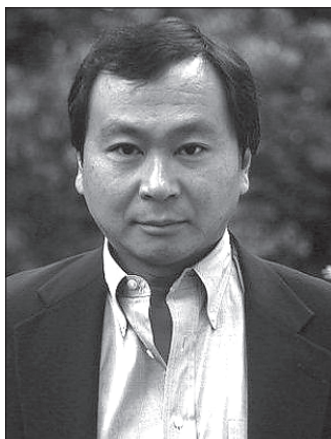

Професор Елвін Тоффлер – автор ідеї трьох хвиль розвитку суспільства. Один з ідеологів техніцизму.

Видатні американські футурологи

Семюель Хантінгтон – автор ідеї «зіткнення цивілізацій» та демократії «третьої хвилі»

Френсіс Фукуяма – автор ідеї «кінця історії» та «постлюдського майбутнього»

Особлива американська культура

Техаські рейнджери – унікальний військово-правоохоронний підрозділ. Існує лише в штаті Техас

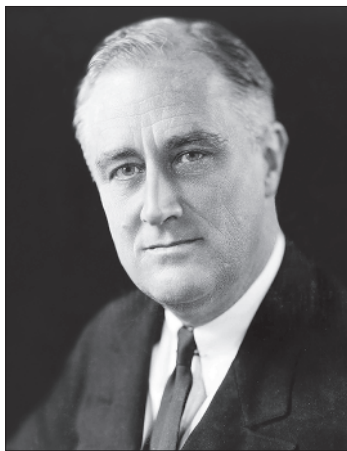

Аборигени США були патріотами. На знімку – індіанці з племені навахо під час Другої світової війни

Президенти США

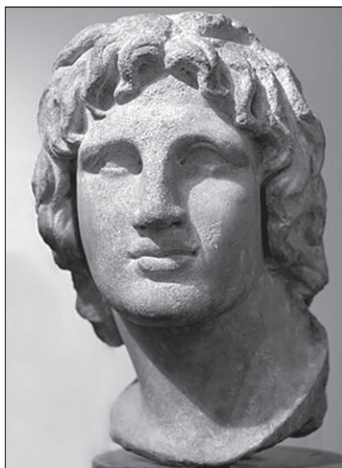

Герберт Гувер – втяг США у «Велику депресію»

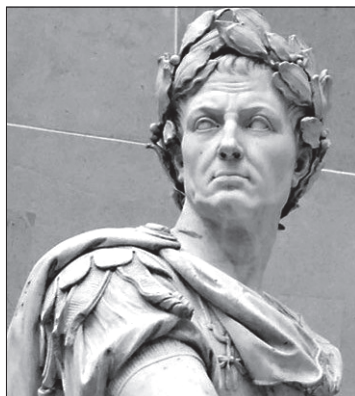

Франклін Делано Рузвельт – витяг США з «Великої депресії»

Стародавні повелителі

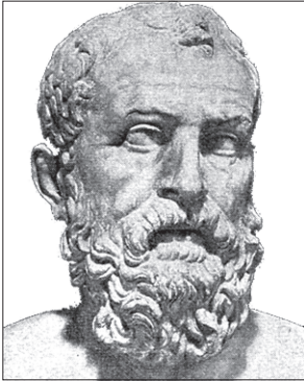

Олександр Македонський – правитель Греції, Македонії і Персії.

Гай Юлій Цезар – диктатор Римської республіки.

Активно використовували демократію

Солон – архонт Афін, що запровадив в Аттиці демократичні стандарти

Князь Ліхтенштейну **Ганс Адам II** зміцнив свою владу через демократичну процедуру – референдум

Перший і останній імператор

Петро I – перший імператор Російської імперії

Микола II – останній імператор Російської імперії

Перші президенти

Перший президент в Азії –
президент Китайської республіки
Сунь Ятсен

Перший (і останній) Президент
СРСР **Михайло Горбачов**

Суперники М. Горбачова на владу

Секретар Центрального Комітету
КПРС **Григорій Романов**

Перший секретар Московського
міського комітету КПРС
Віктор Гришин

«Могильщики» СРСР

Члени ДКНС (рос. ГКЧП) на прес-конференції (зліва-направо): Василь Стародубцев, Борис Пуго, Геннадій Янаєв та Олег Бакланов

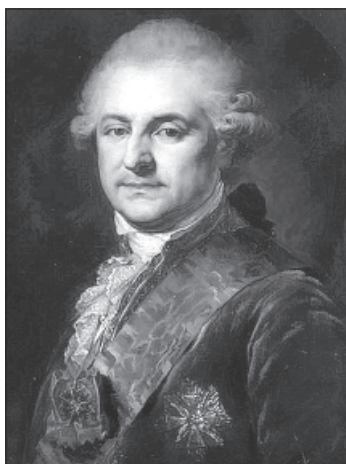

21 грудня 1991 р. Алма-Ата. Підписання угоди про утворення СНД.

Видатні українці

«Батько православної теології»
Київський митрополит **Петро Могила**

Канцлер Російської імперії **Андрій Безбородько**

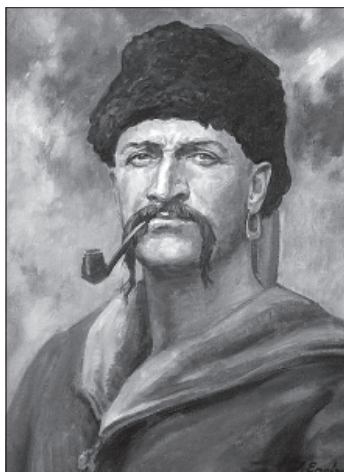

Гетьман II Гетьманату **Павло Скоропадський**

Командувач партизанською армією на Чернігівщині в часи II світової війни двічі Герой Радянського Союзу **Олексій Федорович Федоров**

Видатні козацькі полковники

Геній атаки та наступу
Максим Кривonos

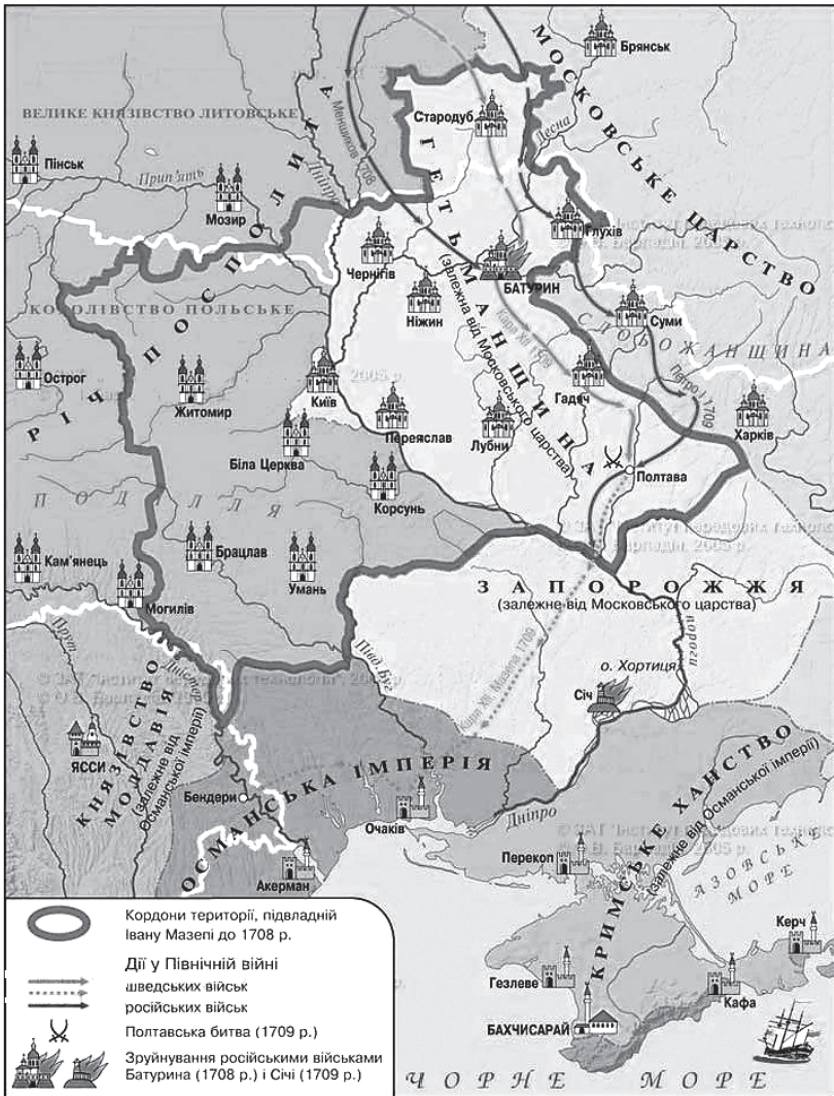

Геній оборони та організації
відступу **Іван Богун**

Битва під Конотопом

Гетьманщина і Запорозжя

Петро Сагайдачний і останні гетьмани І Гетьманату

Видатний гетьман Війська
Запорозького **Петро Сагайдачний**

Павло Полуботок, призначений
указом Петра I «наказним
гетьманом»

Данило Апостол став гетьманом за
часів Анни Іоанівни

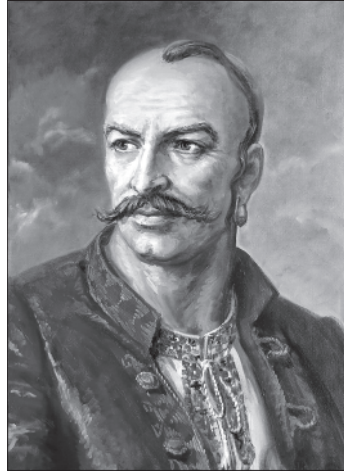

Останній гетьман І Гетьманату
Кирило Розумовський

Лідери гайдамаків «Коліївщини» XVIII ст.

Максим Залізняк

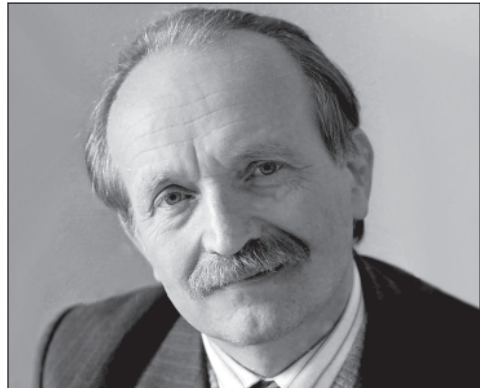

Іван Гонта

Духовні лідери України

Тарас Григорович Шевченко – ідеолог українства і творець української літературної мови

В'ячеслав Максимович Чорновіл – ідеолог української державності і один з «батьків-засновників» незалежної України

Видатні провідники українського народу

Кошовий отаман Війська Запорозького **Іван Сірко** (скульптурна реконструкція Г. Лебединської) не зазнав жодної поразки в битвах і очолював Січ Запорозьку 12 разів. Головний підписант знаменитого листа турецькому султану

Гетьман Війська Запорозького **Богдан Зиновій Хмельницький** очолював українське козацтво під час Визвольної війни XVII ст.

Фастівський полковник **Семен Палій (Гурко)** – лідер козацтва Правобережної України. Саме його ігнорування І. Мазепою призвело до неможливості об'єднання України «під булавою» гетьмана.

Нестор Махно – лідер українського народу під час громадянської війни 1918–1921 рр. Був великим прихильником самоорганізації населення та суспільного самоврядування. Реалізував на Південному Сході України ідеали анархізму: самоорганізація, виборність та ін.

Видатні українські письменники

Іван Котляревський написав перший твір українською мовою «Енеїда»

Прозаїк-гуморист **Остап Вишня**

Володимир Малік – автор історичних повістей та романів. Йому належить видатна історична тетралогія «Тасмний посол» про долю запорозького козака Арсена Звенигору на тлі подій другої половини XVII ст. в Україні, Османській імперії та Європі.

Українська російськомовна письменниця **Оксана Панкєєва** – авторка циклу «Хроніки чудернацького королівства».

Діячі культури – популяризатори України

Михайло Поплавський – автор числених концертів української пісні

Співачка і акторка **Віра Брежнєва**

Члени групи «**95 квартал**»

Медійні захисники України

«Співаючий далекобійник» **Вадим Дубовський**

Група **«Тінь Сонця»** виконала пісню «Меч Арея», яка стала одним із гімнів воїнів АТО

Анастасія Дмитрук – авторка та виконавиця вірша «Ніколи ми не будемо братами», який став основою для «Гімну вільних людей»

Кадри з кінофільмів

Д. Харатьян у фільмі «Приватний детектив, або операція «Кооперація»

Фільми, що з'явилися в Україні

Кадр з к/ф «Народжена революцією». Фільм знято на кіностудії ім. Олександра Довженко

Брати **Володимир** та **Юрій Торсуєви** у кінофільмі «Пригоди Електроніка». Фільм знято на Одеській кіностудії

Кінофільм «Пірати ХХ століття»

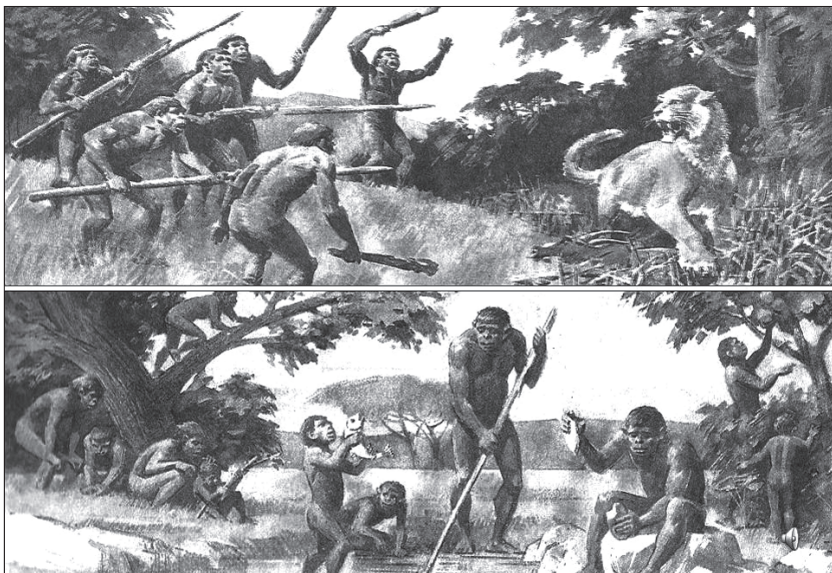

Георгій Мартиросян, основоположник радянського стилю карате «Сен'Е»,
Тадеуш Кас'янов та один із найвідоміших акторів Радянського Союзу
Микола Єременко

Талгат Нігматулін – один з небагатьох в СРСР кіноактор-каратист

Первісне суспільство

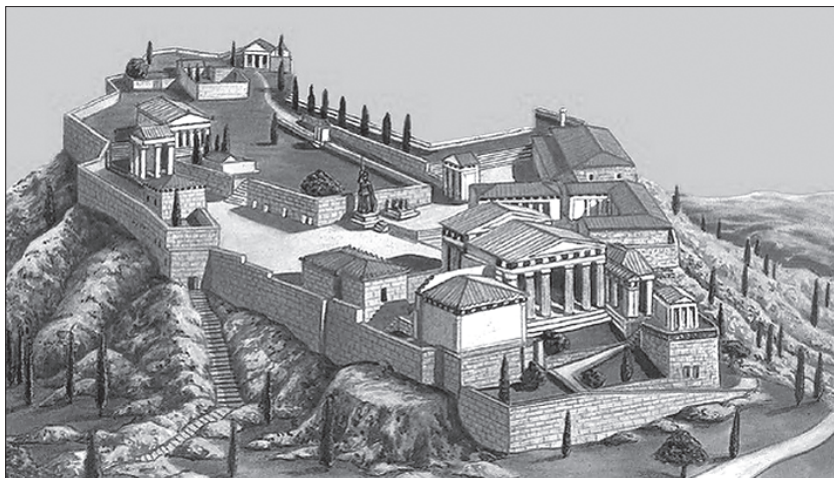

Полювання і рибальство – основні заняття первісних людей

Первісне плем'я – останній додержавний тип соціальної організації суспільства

Поліс від античності до сьогодення

Античний поліс в Стародавній Греції

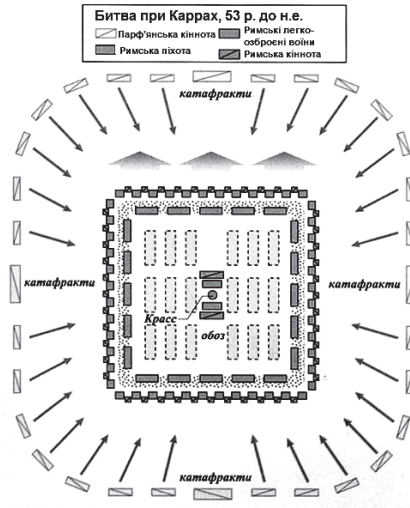

Мегаполіс – символ сучасної урбанізованої цивілізації

3 історії Парфії

Парф'янський вершник-катафрактарій
(ілюстрація М. Горелика)

Битва біля містечка Карри (53 р.
до н.е.)

Карта Парф'янського царства

Знакові події світової історії

«Велике переселення народів» призвело до падіння Римської імперії і закінчення стародавньої історії

Картина **Себастьяно Річчі** «Смерть Лукреції». 1685 рік. Смерть Лукреції призвела до падіння Римського царства і утворення Римської республіки

Картина **Фаусто Зонарро** «Вступ Мехмеда II в Константинополь». Падіння Константинополя призвело до завершення епохи Середньовіччя

Взяття Константинополя османами. 1453 рік. (Музей-панорама у Стамбулі)

Портрет автора «Енциклопедії» Дені Дидро. Вихід «Енциклопедії» ознаменував початок Епохи Просвітництва

На англійській бавовняній фабриці (фото 1842 року). Символ початку індустріального суспільства

Підписанти «Окінавської Хартії Глобального Інформаційного Суспільства», яка ознаменувала подальший розвиток світової постіндустріальної революції.

Виявили вірність демократичним принципам

Два президенти Франції (чинний і майбутній): Франсуа Міттеран тисне руку Жаку Шираку

Символ «революції гвоздик» в Португалії. 1974 рік.

Присяга **Хуана Карлоса I Бурбона** під час коронації після смерті диктатора Ф. Франко.

Генеральний секретар Комуністичної партії Китаю **Чжао Цзіян** підтримує студентів на площі Тяньаньмень. 1989 р.

Знамениті диктатори

Президент Індонезії
Ахмед Сукарно

Президент Індонезії
Мохаммед Сухарто

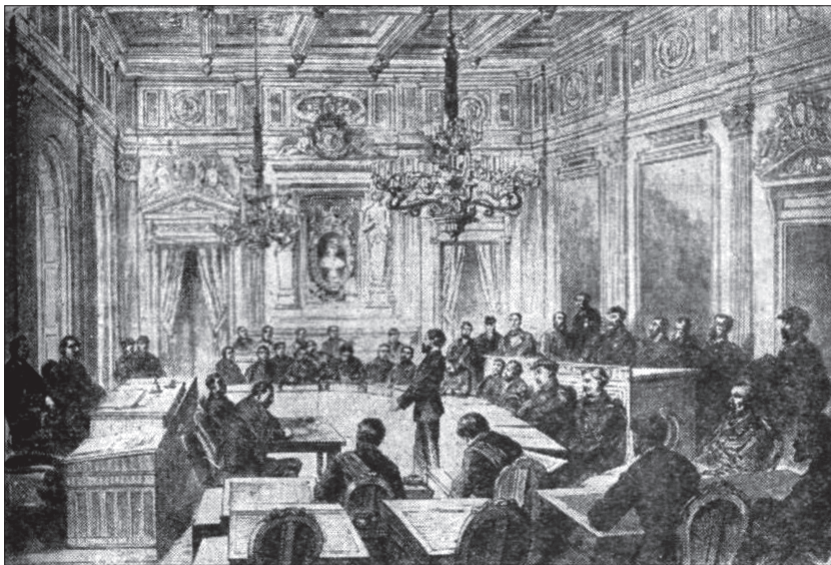

Президент Чилі **Августо Піночет**
Угарте

Імператор Центральноафриканської
республіки **Жан-Бедель Бокасса**

Початок реалізації комуністичного проекту

Засідання Паризької Комуни

Штурм Кронштадта у 1921 році

Правляча верхівка в СРСР

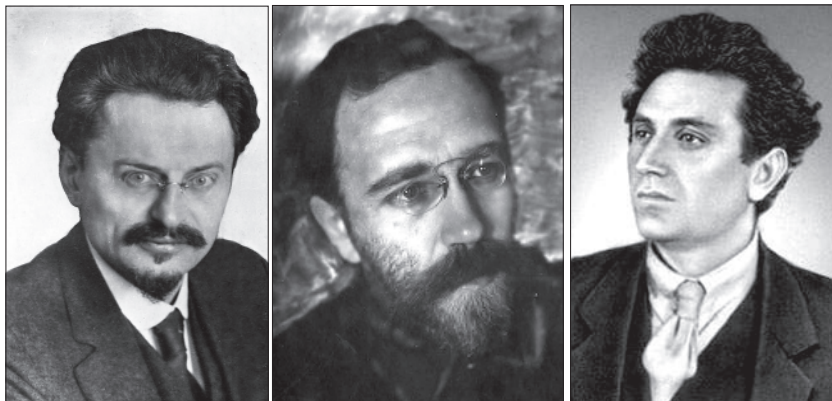

В. Ленін на засіданні Ради Народних комісарів у Смольному. 1918 рік.

Й. Сталін на засіданні Державного Комітету оборони. Поряд зображені: стоять: **К. Ворошилов** та **Г. Маленков**; сидять: **В. Молотов** та **Л. Берія**

Опозиція в СРСР

Ймовірні спадкоємці В. Леніна: народний комісар з військових та морських питань **Л. Троцький**, Голова Президії Виконкому Московської Ради робітничих і червоногвардійських депутатів **Л. Каменєв**, Голова Виконкому Комінтерну **Г. Зинов'єв**

«Правий ухил в ВКП (б): голова Ради Народних Комісарів СРСР **Олександр Риков**, головний редактор газета «Правда» **Микола Бухарін**, голова Всесоюзної Центральної Ради профспілок **Михайло Томський**

Остаточне закріплення диктатури КПРС в СРСР

Генеральний секретар ЦК ВКП(б), генеральний секретар ЦК КПРС Йосип Сталін певний час хотів відсторонити КПРС від влади, залишивши їй лише вказівку цілей, ідеологію та роботу з кадрами

І секретар ЦК КПРС Микита Хрущов остаточно закріпив КПРС як правлячу в СРСР партію, яка при цьому ні за що не відповідає

Похорон Й. Сталіна. Гроб несуть майбутні суперники за владу: Лаврентій Берія, Климент Ворошилов та Микита Хрущов.

Політика М. Хрущова

В результаті Карибської кризи 1962 року СРСР отримав в союзники Республіку Куба. На знімку: кубинський лідер Фідель Кастро та лідер СРСР Микита Хрущов

Після відвідин цієї виставки М. Хрущов сказав: «В питаннях мистецтва я – сталініст». На знімку М. Хрущов «критикує» художників-авангардистів на виставці у «Манежі». Москва. Грудень 1962 року

Знамениті мислителі та ідеологи пострадянської доби

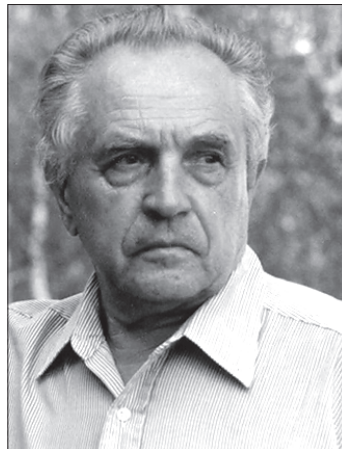
Георгій Малінецький розглядає суспільство в контексті математичного аналізу

Олександр Невзоров – колишній репортер сьогодні відомий своєю проукраїнською позицією та антиклерикальними поглядами.

Ідеолог техно-імперської концепції **Максим Калашников** (Володимир Кучеренко)

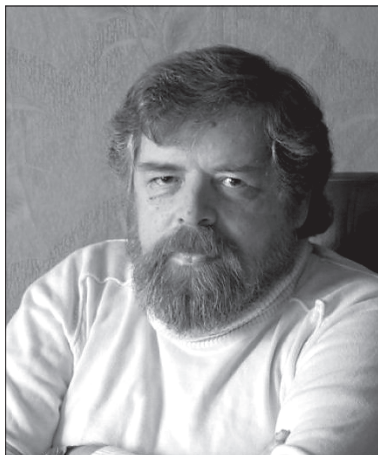

Основоположник ідеології майбутньої появи надсуспільства **Олександр Зинов'єв**

Російські літератори

Олександр Сергійович Пушкін – основоположник російської літературної мови

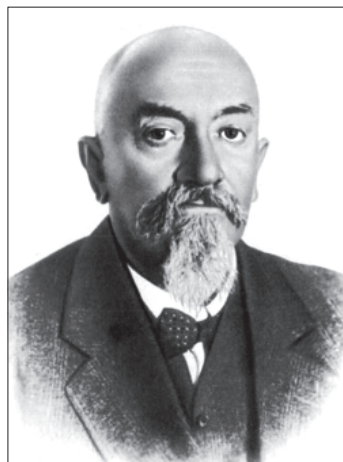

Євген Сергійович Красницький – письменник, який на літературному рівні втілює стереоефект світової історії

Два Георгія: російське втілення «війни та миру»

Георгій Жуков – видатний радянський полковник, відомий своїм безжалюдим ставленням до солдатів

Георгій Чичерін – геніальний радянський дипломат, який зумів «прорвати» «дипломатичну блокаду» провідних європейських країн